

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ШУМЕЙКІНА АЛЛА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 811.161.2'367.625

**БАГАТОЗНАЧНІСТЬ ДІЄСЛІВ КОНКРЕТНОЇ ФІЗИЧНОЇ ДІЇ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ**

10.02.01 – українська мова

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Науковий керівник –

Грищенко Арнольд Панасович

доктор філологічних наук, професор
академік АПН України

Київ – 2007

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	- 4
ВСТУП	- 6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЛЕКСИЧНОЇ ПОЛІСЕМІЇ	
1.1. Багатозначність як мовна універсалія та фундаментальна характеристика мови. Проблематика дослідження багатозначного слова	- 12
1.2. Структура багатозначного слова	- 26
1.3. Класифікація семантичних дериватів: види і типи значень	- 39
1.3.1. Архаїчні значення	- 40
1.3.2. Сленгові значення	- 42
1.3.3. Оказіональні значення	- 43
ВИСНОВКИ ДО I РОЗДІЛУ	- 46
РОЗДІЛ 2. СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ БАГАТОЗНАЧНИХ ДІЄСЛІВ КОНКРЕТНОЇ ФІЗИЧНОЇ ДІЇ З СЕМАНТИКОЮ СТВОРЕННЯ ОБ'ЄКТА	
2.1. Словникове тлумачення дієслівної лексеми з семантикою створення об'єкта	- 47
2.2. Підгрупа лексем з первинною семантикою „створювати об'єкт з параметричною характеристикою довжини”	- 53
2.3. Підгрупа лексем з первинною семантикою „створювати об'єкт з параметричною характеристикою висоти”	- 72
2.4. Підгрупа лексем з первинною семантикою „створювати об'єкт з параметричною характеристикою глибини”	- 80
ВИСНОВКИ ДО II РОЗДІЛУ	- 98
РОЗДІЛ 3. СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ БАГАТОЗНАЧНИХ ДІЄСЛІВ КОНКРЕТНОЇ ФІЗИЧНОЇ ДІЇ З СЕМАНТИКОЮ ЗРУЙНУВАННЯ І ПОШКОДЖЕННЯ ОБ'ЄКТА	
3.1. Особливості семантичної структури дієслівних лексем з семантикою зруйнування та пошкодження об'єкта	- 99

3.2. Підгрупа лексем з первинною семантикою „руйнувати, обертати на руїни, знищувати об’єкт”	- 106
3.3. Підгрупа лексем з первинною семантикою „розділяти об’єкт на частини”	- 121
3.4. Підгрупа лексем з первинною семантикою „обробляти поверхню об’єкта”	- 140
3.5. Підгрупа лексем з первинною семантикою „розбивати, роздрібнювати об’єкт”	- 152
3.6. Підгрупа лексем з первинною семантикою „встромлювати, натискати, проколювати об’єкт”	- 162
3.7. Підгрупа лексем з первинною семантикою „змінювати структуру поверхні об’єкта”	- 173
3.8. Підгрупа лексем з первинною семантикою „температурно впливати на об’єкт”	- 177
ВИСНОВКИ ДО ІІІ РОЗДІЛУ	- 183
ВИСНОВКИ	-185
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	- 191
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	- 295
ДОДАТКИ	- 220

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- АЯ – абстрактне явище;
- Д – денотативне значення;
- ^кД – конотативно-денотативне значення;
- К – конотативне значення;
- КП – конкретний предмет;
- КФД – конкретна фізична дія;
- ЛСВ – лексико-семантичний варіант;
- ЛСГ – лексико-семантична група;
- МП – метафоричне перенесення;
- СП – семантична підгрупа;
- СО – семантична ознака (сема);
- ФО – фразеологічна одиниця;
- V – досліджувані перехідні дієслова;
- V_{ств} – дієслова з семантикою створення об’єкта;
- V_{дестр} – дієслова з семантикою деструкції (зруйнування, пошкодження) об’єкта;
- А – іменник у функції суб’єкта/об’єкта/знаряддя/матеріалу і т. ін.;
- А_{ім., род., дав., знах., оруд., місц.} – назви відмінків;
- S – суб’єкт дії;
- O – об’єкт дії;
- X_{арх} – архаїчне значення;
- X_{діал} – діалектне значення;
- X_{жарт} – жартівливе значення;
- X_{жарт-ірон} – жартівливо-іронічне значення;
- X_{заст} – застаріле значення;
- X_{оказ} – okazіональне значення;
- X_{пейор} – пейоративне значення;
- X_{рідко} – рідковживане значення;
- X_{сленг} – сленгове значення;

- $X_{\text{симв}}$ – символічно-образне значення;
 $X_{\text{фам}}$ – фамільярне значення;
 $X_{\text{фраз}}$ – фразеологічно зв'язане значення;
 \rightarrow – знак похідності;
 \leftrightarrow – інтердепенденція значень;
 \leftarrow – переінтеграція значень.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА

- СУМ** Словник української мови: В 11 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні / Ред. кол. І.К. Білодід (голова). – К.: Наук. думка, 1970-1980. – I–XI т.
- ВТСУМ** Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. – Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2003. – 1440 с.
- ЕСУМ** Етимологічний словник української мови: В 7 т. / За заг. ред. О.С. Мельничука. – К.: Наук. думка, 1982 – 1989. – I – IV т.
- СГ** Словарь української мови: В 4 т. / Упорядн. Б.Д. Грінченко. – К.: Довіра, 1997. – I – IV т.
- СС** Словник сучасного українського сленгу / Упорядн. Т.М. Кондратюк. – Харків: Фоліо, 2006. – 350 с.
- УРС** Українсько-російський словник: В 6 т. / Гол. ред. І.М. Кириченко. – К.: Вид-во Академії Наук Української РСР, 1953. – I – VI т.
- ФС** Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. / Ред. кол. Л.С. Паламарчук (гол.) та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – 1 – 2 кн.

ВСТУП

На сучасному етапі розвитку мовознавства семантичні дослідження, що охопили усі рівні мови, стали одним з провідних лінгвістичних спрямувань. У сфері лексикології увагу дослідників привертає проблема переносного значення слова, яка у наш час розробляється в руслі таких лінгвістичних напрямків, як семасіологія, когнітивна лінгвістика, прагмалінгвістика, стилістика, теорія лексикографії та ін. Вивчення співвідношень прямого значення з метафорично і метонімічно мотивованими переносними значеннями спрямовується на розкриття механізму вторинної номінації як засобу розвитку семантичної структури слова. Традиційно у лінгвістиці цей процес розглядається як багатозначність.

У східнослов'янській та зарубіжній лінгвістиці до цієї проблеми зверталися Н.Д. Арутюнова, Р.О. Будагов, В.Г. Гак, І.Г. Ольшанський, О.М. Селіверстова, І.В. Сентенберг, Г.А. Уфимцева, Дж. Лайонз, С. Ульман та ін. Вивченню регулярної полісемії, системних зв'язків між первинним і вторинними значеннями присвятили свої праці Ю.Д. Апресян, М.В. Нікітін, Л.О. Новиков, А.П. Чудинов, Д.М. Шмельов та інші мовознавці. В українському мовознавстві проблема полісемії розроблялася переважно на матеріалі іменників (В.С. Ващенко, А.П. Грищенко, М.П. Кочерган, Л.А. Лисиченко, І.А. Самойлова, Ж.П. Соколовська, О.О. Тараненко) та прикметників (О.Є. Марцинківська, Г.В. Межжеріна, А.М. Шамота, О.П. Штонь та ін.).

Проте, незважаючи на значні напрацювання з означеної проблеми, на сьогодні не з'ясовано питання про внутрішню впорядкованість (ієрархію) значень полісемантичних слів. Хоча дієсловам більшою мірою, ніж іншим частинам мови, властива здатність до значеннєвого оновлення та розширення семантичного обсягу, багатозначність дієслів залишається досі найменш вивченою лінгвістичною проблемою, зокрема недостатньо з'ясовано особливості розвитку багатозначності дієслів з семантикою створення, зруйнування та пошкодження об'єкта.

Звернення до названих дієслів як основного об'єкта дослідження багатозначності вмотивоване тим, що їхнє значення характеризується високим ступенем динамічності та варіативності і по-різному представлене в сучасній

українській мові (як у системі), у мовленнєвій діяльності (нормі) і в мовленнєвому акті (тексті).

Актуальність теми дисертаційної роботи зумовлена стійким інтересом сучасної лінгвістики до проблем аналізу лексико-семантичної системи мови та важливістю всебічного дослідження семантичних структур багатозначних дієслів, виявлення чинників, що зумовлюють дієслівне варіювання, та закономірностей перетворень у сфері вторинної номінації. Значеннєве наповнення і динаміка семантичних меж дієслова, своєрідність значень та форми їх зв'язку в дієслові потребують всебічного й ґрунтовного розгляду на засадах теорії валентності.

Основу дисертаційного дослідження становить розуміння мови як системи синтагматичних і парадигматичних відношень. Конкретний вияв цих відношень зумовлюється властивостями мовних одиниць, парадигматичні та синтагматичні ознаки яких взаємопов'язані. Наявність у дієслові тих чи інших синтагматичних і парадигматичних ознак дозволяє виділити у його семантичній структурі мінімальні компоненти (семи), завдяки яким воно набуває відповідних поєднувальних можливостей, а ті, у свою чергу, впливають на процес розвитку у дієслова тих чи інших семантичних дериватів.

Зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації пов'язана з науковою проблемою кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова „Теоретичні і лінгводидактичні проблеми граматики та лексикології”. Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 9 від 26 травня 2005 року) та схвалена Координаційною радою „Українська мова” Інституту української мови НАН України (протокол № 18 від 17 червня 2005 року).

Об'єктом дисертаційного дослідження є дієслова конкретної фізичної дії з семантикою створення, зруйнування і пошкодження об'єкта, згруповані у межах цих лексико-семантичних груп як категорійно-лексичними семами ‘створювати’, ‘руйнувати’, ‘пошкоджувати’ об'єкт, так і специфічним набором диференційних семантичних ознак.

Предметом аналізу є вторинні переносні значення дієслів конкретної фізичної дії та виявлення шляхів утворення лексико-семантичних варіантів.

Більшість аналізованих лексико-семантичних варіантів дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення, зруйнування і пошкодження об'єкта є стилістично нейтральними, сфера їх функціонування – сучасна українська літературна мова. Стилiстично забарвлені дієслова з обмеженою сферою функціонування становлять 10 % від усіх досліджуваних. Аналізовані вербативи мають різну словотвірну структуру. Більшість із них є непохідними, серед мотивованих дериватів основну частину становлять віддієслівні утворення, які виникли на базі дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення, зруйнування і пошкодження об'єкта: *гатити – загатити, перегатити; різати – вирізати, відрізати, зарізати, прорізати; топити – розтопити; колоти – заколоти, вколоти, розколоти* тощо.

Метою роботи є з'ясування механізму розвитку багатозначності дієслів конкретної фізичної дії, специфіки семантичних відношень між значеннями та чинників розвитку переносних семем.

Для досягнення цієї мети ставилися такі **завдання**:

- 1) з'ясувати теоретичні проблеми лексичної полісемії, розкрити сутність багатозначності, виявити закономірності її розвитку;
- 2) дослідити та описати семантичну структуру багатозначних дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення, зруйнування та пошкодження об'єкта;
- 3) проаналізувати синтагматичні та парадигматичні параметри досліджуваних дієслів, встановити взаємозв'язок цих характеристик;
- 4) визначити валентнісні характеристики і дистрибутивну програмованість дієслів конкретної фізичної дії залежно від їхньої семантики;
- 5) виявити та описати лексико-семантичні варіанти багатозначних дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення, зруйнування та пошкодження об'єкта;
- 6) дослідити умови і механізми розвитку нових значень у дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення, зруйнування та пошкодження об'єкта;

7) описати узувальні, okazіональні, архаїчні, сленгові значення розглядуваних дієслівних лексем;

8) з'ясувати особливості функціонування полісемічних дієслів конкретної фізичної дії у синтаксичних побудовах.

Методи дослідження. Специфіка об'єкта і мета дослідження зумовили використання як основних описового методу, на підставі якого узагальнюються спостереження над зібраним фактичним матеріалом (опис значеннєвої парадигми дієслів), і методу компонентного аналізу (виділення лексико-семантичних груп і підгруп дієслів, визначення семної структури дієслівних значень, встановлення категорійно-лексичних, диференційних, експліцитних та імпліцитних семантичних ознак, визначення валентнісних та інтенційних характеристик дієслова). Як додаткові у дисертаційному дослідженні використовувалися дистрибутивний метод, на підставі якого визначаються загальні й часткові можливості сполучуваності дієслів відповідних ЛСГ, а також функціональний (простежується функціонування розглядуваних лексико-семантичних варіантів дієслів у синтаксичних структурах). Крім того, у дослідженні застосовано метод моделювання, який дозволяє представити семантичну структуру кожного дієслова формулою.

Джерела фактичного матеріалу. Матеріалом дослідження слугували дієслівні лексеми української мови, зафіксовані в Словнику української мови в 11-ти томах; у Великому тлумачному словнику сучасної української мови. Для уточнення семантики дієслів був використаний Словарь української мови за редакцією Б.Д. Грінченка, Українсько-російський словник у 6-ти томах, Фразеологічний словник української мови в 2-х томах, синонімічні, діалектні та сленгові словники. Аналіз конкретних значень дієслів здійснювався на прикладах речень, дібраних шляхом суцільної вибірки з текстів художнього, публіцистичного і наукового стилів та словників української мови.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що у дисертації вперше в українському мовознавстві комплексно досліджено значеннєву парадигму багатозначних дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення, зруйнування і пошкодження об'єкта, що розширює систему значень, зафіксованих у Словнику

української мови в 11-ти томах. Уперше розглядалися не лише узувальні, а й оказіональні, сленгові та архаїчні значення, що є елементами сучасної мовної системи. Новою є також спроба системного опису денотативних, конотативно-денотативних і конотативних значень та чинників їх формування.

Теоретичне значення роботи полягає у поглибленому осмисленні семантичних структур багатозначних дієслів конкретної фізичної дії, що дозволить виявити чинники та закономірності формування вторинних значень дієслів, прогнозувати появу нових значень та уніфікувати їх опис. Дослідження лексико-семантичних варіантів дієслів поглиблює семасіологічну теорію в царині семантичних варіювань дієслівних предикатів у мовленнєвій діяльності, уможлиблює упорядкування системи дієслівних значень української мови, накреслює перспективи дослідження інших лексико-семантичних груп дієслів, вивчення закономірностей співвідношення семантичних і синтаксичних характеристик дієслова як лексико-граматичного класу слів особливого типу.

Практична цінність дослідження. Положення та матеріали дисертації можуть знайти застосування у лекційних та практичних курсах з сучасної української літературної мови, а також у спецкурсах і спецсемінарах із лексикології, лексикографії та стилістики української мови. Результати дослідження можуть бути корисними при створенні навчальних і методичних посібників для студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів, у лексикографічній практиці укладання словників різних типів, а також можуть бути залучені для розробки принципів автоматичного аналізу тексту, машинного перекладу статистичних досліджень системи лексики і закономірностей її функціонування. Лінгвістичну і прикладну цінність має дослідження сполучуваності дієслів у практиці укладання частотних словників.

Апробація та впровадження результатів дисертації. Основні теоретичні положення і результати дисертаційного дослідження викладено у доповідях на звітно-наукових конференціях викладачів, наукових семінарах кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (2004 –2007 рр.), на IV-й міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та

молодих вчених „Шевченківська весна” (Київ, 2 – 3 березня, 2006 року), на IX-й Всеукраїнській науково-практичній конференції „Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість” (Київ, 25 – 27 квітня, 2006 року), на міжнародній науковій конференції до 75-річчя доктора філологічних наук, професора С.В. Семчинського (Київ, 17 – 18 травня, 2006 року), на IX-й міжнародній науковій конференції „Семантика мови і тексту” (Івано-Франківськ, 26 – 28 вересня, 2006 року), на I Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів та молодих науковців „Україністика: нові імена у науці” (Горлівка, 2 – 3 листопада, 2006 року), на Всеукраїнській науковій конференції „Іван Ковалик і сучасне мовознавство” (Івано-Франківськ, 15 – 16 травня 2007 року).

Зібраний та описаний матеріал дисертаційного дослідження впроваджено у практику викладання курсу сучасної української літературної мови, стилістики, культури мовлення та лінгвістичного аналізу тексту студентам Кримського гуманітарного університету (довідка про впровадження № 137 від 02.04.07 р.), учням середньої загальноосвітньої школи № 7 м. Ялти (довідка про впровадження № 61 від 02.04.07 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 8 публікаціях, із них 5 – у виданнях, затверджених ВАК України як фахові.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків за розділами, загального висновку, списку використаної літератури, списку джерел і додатків. Обсяг дисертації без додатків, списку літератури, списку джерел становить 190 сторінок, загальний обсяг роботи – 245 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЛЕКСИЧНОЇ ПОЛІСЕМІЇ

1.1. Багатозначність як мовна універсалія та фундаментальна характеристика мови. Проблематика дослідження багатозначного слова

Найпоширенішою і домінуютьною у сучасній лінгвістиці є ідея системності лексики. Слово не ізольоване від інших одиниць, як і від ширшого мовного контексту, і не замкнене в собі. Усі слова взаємопов'язані як за формою, так і за змістом та співвідносяться між собою. Кожне слово посідає своє місце у лексичному складі мови, а всі разом вони творять її лексичну систему – ієрархію слів і словесних значень у їх відношеннях одне до одного. Це підтверджують численні мовознавчі студії, присвячені опису української, російської та романо-германських мов (О.С. Ахманова, В.В. Виноградов, В.Г. Гак, О.О. Реформатський, В.М. Русанівський, Л.В. Щерба, Г.А. Уфимцева та ін.). Системний характер лексики виявляється в різнопланових зв'язках і відношеннях – парадигматичних і синтагматичних – між одиничними словами і групами слів, які об'єднуються в часткові підсистеми за певними ознаками. Як і будь-яка інша, лексико-семантична система повинна мати певну структуру, однак стосовно цього висловлюються неоднозначні і суперечливі думки. Згідно з поглядом одних дослідників (О.С. Ахманова, Р.О. Будагов, Л.А. Булаховський, В.С. Ващенко, В.Г. Гак, А.П. Грищенко, С.В. Семчинський, Н.Ю. Шведова та ін.), уся лексика – це чітко організована стабільна підсистема мови, яка має всі ознаки системи і внутрішню організацію якої формують чотири рівні: 1) словниковий склад; 2) лексико-семантична група (тематичне поле); 3) окреме слово (лексема); 4) окремо взяте значення слова (ЛСВ) [19; 35; 36; 42; 43; 64; 74; 148; 177; 222; 239; 254; 271; 272]. Інші стверджують (Б.О. Серебренніков, С.І. Ожегов та ін.), що у лексиці існують лише окремі більшою чи меншою мірою спаяні мікросистеми – лексико-семантичні класи, тому лексика не може мати чіткої структури [168; 169; 172]. Найпоширенішим є погляд, згідно з яким лексика розуміється не як механічна множинність слів, властивих мові на відповідному етапі її функціонування як засобу спілкування, а як упорядкована за певними закономірностями лексико-семантична система, елементи

якої пов'язані різними типами значеннєвих відношень. Складність вияву організації лексико-семантичної системи мови зумовлена її специфікою: глобальністю, незамкнутістю, відсутністю чітких меж, нестійкістю, різноманітністю зв'язків як між одиницями лексико-семантичного рівня, так і між ними та одиницями інших рівнів [144, 8; 252, 444-445]. Проблеми дослідження лексичної системності зумовлені також багатогранністю слова, зокрема дискретним характером його значень. Значеннєве наповнення слова, що є основною одиницею мовної системи та органічно пов'язане з усіма іншими її одиницями, визначається сукупністю чинників екстралінгвального та інтралінгвального характеру. Позамовним чинникам належить провідна роль, але без семантичної взаємодії з іншими мовними одиницями, у чому і виявляються інтралінгвальні чинники, слово як одиниця лексичного рівня немислиме.

Внаслідок постійного руху лексичної системи в ній як цілісності й в кожній її окремій ланці відбуваються зміни, через що лексична система, порівняно з одиницями інших рівнів¹, характеризується найвиразнішою динамікою якісного і кількісного розвитку, перебуваючи в безпосередній залежності від явищ позамовної дійсності, а також власне мовних факторів. Збагачення та оновлення словникового складу літературної мови, що відбувається за рахунок варіювання семантики лексичних одиниць, розширення значень шляхом метафорично-метонімічних і функціональних перенесень, засвідчує динаміку і поступальність розвитку лексико-семантичних можливостей мови. Необхідність системного характеру лексичної семантики диктується потребою упорядкування обмеженого лексичного матеріалу в людській пам'яті, бо об'єктивний багатогранний і безмежний світ, що відбивається у свідомості носіїв мови і що є предметом їх перетворення у процесі пізнання, узагальнюючись, систематизується за допомогою відносно обмеженої кількості мовних знаків – слів, тому багатозначність є одним із важливих засобів системної організації лексичного складу мови [143, 22]. Застосування знака до нових потреб або старих виразів до

Примітка. На фоні фонологічного і граматичного рівнів мови лексико-семантична система характеризується насамперед як відкрита у зв'язку з властивою їй динамікою у плані власне кількісних і якісних змін [74, 117; 177, 3].

нового означуваного є однією із засад функціонування словникової системи мови [292, 63].

Як складне і багатопланове явище багатозначність визначається за допомогою різних понять: диспропорція між потребами відображення дійсності та можливостями мови, семантична універсалія/категорія, наслідок асиметрії двох мовних планів, семантичне варіювання мовних одиниць, поліваріантність, варіативність, семасіологічна закономірність, семантичний словотвір, семантична деривація, словоперетворення. Оскільки мова використовує для збагачення лексики свої внутрішні резерви, зміни значень слів можна назвати також внутрішнім словотвором [204, 23]. Деякі дослідники розглядають багатозначність як родове поняття, яке об'єднує й омонімію. На думку Л.О. Новикова, омонімія є крайньою межею полісемії, де вона вичерпує себе.

Слово як мовну одиницю ствердила й узвичаїла вікова мовна практика людського колективу. Розвиток мови – це своєрідний процес, узгоджений з розвитком суспільства, осмислений ним і вмотивований. Усе в мовному розвитку урівноважене, співрозмірене та зумовлене тими вимогами, які встановлює суспільство. Безперечним є зв'язок слова з іншими словами, з цілим лексичним складом, з усім культурно-історичним процесом. Не можна вважати переконливою думку, що ніякі втручання мовців не можуть змінити щось у мовній системі, навпаки, лексико-семантична система мови відкрита для вдосконалення, її лексичний склад активно видозмінюється і через індивідуальні привнесення мовців. Перетворення оказіонального вживання слова в узуальне є одним із головних процесів розвитку багатозначності [107, 73].

Слово за своєю сутністю – динамічна, рухлива і гнучка одиниця, не замкнена у своєму семантико-стилістичному обсязі. Саме динамічність слова витворює витончені значеннєві та функціональні нарощення навколо нього, що стають важливими засобами актуалізації мови [43, 37]. Слово може модифікуватися дуже широко як граматично, так і семантично. Кожна його формальна видозміна різною мірою змінює і значеннєвий обсяг, вносить тонкі значеннєві відтінки або допомагає словам пов'язуватися між собою, оформляти різноманітні словосполучення та у такий спосіб

відтворювати все нові й нові значення, набувати нових функцій. На цій основі слово поширюється не тільки в своєму логіко-інтелектуальному обсязі, а також і в емоційно-експресивному [43, 10]. Варіативність вираження семантики – іманентна властивість мови як знакової системи особливого типу [197, 12]. При цьому використовується цілий комплекс засобів: значеннєва співвідносність (синонімічна, антонімічна, омонімічна), гнучкість слова та варіабельні можливості, метафоризація, емоційно-експресивне навантаження, семантико-стилістична іррадіація [43, 37].

Разом з усім треба зважити також на глибокі функціональні потенції слова та способи їх реалізації у мовленні. Супровідними чинниками, що впливають на реалізацію закладених системою смислових потенцій слова, виступають: 1) визначеність/невизначеність кількості актантів; 2) частота вживання; 3) структура слова (похідне/непохідне), наявність/відсутність афіксів (зокрема, префіксів); 4) місце слова в лексико-семантичній групі, до якої воно належить (ядро/периферія); 5) сфера використання (необмежена/обмежена); 6) наявність/відсутність емоційно-експресивного забарвлення.

Більшість слів в українській мові є багатозначними. Як зауважує В.С. Ващенко, значеннєво простих слів, моносемічних, чи абсолютних, у лексичному полі сучасної української мови зовсім небагато, вони є досить рідкісною категорією [43, 18; 44, 9]. Це пояснюється тим, що передача всіх вторинних значень однозначними словами, по суті, неможлива, бо це переобтяжило б лексичну систему і цим загальмувало б спілкування [44, 15]. На цей час неможливо знайти мову, в якій лексика була б представлена лише однозначними словами, бо мова виробила змогу використовувати старі слова і вислови для вираження нових понять [204, 14]. Як свідчить реальна мовна практика, кількісний склад одиниць, об'єднаних у словниковому складі, неспівмірний з фактично безмежною кількістю реалій об'єктивної дійсності, які потребують номінації за допомогою відповідних назв. Реальний вихід з такої ситуації мова знаходить у тому, що одна і та сама матеріальна форма знака набуває кількох різних значень, співвідносячись з різними денотатами. Якби для кожного нового явища і поняття виникала нова назва, то лексичний склад мови став би безмежним за обсягом і незручним для користування. Видатні лінгвісти минулого добре розуміли

зазначену особливість багатозначності. С. Ульман вважав полісемію фундаментальною характеристикою людської мови, мовною універсалією, в якій виявляється здатність мислення і мови до узагальнення [293, 159]. К. Бюлер стверджував, що мова збудована з самих метафор, які є найважливішим механізмом творення назв [286, 363-365]. Полісемія є субстанційною ознакою мовної системи, тобто органічно властива їй, так само, як мовленню природно властива ознака моносемії як необхідна умова здійснення комунікації [120, 117]. На відсутність відповідності між кожним конкретним явищем і словом звертає увагу Г.В. Колшанський: „Неминучість полісемії у мові можна пояснити антиномією неграничності/граничності: з одного боку, безмежність об'єму свідомості і, з другого, – обмеженість мовних знаків, внаслідок чого один і той же звуковий комплекс, що має достатньо розгорнуту структуру, стає багатофункціональним” [120, 14]. У цьому висловлюванні вказується на головну функцію багатозначності – бути одним із важливих засобів організації лексичної системи. Протиріччя між безмежністю досвіду і необхідністю зафіксувати його в якнайменшій кількості знаків-слів розв'язується завдяки узагальнювальній ролі слова, а, отже, наявності багатозначності. Тому форми варіантних відношень є універсальними для мови [35, 244; 71, 60; 144, 4; 173, 5].

Л.А. Булаховський, досліджуючи багатозначні слова, вирізняє два способи номінації (називання) нових фактів людського досвіду або реалій дійсності, що створюються у творчому акті: 1) перенесення існуючих слів на нові поняття, чи власне номінацію; 2) перенесення-метафоризацію, або тропеїчний ужиток [36, 358].

В.С. Ващенко зазначає, що у значеннєвій організації слова як динамічній одиниці мови постійно відбуваються перетворення різного характеру: семантико-стилістичні нарощення, відтінкові розгалуження, деталізація чи, навпаки, поширювальне вживання слова на позиціях узагальнення, що збільшує семантичне наповнення лексеми. Така властивість слова поширювати значення дуже активна й продуктивна своїми наслідками, у цьому криється прогрес мови, незмірне її збагачення [42, 34-38].

С.В. Семчинський, услід за своїми попередниками, розрізняє такі основні види змін у значеннєвій структурі слів: 1) генералізацію, або розширення значення;

2) спеціалізацію: звуження значення, що зумовлюється частотою його вживання в тій чи іншій професійній сфері; 3) транспозицію, зміну значення, яка виникла на базі метафоричного і метонімічного вживання слів [203, 199; 204, 16-17]. Спеціалізація і генералізація значення полягає у втраті лексемою свого колишнього ієрархічного статусу. У випадку спеціалізації колишня лексема родового значення переводиться в ранг видової лексеми, відповідно до чого відбувається звуження значення. Особливо багато звужених значень у дієслів, тому найчастіше в словниках дієслова мають помітки спец. або техн. з поданням тих значень, яких набувають ці дієслова у тій чи іншій професійній лексиці. У випадку генералізації колишня видова лексема стає родовою, внаслідок чого відбувається розширення її значення. Крім загальних, дослідник виділяє й вужчі процеси: пейоризацію, або погіршення значення, і меліоризацію, або покращення значення [203, 198].

М.П. Муравицька, досліджуючи семантичні потенції слова, зазначила, що нові значення виникають у результаті семантичного перетворення старих значень. Однак, перш ніж старий ЛСВ слова виразить нове поняття, йому необхідно утворити новий варіант, тобто пройти шлях переосмислення і переоформлення в системі мови, вступити у нові формальні відношення з іншими ЛСВ [155, 10].

На думку Г.А. Уфимцевої, багатогранність лексичного значення слова (нейтральні/стилістичні, прямі/переносні, вільні/фразеологічні значення та ін.) є результатом відкладання в змісті слів продуктів мовлення [253, 61].

А.П. Грищенко наголошує на ієрархічній побудові значеннєвої структури багатозначного слова, а саме: втрачаючи функцію безпосереднього позначення певного предмета (ознаки, явища, дії), слово набуває вторинних, похідних значень, які ґрунтуються на переосмисленні головного і пов'язуються з ним відношенням семантичної похідності, тобто цементуються або спаюються у межах семантичної єдності слова конкретними зв'язками, лініями семантичного розвитку [74, 124-125].

Багатозначність можна розглядати як порушення „закону знака”, оскільки вона ґрунтується на універсальному принципі асиметрії – відсутності однозначної відповідності між нормативом (планом вираження) і значенням (планом змісту) [74, 120-121; 143, 22; 173, 26-33]. Розрізняють три види лексичної асиметрії знака:

парадигматичну асиметрію (одне означаюче відповідає декільком означуваним – омонімія, полісемія), синтагматичну (два чи декілька елементів плану вираження відповідають одному елементові у плані змісту – фразеологія), семіотичну (лексичні лакуни в мові, а також десемантизація означуваного) [63, 255]. Лексична полісемія – наслідок парадигматичної асиметрії знака, результат „асиметричного дуалізму мовного знака”, „нестійкої рівноваги” між означаючим і означуваним. Різний ступінь асиметрії знака і значення відповідає різному ступеню розвитку в слові багатозначності. Розрізняють багатозначні дієслова: 1) з невеликою кількістю значень, семантичну структуру яких становлять не більше трьох ЛСВ; це так звані олігосемантичні дієслова (деякі мовознавці розглядають їх у межах активної моносемії); 2) з широким смисловим обсягом – широкозначні, чи еврисемантичні, де кожному ЛСВ відповідає окрема денотативна ситуація; 3) з великим семантичним наповненням за рахунок поширювальних значень, але останні співвідносяться лише з однією денотативною ситуацією; це так звані проміжні дієслова [175, 56-60].

Одним з найбільш дискусійних та проблемних є питання визначення чинників, які зумовлюють розвиток багатозначності слова. У лінгвістиці найпоширенішими є такі погляди на причини полісемії:

1) полісемія – це неминучий наслідок *диспропорції*, що існує між числом знаків мовлення і великою кількістю понять, які шукають вираження в мові. Вторинна номінація – це вирішення протиріччя між необхідністю виразити нову думку і відсутністю засобів такого вираження (А.П. Грищенко, Х. Касарес, Г.В. Колшанський, М.П. Муравицька та ін.) [74, 120; 107, 70; 120, 14; 155, 15];

2) полісемія – це прояв *класифікаційної, узагальнювальної діяльності людського мислення*, людська здатність до узагальнення та економної систематизації в мові предметного світу, результатом якої є групування та історичне нарощування різних значень у межах одного слова (Р.О. Будагов, А.П. Грищенко, М.І. Задорожний, Л.О. Новиков, І.С. Тишлер та ін.) [34, 6-7; 35, 242; 74, 110; 94, 9-10; 166, 193; 247, 161].

3) головна причина – це постійне виникнення *нових лексичних зв'язків слова*, що зумовлене винятковою семантичною мобільністю, рухливістю та гнучкістю лексем, їх властивістю вступати в різноманітні комбінації з іншими словами (В.С. Ващенко,

М.П. Кочерган, Є.Р. Курилович, С.В. Семчинський, І.В. Сентенберг, Н.Ю. Шведова тощо) [43, 36-37; 44, 4; 126, 13-21; 129, 73-82; 203, 195; 205, 4; 272, 157-158].

Єдиного погляду на сутність аналізованого лінгвістичного явища ще не вироблено. Протиріччя в інтерпретації полісемії та неможливість встановлення одного провідного чинника, який впливає на формування нових семем, засвідчує те, що семантичний розвиток слова зумовлюється багатьма факторами, насамперед лексико-граматичними характеристиками слова, а також залежить від лексико-семантичних умов. Лексико-граматичні чинники тісно взаємодіють з лексико-семантичними, через що і знаходять свій вияв різні значення одного слова в парадигматиці. Процес розвитку лексичних значень, переносних зокрема, є багатофакторним, зумовленим низкою чинників гносеологічного, психологічного, прагматичного і власне лінгвального характеру [258, 50], але всі вони підпорядковані найголовнішому – особливостям людського мислення.

Виникнення нових значень у слів можна пояснити й екстралінгвальними факторами: у слові фіксуються наслідки пізнавальної діяльності людства; детальніше відображається у мові саме та частина об'єктивного світу, що є предметом людського пізнання і перетворення. Нові речі, винаходи, нові види діяльності, нововідкриті якості та відношення вимагають нових найменувань. Відкриваючи нове явище і виявляючи в ньому риси, що зближують це явище з іншим, людина виробляла нове значення слова. Тому переносне значення – це складне явище, що виникає при взаємодії мислення та мови в процесі пізнання і відображення світу.

Полісемія найбільшою мірою пов'язана з лексичною синонімією. Через те, що різні значення багатозначного слова можуть входити до різних синонімічних рядів, у структурі полісемантичної лексеми характер синонімічних зв'язків є однією з диференційних ознак, що служить засобом розрізнення окремих лексико-семантичних варіантів слова. Тому результативним для вивчення полісемантичних лексем виявляється дослідження ЛСВ дієслів у парадигматичному плані. Так, наявність синонімів у лексико-семантичних варіантів дієслова *копати* та характер синонімічних зв'язків є додатковою семантичною ознакою для розмежування цих ЛСВ: п'ять ЛСВ відповідно вступають у різні синонімічні групи, що представлено в **табл. 1.1**.

На механізм взаємодії полісемії і синонімії в сфері дієслівної лексики вказують М.Я. Гловінська,¹ О.І. Голубовська, Л.А. Лисиченко, М.П. Муравицька, М.М. Пещак та ін. [71, 60; 143, 66, 79; 157, 29-38; 182, 122-141]. При цьому наголошується, що, розглядаючи явища багатозначності та синонімії як взаємозв'язані, можна дійти висновків не тільки щодо закономірностей організації парадигм багатозначних слів і синонімічних угруповань, а й щодо особливостей структурування всієї лексико-семантичної системи мови.

Безперечним є зв'язок багатозначності дієслів і словотвору. Через те, що при аналізі значень полісемантичного дієслова часто не вистачає вказівки на їх семний склад і виникає потреба у встановленні їх синтаксичних дериватів, при дослідженні семантичної структури дієслова не можна обійтися без урахування його дериваційних зв'язків. Такий підхід дозволить якнайточніше описати специфіку дієслівної багатозначності. Окремі значення полісемантичного слова можуть протиставлятися не тільки семами, а й зв'язками з різними похідними словами: від одного значення лексеми утворено одні слова, а від іншого – інші. Наприклад, значеннєву парадигму дієслова *гатити* становлять 14 значень: 1) „робити гатку, греблю”, 2) „прокладати гатку через болото”, 3) „дуже багато чого-небудь”, 4) „витрачати що-небудь марно”, 5) „ударяти”, 6) „бити”, 7) „стріляти”, 8) „танцювати”, 9) „просити високу ціну”, 10) „загороджувати що-небудь” та ін. Однак віддієслівний іменник *гатка* є похідним від першого і другого ЛСВ дієслова *гатити* та позначає гідротехнічну споруду, що перегороджує річку, або настил з дерева, хмизу для проїзду через болото [215, т.2, 41].

Дієслово як особливий лексико-граматичний клас слів, найскладніша і наймісткіша граматична категорія мови посідає центральне місце в системі частин мови (Ф.І. Буслаєв, В.В. Виноградов, І.Р. Вихованець, Д.М. Овсянико-Куликовський, О.М. Пешковський, О.О. Потєбня, В.М. Русанівський та ін.). Дієслову належить провідна роль в організації пропозиції, або семантичної моделі ситуації. Дієслово-предикат визначає структуру пропозиції, вказуючи на характер ситуації, події і на відповідні місця для предметів – учасників ситуації (актантів, аргументів), зумовлює

Примітка. Гловинская М.Я. Многозначность и синонимия в видо-временной системе русского глагола. – М.: Ин-т рус. яз. им. Виноградова РАН, 2001. – 320 с.

їх кількість і семантичні функції (ролі) [53, 121-123]. О.В. Ісаченко, аналізуючи дуже розгалужену семантично і граматично систему дієслова, зазначав, що дієслово як лексико-граматичний клас слів є одним з найважливіших структурних елементів організованого граматично висловлювання, а, отже, і мови в її комунікативній функції [102, 7]. Дієслово відзначається різноманітністю граматичних категорій і форм; варіаціями виду і стану; широкими виражальними можливостями, що виявляється в розгалуженій системі способів дієслівної дії; тяжінням до конструктивного лексико-синтаксичного контексту, тобто до фразеологізації його значення; а також здатністю до взаємодії зі значеннями префіксів. Дієслівні лексеми є такими словесними знаками, у номінації яких фіксуються і закріплюються різні семантичні ознаки, різноманітні ракурси зв'язків дієслівної дії з предметами і особами, що виконують ці дії або підпадають під їх вплив [256, 117].

Дієслова, як відомо, поділяються на три семантичні класи „Дії”, „Руху” і „Процесу”. Якщо у синтагматичному плані слабким є клас „Процес”, а у парадигматичному аспекті – клас „Рух”, то „Дія” є сильним класом в обох планах [208, 253], тому вже давно привертає увагу мовознавців (Ю.Д. Апресян, Т.А. Кильдибекова, О.М. Селіверстова, І.В. Сентенберг, Г.А. Уфимцева, А.П. Чудинов та ін.). *Дієслова дії* найповніше репрезентують образ цієї частини мови та відбивають специфіку дієслова як предиката [11, 43; 53, 250; 73, 98]. Однак багатство парадигматичних і синтагматичних зв'язків дієслів дії зумовлює складність їх значеннєвої структури, залежність семантики дієслів від цих характеристик. Дослідники неодноразово вказували на синтагматичну залежність семантики дієслова. Г.А. Уфимцева зазначає, що саме поняття дії розкривається у семантичних відношеннях суб'єкта та об'єкта [255, 259]. Р.В. Туркіна стверджує, що синтагматична сполучуваність особливо важлива для реалізації семантики дієслівної лексеми, тому що вона є компонентом структури значення дієслова та актуалізатором системних можливостей, притаманних лексемі [246, 7]. За таких умов іменники у ролі суб'єкта та об'єкта при дієслові стають не тільки його граматичною, а й лексичною характеристикою. Однак відомо, що сполучуваність і значення дієслова утворюють діалектичну єдність: значенням визначається потужність сполучуваності лексичної

одиниці, однак будь-які якісні чи кількісні зміни валентності дієслова позначаються на значенні, зумовлюючи його розширення, звуження чи перенесення, отже, зміни дієслівної семантики відбуваються за рахунок інновацій сполучуваності. Указуючи на тісну залежність між кількістю, характером значень та актантною структурою дієслова, Л.О. Кожевникова багатозначність дієслова пов'язує з різним заповненням валентнісної моделі в рамках мікроконтексту, тобто речення [116, 62]. Валентність дієслова, яка відбиває зв'язок дії з предметами різних тематичних груп, є, з одного боку, чинником виникнення полісемії, а, з іншого, тісно пов'язана з інтенціоналом (сміслом) самого дієслова, виявляючи при цьому залежність від його семантики, тобто від властивих відповідному дієслову семантичних множників. Сигніфікативно-денотативний характер дієслів передбачає визначення їх семантики з урахуванням парадигматичних та синтагматичних векторів структурної організації лексики.

Лексична одиниця існує одночасно в умовах текстової послідовності (синтагматика), в контексті класу (парадигматика) та в загальному контексті мовленнєвої ситуації (фоновий контекст) [271, 307]. Релятивний і більш абстрактний характер лексичного значення дієслів, їх унікальна предикативна функція визначають те, що в дієслові роль внутрішньомовних системних факторів виявляється сильніше, ніж в інших частинах мови. Це зумовлює особливий характер лексико-семантичних груп дієслів, які є благодатним матеріалом для дослідження системних відношень у лексиці [128, 4; 137, 12]. У дисертації аналізуються закономірності розвитку полісемії дієслів лексико-семантичних груп *створення, зруйнування та пошкодження* об'єкта.

Дієслова *створення, зруйнування та пошкодження* об'єкта належать до класу дієслів конкретної фізичної дії та позначають процеси, які є найбільш значущими у практичній діяльності людини: в них безпосередньо віддзеркалюється трудова цілеспрямована діяльність людини, результатом якої є перетворення, зміна зовнішнього світу [46, 69; 53, 250; 110, 40-41]. Екстравертивність, тобто зміна зовнішнього середовища, є конститутивною ознакою дієслів дії [208, 252]. У результаті вторинної номінації, що зумовлюється семантико-валентнісними, логіко-поняттевими та позамовними чинниками, дієслова КФД допускають семантичні зрушення, відображаючи певні зміни в позамовній дійсності, при яких деяка первинна

ситуація, названа дієсловом, зазнає таких змін, що перетворюється у нову (складнішу або якісно відмінну) ситуацію з новим складом учасників, у результаті чого дієслівна лексема, яка позначає цю нову ситуацію, має вже інше значення, порівняно з первинним значенням цієї ж лексеми [79, 73].

На розвиток системи значень перехідного дієслова впливають лексичні та граматичні чинники: семасіологічна основа дієслова як частини мови, тобто наявність у дієслова широкого інформаційного потенціалу [205, 90]; семантика суб'єкта та об'єкта дії [267, 111]; різноманітність синтаксичних, зокрема суб'єктних, об'єктних, інструментальних зв'язків [50, 354]. Думку про те, що між семантикою дієслова і його синтаксичними характеристиками існують відношення односпрямованої залежності, що семантика дієслова визначає його синтаксичні властивості, а не навпаки, прийнято в дисертації як основну. Складна структура словозначення полісемантичного дієслова зумовлює багатозначність його валентної структури і варіативність вияву валентності у різних контекстах, де воно виступає в ролі предиката.

Через те, що суб'єктно-об'єктні зв'язки дієслова тісно взаємодіють з його видовою характеристикою, варіативність дієслівної семантики зумовлюється також префіксальною валентністю дієслів. На тісний зв'язок семантики префікса з лексичною семантикою дієслова вказують М.І. Степаненко, М.І. Калько, Г.А. Залізник, Т.Д. Сергєєва, Н.П. Гальона, І.В. Дудко, О.М. Соколов та ін. [65; 81; 96; 104; 206; 220; 221; 227]. Категорія виду дієслова розглядається в дисертації як лексико-граматична категорія дериваційного типу. Зміна морфемного складу дієслова внаслідок префіксального словотворення веде до таких змін у його семантиці, що номінована дія набуває обов'язкового або факультативного зв'язку з новими обставинами чи об'єктом. Словотвірний префікс, надаючи нового лексичного значення дієслову, зумовлює зміни валентної рамки, модифікує значення дієслова, породжує його структурно-значеннєву незавершеність, обмежує або розширює його синтагматичні можливості, зрештою, викликає обов'язкову появу припредикатного поширювача [65, 43-45; 227, 22].

Специфіка дієслівної багатозначності визначається не тільки якісними, а й кількісними показниками, зокрема частотою вживання дієслова з певним змістом у

мовленні [250, 174-180]. Поодиноке вживання дієслова у незвичних контекстних умовах для позначення певного явища, події не обов'язково впливає на його семантичну структуру, однак, якщо подібне вживання стає регулярним, то кількісні зміни можуть перейти в якісні, і виникає нове значення. З погляду частотності вживання в мовленні дієслова КФД з семантикою створення, зруйнування і пошкодження об'єкта є неоднорідними. За даними Оберненого частотного словника сучасної української прози найвищими показниками частотності відзначаються дієслова *будувати* (0,0196), *копати* (0,0130), *різати* (0,0094), *гризти* (0,0081), *руйнувати* (0,0071)¹ [167, 48, 61, 57, 66, 51]. Найбільш продуктивними щодо формування вторинних значень виявилися дієслова, що позначали найбільш значущі види діяльності в повсякденному побуті робітничого та селянського прошарку населення XIX–XX століть: *гатити*, *крити*, *городити*, *мостити*, *будувати*, *руйнувати*, *копати*, *рити*, *кувати*, *клепати*, *пиляти*, *свердлити*, *рубати*, *різати*, *сікти*, *колоти*.

Належність слова до певного лексико-граматичного розряду слів нерідко зумовлює появу значень, характерних для цієї частини мови. Кожний лексико-граматичний клас слів відзначається властивими лише йому закономірностями семантичного варіювання. Разом з тим існують різновиди полісемії, спільні для слів різних лексико-граматичних класів. Наприклад, такий вид багатозначності, як енантіосемія (вживання слова в протилежних значеннях) властивий як дієслівній, так й іменниковій лексиці. Деякі закономірності не залежать від категорійної семантики слова і є спільними для різних частин мови; інші визначаються належністю слова до певного лексико-граматичного розряду, зокрема до дієслівної лексики і конкретної лексико-семантичної групи дієслів. У дисертації аналізуються закономірності полісемії останнього типу на матеріалі трьох лексико-семантичних груп дієслів. Дієслівні групи неоднорідні за своїм семним складом. Семантичні структури аналізованих дієслів можуть містити декілька ЛСВ з семантикою створення та з семантикою зруйнування об'єкта, при цьому дієслово різними значеннями входить

Примітка. В дужках подається інформація про міру коливання середньої частоти вживання слова (Q_x).

до різних лексико-семантичних груп. Так, дієслово *копати* за первинним значенням „розпушувати землю заступом, лопатою” зараховано до ЛСГ дієслів пошкодження/деформації об’єкта, однак за похідним значенням „робити заглиблення” воно належить до ЛСГ дієслів створення об’єкта [110, 100-103; 170, 63]. Серед аналізованих багатозначних лексем засвідчені випадки, коли дієслово у семному складі містить СО ‘створення’ і сему ‘деформації’, наприклад: *різати* – „ріжучи, обрізуючи, виготовляти що-небудь”; *колупати* – „руйнуючи поверхню, робити заглибини, ямки в чомусь”; *рити* – „вибираючи, викидаючи землю, робити, копати заглиблення, яму і т. п.”; *кувати* – „б’ючи молотом по металу або натискаючи пресом, надавати йому потрібної форми; виготовляти що-небудь” тощо.

Зміни у лексиці мають переважно системний характер, бо сама лексика – це система взаємопов’язаних елементів. Говорячи про мовну полісемічну модель, дослідник обов’язково має на увазі семантичну аналогію, яка забезпечує розгортання цієї моделі та утворення того чи іншого напрямку регулярної полісемії [240, 10].

Важливого значення під час вибору напрямків і методів вивчення багатозначності набуває принцип діалектичної єдності мови і мовлення: мова існує лише в мовленні і через мовлення. Визнання, слідом за Ф. де Сосюром, факту подвійної структурної організації елементів мови – парадигматичного варіювання їх у процесі функціонування для побудови мовлення і синтагматичного зв’язку для побудови структури мовлення [224, 163-166] – дає підстави розглядати і багатозначні дієслова в обох названих планах.

Отже, багатозначність у сфері лексики є необхідною ознакою мови, обумовленою біологічними передумовами мислення людини. Саме полісемія забезпечує одну з важливих вимог до мови як до знакової системи – за допомогою мінімальної кількості знаків передавати максимальну інформацію, тобто вимогу економності знакової системи. Системне вивчення дієслівної лексики передбачає:

- 1) виявлення та опис зовнішніх зв’язків та відношень дієслова до інших слів (встановлення синонімічних, антонімічних зв’язків, парадигматичних рядів);
- 2) опис значеннєвої парадигми дієслова, ієрархії його лексико-семантичних варіантів;
- 3) вивчення семної структури кожного лексико-семантичного варіанта дієслова.

1.2. Семантична структура багатозначного слова

У мові не тільки слова утворюють систему, але і різні значення полісемантичних слів також формують своєрідну систему. Багатозначне слово не є простою сукупністю семем, що мають однаковий фонемний склад: сукупність ЛСВ і відношень між ними у складі багатозначного слова утворюють чітко організовану структуру з функціонально взаємопов'язаних семем [43, 16; 147, 51; 166, 156]. „Подібно до того, як молекула поділяється на атоми, так і слово-лексема у кожний історичний проміжок являє собою складну асиметричну структуру, послідовність ЛСВ слова, суворо упорядковану відношенням похідності” [252, 413]. Отже, всі значення в багатозначному слові перебувають у певних зв'язках і являють собою мікросистему з чіткою організацією складових частин [143, 25]. Л.О. Новиков зазначає, що полісемічна структура вражає насамперед пропорційністю відношень та співрозміреністю організації своєї смислової будови [166, 194]. На думку Г.А. Уфимцевої, семантична структура будь-якого слова – неповторна, індивідуальна та фонетично унікальна [253, 16].

Структура багатозначної лексеми, отже, – це певна упорядкована кількість взаємопов'язаних значень, які можуть бути виражені одне через інше і спільною ознакою яких є здатність бути представленими одним і тим же сполученням морфем (екстероформою), внаслідок чого одна й та ж лексема різними значеннями може входити до різних семантичних полів.

У межах багатозначного слова може існувати різна залежність між прямим і похідними значеннями. Існує три погляди на взаємовідношення значень у структурі багатозначного слова:

1. Значення багатозначного слова перебувають в ієрархічних відношеннях [13, 7; 49, 3-29; 74, 124; 252, 410-451].
2. Усі значення багатозначного слова рівноправні і незалежні [99, 126].
3. Між значеннями багатозначного слова можливі як рівноправні (незалежні), так і нерівноправні (ієрархічні) відношення [3, 63; 62, 78-96; 72, 7-8; 82, 117-120; 114, 167; 133, 429; 143, 26-27; 275, 76].

Дослідження останніх років підтвердили правильність третього підходу, бо, як зазначає Ю.С. Степанов, „система значень одного слова – явище складне і різнорідне” [229, 20]. У структурі багатозначного слова можуть міститися абсолютно рівноправні, незалежні значення, об’єднані спільним компонентом. Ці значення пов’язані супідрядним зв’язком. Тип такої залежності, коли неможливо встановити логічного зв’язку між значеннями, кваліфікується як *паралельний*, при якому двоє значень виникає не внаслідок перенесення назв, а утворюється паралельно від однієї твірної основи. Найчастіше значення у семантичній структурі багатозначного слова поєднуються за допомогою підрядного зв’язку, коли одне значення слова чітко визначається як первинне, а друге – як вторинне, вивідне (або похідне). Тип такої залежності між ЛСВ кваліфікується як *підпорядкований* (ієрархічний), при якому одне значення є прямим, а друге похідним від нього. Характер залежності між прямим і вивідним значеннями полягає у тому, що, якщо є двоє значень „*a*” і „*b*”, то, знаючи „*a*”, легко зрозуміти „*b*”, але, знаючи „*b*”, не можна зрозуміти „*a*”, тобто на першому місці повинно бути значення „*a*”, на другому – „*b*” [229, 22].

Залежність між значеннями полісемантичного слова може бути і складнішою. Кожне наступне похідне значення може розвиватися не безпосередньо з прямого, а з попереднього похідного; послідовна залежність значень може поєднуватися з паралельною підпорядкованістю. Це так званий мішаний тип зв’язку. Семантичним формантом, тобто основою для творення майбутніх значень, може виступати як пряме номінативне значення, так і похідні. Особливістю багатозначного слова є наявність між його значеннями відношення так званої конкатенації, тобто такого типу зв’язку, при якому два значення *a* і *b* пов’язані відношенням *x*, у той час як значення *b* і *c* пов’язані відношенням *y*, створюючи опосередкований зв’язок між *a* і *c* [94, 52]. Зв’язки між значеннями завжди живі, вони існують лише у певний історичний період, а у наступний період залежність між значеннями полісемантичного слова може бути зовсім іншою. Зв’язки між значеннями завжди актуальні, що дало змогу Ю.С. Степанову розглядати їх як „актуальне породження значень” (з одного – інші) [229, 22]. Переконаливою є також думка Л.А. Лисиченко, що при визначенні структури багатозначного слова в сучасній мові пряме і похідні значення повинні розглядатися з

погляду сучасного стану і не можна підмінити синхронічний опис мови історичним [143, 26].

Головне, або вільне, значення слова – це значення, яке максимально незалежне від сполучень з іншими словами (абсолютна незалежність неможлива) [74, 127; 126, 19; 166, 165; 229, 21, 23; 275, 212] і є стійким, що забезпечує і стійкість основної частини лексичного складу [143, 48]. Похідні значення – це значення, які залежать від позиції у тексті, тобто їх зміст може бути зрозумілим лише у сполученні з певним колом слів (але не з будь-якими словами) [229, 21]. Похідні значення завжди є переносними за походженням [143, 25].

Основне значення і його варіантні різновиди співвідносяться як родові і видові. Родове значення можна кваліфікувати як інваріантне. Наприклад, родовим у дієслова *гризти* виступає значення „міцно здавлюючи зубами, роздрібнювати що-небудь тверде” (*гризти сухар, моркву, галузки горобини* та ін.), видовими відповідно є всі інші поширювальні значення цієї лексеми: „кусати” (*гризти кулаки*), „сильно жалити” (*воші гризуть*), „постійно надокучати причіпками” (*свекруха гризе невістку*), „мучити, непокоїти” (*журба мене гризе*), „наполегливо оволодівати знаннями” (*гризти граніт науки*), „пошкоджувати що-небудь” (*вогонь гризе камінь*) та ін. [215, т.2, 166]. Видові значення, отже, – це різновиди значень, що розгортаються і поповнюють основне. До інваріантного може добудовуватися одне, два, три, чотири й більше видових значень, і всі вони формують семантичну структуру слова.

Співвідношення між прямим і переносним значеннями слів формується у процесі розвитку семантичної структури слова та словникового складу мови в цілому, причому похідне фігуральне значенням може: 1) стати поряд з прямим значенням (*інтердепенденція*); 2) бути основою для подальшого розвитку наступних значень слова (*ускладнення семантичної структури слова*); 3) втратитися (*спрощення семантичної структури*); 4) відтіснити пряме значення на другий план і зайняти його місце (*переінтеграція, конверсія*) [33, 40; 89, 162; 143, 44-50].

Інтердепенденція властива метонімічному типу зв'язку значень, коли слово має кілька номінативних значень і з сучасного погляду важко або й неможливо встановити, яке із значень є первинним, а яке – вивідним [143, 27]. Так, неможливо

визначити вихідне і похідне значення у вербатива *крити*: „укривати, устеляти поверхню чого-небудь” ↔ „робити дах, дашок над чим-небудь”. Установити послідовність виникнення цих значень важко насамперед з історичного погляду.

У випадку конверсії у семантичній структурі слів відбувається переміщення ЛСВ: на місце первинного номінативного виходить одне з етимологічно похідних. Наприклад, переінтеграція семем відбулася у семантичній структурі дієслова *мостити*, у результаті чого вторинне метонімічне значення „суцільно вкривати камінням (дорогу, площу); брукувати” витисло на друге місце етимологічно первинне значення „будувати, споруджувати міст”, що й представлено в СУМ [215, т.4, 808]. Конверсія відбиває переоцінку релевантності ознак та цінностей, що відбулася в суспільстві [143, 108].

Поняття структури багатозначного слова ґрунтується на визнанні дискретності його значень [9, 179]. Проведені спроби аналізу лексичних значень слів показали, що в кожній мові значення прагнуть до індивідуалізації [203, 192]. Але дослідники неодноразово відзначали неможливість у ряді випадків проведення чіткої межі між значеннями одного слова [9, 179-181; 126, 16-17, 74-75; 173, 33, 41; 275, 85-86]. У таких випадках говорять про дифузність, або синкретизм, значень полісемантичного слова. Дифузність, або нечітка диференціація значень у самому слові-лексемі, виникає внаслідок створення таких лексико-семантичних позицій багатозначного слова, в яких розрізнення значень не є релевантним, оскільки семантичні відмінності між ними об’єктивно нейтралізуються [126, 17]. За переконанням Ю.Д. Апресяна, ефект дифузності виникає тоді, коли різні значення співвідносяться з одним і тим же референтом [9, 180]. Синкретизм значень, за словами М.П. Кочергана, особливо притаманний побутовому мовленню, бо в ньому нерідко створюються умови для суміщеного та нерозчленованого функціонування значень [126, 74]. Дифузність, як правило, нейтралізується в контексті та не впливає на реалізацію принципу дискретної організації значень багатозначного слова [9, 181]. Однак, слід зазначити, що контекст може виконувати і зовсім протилежну функцію – функцію синкретизації значень полісемантичного слова [126, 16]. Деякі дослідники відмежовують

багатозначність від широти значення, або гіперсемантизації. До цього явища належать такі випадки вживання слова, коли воно виступає із значно ширшим, ніж у інших слів, змістом. На думку Н.М. Амосової, слово з широкою поняттєвою основою не можна вважати багатозначним [5, 160-163].

У дисертації як базові використовуються терміни „лексема”, „семема”, „сема”.

Термін „лексема” – багатозначний і використовується різними вченими далеко не в однаковому значенні: 1) слово з усіма його формами словозміни і значеннями, що виявляються у різних контекстах [50, 21; 86, 82]; 2) лексико-семантичний варіант слова [99, 126, 145]; 3) парадигма словоформ одного і того ж слова [39, 17; 40, 33]; 4) план вираження ЛСВ та слова [166, 114]. У дисертації термін „лексема” вживається для позначення слова як системи всіх форм і значень, які виявляються в різних контекстах, що відповідає першому згаданому тлумаченню терміна. Слово-лексема як одиниця лексематичного рівня, комплексний за своїм змістом елемент вокабуляря – це віртуальна у синтагматичному аспекті й конкретна в плані номінативної діяльності мови одиниця, репрезентована певною послідовністю фонем (графем) [252, 412]. Однією з важливих особливостей лексем як величин лексичної системи є можливість лексеми бути одночасно пов’язаною з кількома значеннями. Полісемантичною лексема є в лексичній підсистемі або ізольовано. Як тільки лексема використовується в комунікативному акті, вона втрачає свої полісемічні властивості, бо контекст актуалізує лише одне з її значень, нейтралізуючи всі інші. Лексема (слово першого порядку) і лексико-семантичні варіанти (слова другого порядку, лекси), що входять до її структури, перебувають у гіпонімічних відношеннях: ЛСВ входить до структури лексеми як найменша складова – у велике ціле.

Лексеми, які посідають ієрархічно нижче становище, кваліфікуються як гіпоніми, а ті, які розташовані на ієрархічно вищому рівні, набувають ролі гіперонімів цих гіпонімів. Гіпероніми становлять семантичний центр підгрупи, який лексично втілює семантичну тему, властиву всім членам підгрупи. За допомогою них можна пояснити значення всіх інших дієслів підгрупи. У мікрополі дієслів КФД з семантикою „розділяти об’єкт на частини” гіперонімом можна вважати лексему *різати*. Вона має найбільшу кількість семантичних компонентів, спільних для всіх

членів ряду. Крім того, вербатив *різати* має нульову стилістичну та емоційну характеристики. Сполучувальна здатність вербатива-домінанти значно ширша, ніж лексична валентність інших дієслів з семантикою розділення. Усі інші лексеми – *сікти, рубати, краяти, тяти, кремсати* – виступають гіпонімами гіпероніма *різати*.

Термін „семантема” дорівнює терміну „лексема”: семантема – сукупність кількох значеннєвих одиниць, що виражаються однією лексемою; семеми, що входять до складу однієї семантеми, перебувають між собою в ієрархічних відношеннях, вихідною є семема ДІ [139, 30]. Крім терміна „семантема”, у дисертації для позначення багатозначного слова використовується термін „полісемантема”.

Термін „семема” останнім часом все частіше використовується як синонімічний до введеного О.І. Смирницьким для розрізнення та опису багатозначного слова терміна „лексико-семантичний варіант” [217, 36]. Термін „семема” теж неоднозначний. Л.М. Васильєв пропонує термінологічно позначати семемою змістовний аналог, семантичну функцію словоформи як основної одиниці лексико-граматичного ярусу [40, 36]. Згідно з його концепцією, семема – це значення словоформи. Близьким до згаданого є визначення семеми як одиниці змісту, яка може бути виражена будь-якою формою [86, 152]. Семема належить тільки до плану змісту і не може ототожнюватися з конкретними мовними одиницями. Сукупність сем утворює семему, якій у плані вираження відповідає лексема у її конкретному значенні. Г.Г. Сильницький розглядає семему як інваріантне значення, узагальнену смислову ознаку, що лежить в основі кожної смислової групи [208, 244]. На думку Л.О. Новикова, семема – це план змісту ЛСВ і слова в цілому [166, 114]. Більшість лінгвістів дотримуються першого розуміння семеми.

Серед великої кількості тлумачень терміна „сема” заслуговує на увагу визначення І.А. Стерніна: „Сема – це семантичний мікрокомпонент, що відбиває конкретні ознаки позначуваного словом явища” [230, 44]. Сема може бути як граничною, неподільною, так і подільною. Як зазначає О.М. Шрамм, неподільність і елементарність характеризують сему тільки стосовно рівня компонентного аналізу [277, 56]. Якщо дотримуватися погляду на значення слова як на відношення, засноване на взаємозв’язку між формативом та мисленнєвим відображенням у

свідомості людей предметів і явищ дійсності [74, 109], то можна погодитися з думкою І.П. Сусова, що на семи розкладається не значення, а складні означувані, і семи являють собою не одиниці значення, а одиниці лінгвістично релевантного членування та опису позамовних означуваних [233, 11].¹

І.А. Стернін, описуючи ієрархічно організовану структуру лексичного значення з комунікативного погляду, виокремлює у ньому макрокомпоненти (денотативний, конотативний і функціонально-стилістичний) і мікрокомпоненти – семи, що утворюють денотативний і конотативний макрокомпоненти. Типологія І.А. Стерніна ґрунтується на бінарних опозиціях сем: 1) узуальні (системні) й оказіональні; 2) ядерні і периферійні; 3) інтегральні і диференційні; 4) яскраві і слабкі; 4) експліцитні і приховані; 5) постійні й імовірні; 6) асертивні (об’єктивні ознаки) і диспозиціональні (ознаки, що приписуються ідеальному предмету, денотату); 7) чіткі і нечіткі; 8) позитивні (свідчать про наявність ознаки) і негативні (заперечують ознаки); 9) актуалізовані і неактуалізовані [230, 42-82]. Детальні класифікації сем подають також І.В. Арнольд [14, 54-60], Л.М. Васильєв [40, 90-106], І.Г. Ольшанський [173, 24].

Якщо раніше семему розглядали як просту сукупність непов’язаних внутрішньосистемними зв’язками сем, то на сучасному етапі поширення набув погляд, згідно з яким семема складається з нерівноправних і різнорідних компонентів, що перебувають в ієрархічних відношеннях. Виходячи з розуміння семеми як певної ієрархії семантичних ознак, виділяють п’ять типів сем (за рівнем узагальнення): категорійні, субкатегорійні (особа, дія, об’єкт), архісеми (родові значення, категорійно-лексичні компоненти), диференційні (індивідуальні) семи видового значення та потенційні (приховані) семи. Семи родового значення (класеми, архісеми, гіперсеми) і диференційні семи видового значення (гіпосеми) становлять ядро значення, периферію утворюють неосновні, приховані семи. Крім зазначених, лексичне значення може містити конотативні семи, що несуть інформацію про експресивно-оцінно-емоційні, функціонально-стилістичні та емпіричні

Примітка. У дисертації для позначення мінімального елемента інформації, поряд з терміном „сема”, використовуються такі термінологічні сполуки: „семантичний компонент”, „семантичний множник”, „семантична ознака”, „диференційна ознака”.

характеристики денотата. На думку І.А. Стерніна, конотативний компонент значення утворюють конотативні семи оцінки й емоції, які, за його словами, важко розмежувати. Оцінка може супроводжуватися нульовим емоційним компонентом, емоційний же компонент не може бути наявним у слові без оцінки, оскільки будь-яка емоція має оцінний характер [230, 42-82]. Зовсім невиправданою є позиція Л.О. Новикова, який вважає, що емоційно-експресивний компонент не входить до змісту слова, а лишається поза межами його значення [166, 170-171]. Предметно-поняттєвий, емоційно-експресивний і конотативно-стилістичний аспекти змісту слова як різнопланові явища мають різну природу і не можуть бути зведені один до одного, однак, застосувавши компонентний аналіз лексики, більшість лінгвістів дійшли висновку про інтеграцію в семемі цих різних за своєю сутністю аспектів значення, які можуть бути представлені як набір семантичних множників.

Отже, ієрархічну організацію семемі формують елементи різних рівнів абстракції. Набір сем, які обов'язко представлені в лексичному значенні, формує інтенціонал (ядро) значення; периферійні (потенційні) ознаки утворюють імплікаціонал значення (периферію) та залежать від ядра, не можуть без нього реалізуватися [164, 95-96]. На думку І.В. Арнольд, імплікаційні семи залежать від ознак предмета реальної дійсності, який позначає те чи інше слово [14, 55]. Імплікаційних сем у слова може бути декілька, їх актуалізація відбувається в мовленні [14, 63].¹ Переконливим є твердження М.В. Нікітіна, що між імплікаціоналом та інтенціоналом немає чіткої межі, і семний склад будь-якого значення формується в ієрархічну структуру за рахунок гіпер-гіпонімічних відношень, що виникають між компонентами значення [164, 96]. Розмежування ядра і периферії – економний спосіб опису структури лексичного значення. Ядерні семи позначають постійну, обов'язкову ознаку предмета чи дії. Вони входять до денотативного змісту слова. Периферійні семи позначають непостійну ознаку дії, не виконують диференційної функції і належать до сфери конотацій.

Примітка. Л.І. Черкун вважає, що максимальна актуалізація потенційних властивостей багатозначних слів спостерігається в поетичному мовленні [263, 46].

Семи виконують конститутивну і диференційну функції стосовно семем. Деякі семи можуть мати одночасно статус семеми (семи-семеми) [230, 44]. Сема як мінімальний квант інформації, найменша одиниця мовного плану змісту не має своїх відповідників у плані вираження [86, 151].

Зазвичай при виділенні та об'єктивації сем користуються словниковими дефініціями. „Основні семи звичайно подаються у тлумаченнях значень слів у словниках” [189, 40]. О.С. Ахманова зазначала, що словникові тлумачення вже здебільшого виконали більшу частину роботи з розкладання змісту на компоненти [18, 34]. Сема як одностороння змістова мовна сутність виявляється за допомогою логіко-лінгвістичних операцій шляхом компонентного аналізу. Імплицитні семи не можуть бути виявлені за допомогою словникового визначення, їх пошук ґрунтується на психологічному експерименті, інтуїції або знаннях лінгвіста. Вивчаючи значення дієслів через їх сполучуваність, доводиться так чи інакше спиратися на інтуїтивно-практичну дискретизацію змісту, що ґрунтується передусім на досвіді, знанні. Експлікація сем здійснюється переліком виділених та відображених у свідомості ознак предмета, ситуації, явища та ін., позначуваних тим чи іншим словом. Наприклад, урахувавши словникове тлумачення дієслова *гатити* та знання ситуації, яку позначає це дієслово, в семантичній структурі його первинного значення „робити гатку, греблю, відгороджуючи воду” [215, т.2, 41] можна виділити певну кількість експліцитних та імплицитних семантичних множників, що представлено у **табл. 1.2.**

У лінгвістичній літературі можна зустрітися з думкою, що потенційні семи лишаються за межами ядра і периферії семеми, тобто взагалі не входять до структури лексичного значення слова і репрезентують випадкову ознаку, що приписується об'єкту уявою людини і яка може актуалізуватися за семантичних перетворень [209, 11]. Д.М. Шмельов стверджує, що потенційні семи не входять до структури значення, а пов'язані з ним асоціаціями, які не можна кваліфікувати як компоненти значення [275, 193]. Цей аргумент можна вважати переконливим, бо відомо, що деякі з ознак не входять до структури значення слова, а утворюють численність семантичних асоціацій.

Мінімальна різниця між двома семемами – одна сема. Чим більше спільних сем у двох семем, тим тісніший зв'язок між цими семемами. Залежно від ступеня семантичної близькості до прямого Н.Д. Гарипова поділяє переносні значення на: 1) значення, близькі до основного; 2) значення, що контрастують з основним. Значення, близькі до первинного, відповідно мають з ним декілька спільних сем і одну диференційну, тоді як значення, що контрастують з основним, мають лише одну спільну сему і велику кількість диференційних ознак [66, 9]. Подібну думку висловила І.М. Арібжанова, яка розрізняє у семантичній парадигмі дієслів два типи значень, різні за ступенем пов'язаності: 1) ЛСВ, що характеризуються сильним ступенем семантичної пов'язаності та збереженням семантичної тотожності; 2) ЛСВ, що характеризуються слабким ступенем пов'язаності, послабленням тотожності [11, 49].

Залежно від ступеня семантичної співвіднесеності похідних значень з вихідним розрізняють 1) *функціональну полісемію*, коли слово в усіх своїх значеннях зберігає зв'язок з традиційним референтом, тобто не втрачає властивої йому в первинному значенні таксономічної належності, та позначає одне поняття, конкретизація і розширення якого відбувається в мовленні; 2) *поняттєву полісемію*, коли ЛСВ слова характеризуються слабким ступенем семантичної пов'язаності та позначають різні поняття, тобто належать до різних референтних сфер.

Зважаючи на залежність семантичної деривації від семантичного і валентісно-дистрибутивного потенціалу предиката, І.Г. Ольшанський та В.П. Скиба запропонували розрізняти лексично зумовлену полісемію і синтаксично зумовлену полісемію [173, 80-81]. У лінгвістичній літературі поширення набула також концепція розрізнення полісемії за допомогою понять „мовний” і „мовленнєвий”. Однак слід звернути увагу на те, що диференціація двох планів семантики у випадку полісемії є неприйнятною, бо не тільки гіпертрофує роль синтаксису, а й не враховує взаємозв'язку та співвіднесеності семантики та синтаксичних властивостей слова, а також їх спільного, лексико-синтаксичного впливу на процес формування нових значень слова.

Змістова сторона слова – складне явище, у якому перехрещуються дійсність і система мови, пропущені через призму свідомості суспільства і конкретної

особистості. Тому в семантичній структурі слова як один з видів конотації мовознавці почали виділяти культурний компонент (лексичний фон, енциклопедична інформація, вертикальний контекст), тобто сукупність непонятійних сем, які пов'язані з акумулятивною функцією мови і сприяють осмисленій комунікації. Лексичний фон відомий усім членам мовної спільноти і визначається національно-лінгвальними особливостями носіїв мови. Семантичні компоненти, що входять до лексичного фону, називаються фоновими. Семи, які відображають різнопланові асоціації, що виникають у певному контексті, кваліфікуються як контекстуальні. Наприклад, лексема *дитина* складається з таких сем (за рівнем узагальнення): 'істота', 'особа', 'недорослість', 'чоловіча/жіноча стать', 'спорідненість', 'має батьків'. Контекстуальна сема цієї лексеми 'той, хто поведінкою нагадує дитину' утворює її переносне значення – „наївна, недосвідчена людина” [86, 151]. Фонові та контекстуальні семи можуть також стати базою для формування переносних значень слів.

Кількісний склад сем у структурі лексичного значення – величина непостійна. Це здебільшого стосується конотативних сем. Семантичне варіювання слів зумовлюється здатністю одних сем посилюватися, наголошуватися, а інших – згасати, відступати на другий план, нейтралізуватися. „Склад компонентів лексичного значення рухомий і змінний: можливе акцентування та підсилення одних і, навпаки, послаблення і зникнення інших, актуалізація потенційних сем і поява нових, що в цілому і створює основу семантичного варіювання слів” [127, 106]. Активізуватися можуть як денотативні, предметно-логічні семи (тоді у слова розвивається денотативне, номінативно-похідне значення), так і конотативні (семи оцінки, емоції, експресії, функціонально-стилістичні, фонові семи, які виникають на основі певних асоціацій і сприяють появі конотативних семем); активізація одночасно конотативних і денотативних сем зумовлює формування конотативно-денотативних значень. Семантичні перетворення у семному складі значення, що відбуваються у процесі формування нової семантики слова, зумовлюються комунікативним завданням і не можуть бути зведені до єдиної формули, бо актуалізуватися можуть як ядерні диференційні, так і периферійні семи. Цим насамперед пояснюється розбіжність у поглядах семасіологів на питання щодо кількості компонентів, які складають

лексичне значення слова. У працях І.В. Арнольд, С.Д. Кацнельсона, М.Г. Комлева, Н.З. Котьолової, Л.А. Лисиченко, І.А. Стерніна, Е.М. Меднікової та ін. виділяються різні складники лексичного значення: денотативний, сигніфікативний, конотативний, культурний (фоновий), структурний (відношення до інших знаків), селективний (що відбиває положення знака в мовній системі і сполучуваність), емпіричний (образний компонент значення).

Семантичний розвиток слова, на думку Г.С. Кличкова, зумовлюється низкою факторів: 1) об'єктивними змінами самого предмета дійсності, конкретного денотата, який позначає лексичне значення слова; 2) закріпленням за словом поняттям, тобто провідна роль у зміні значень належить логічному змісту слова – сигніфікату (сюди належать семантичні перенесення за схожістю (метафори) і за подібністю понять (метонімія), а також звуження і розширення значень); 3) переосмислення відбувається за участю прагматичного фактора – емоційного і стилістичного забарвлення слова; 4) зміни значення можуть бути породжені системою мови, носіями мови чи комунікативною ситуацією, впливом системи мови і контексту (парадигматичні відношення і синтагматичні зв'язки) [114, 157-167]. Ступінь впливу цих чотирьох факторів залежить від належності слова до певної частини мови: щодо іменників, то причини семантичних змін у них як слів автосемантичних наявні в самому слові, в їх логічному змісті; у дієслів і прикметників причини семантичних змін лежать за межами слова, бо їх семантика залежить від синтагматики, сполучуваності [114, 167].

Приєднуючись до концепції Г.С. Кличкова, необхідно зазначити, що семантичні варіанти дієслова формуються зазвичай у результаті складних взаємовідношень між дієсловом і тими розрядами слів, які можуть виступати у сполученні з ним. У семантиці перехідної дієслівної лексеми зафіксовані її суб'єктні та об'єктні зв'язки, суб'єктна і об'єктна спрямованість дії. Тому є підстави твердити, що основним фактором семантичних змін у дієслова виступає насамперед здатність сполучатися з певним колом іменників у функції суб'єкта та об'єкта дії, а не логічний субстрат. Крім синтаксико-фразеологічного оточення, на семантичні зміни слова може впливати звукове оформлення слова, його граматична структура і лексична система, в якій існує слово. Закон семантичної аналогії, згідно з яким синоніми

розвивають однакові переносні значення, є підтвердженням впливу на розвиток багатозначності системних зв'язків.

Зважаючи на те, що семантичні валентності впливають безпосередньо з лексичного значення дієслова, відображаючи його семну організацію, Г.А. Уфимцева запропонувала набір обов'язкових суперсегментних дистинктивних засобів для розрізнення ЛСВ дієслова [252, 410]: 1) модель об'єктних зв'язків дієслова; 2) агенс дії (особа, група осіб); 3) набір іменників, що сполучаються з дієсловом у тому чи іншому значенні. Названі мовні засоби становлять лексико-синтаксичний контекст, що є необхідним мінімумом для розрізнення ЛСВ дієслова.

Отже, дослідження семантичної структури полісемантичного дієслова передбачає опис та аналіз двох типів смислових зв'язків – лексичних і синтаксичних, оскільки частина семантичних дериватів у процесі творення набуває нової синтаксичної валентності, інші дієслівні деривати зберігають синтаксичну валентність первинного значення. Виникнення у деривата нової валентності, як і збереження валентності мотивуючої одиниці без змін, відбувається під впливом ізоморфізму-адекватності і залежить від того, чи здатна синтаксична валентність материнської одиниці репрезентувати нове значення [245, 19].

На рівні висловлювання (тексту) варіативність дієслівного значення досягається такими основними шляхами: 1) референтною специфікацією семного складу первинного значення, тобто деталізацією, уточненням однієї з сем; 2) експлікацією у тексті тих чи інших ознак інформаційного потенціалу вихідного значення; 3) комунікативно спрямованим посиленням однієї з сем вихідного значення і тимчасовим згасанням, нейтралізацією всіх інших семантичних компонентів [205, 30].

Отже, лексико-семантична структура багатозначного слова – це сукупність усіх ЛСВ слова, що перебувають між собою в парадигматичних відношеннях та залежно від ступеня семантичної близькості до прямого значення характеризуються або слабким ступенем семантичної пов'язаності (поняттева полісемія), або сильним ступенем пов'язаності та збереженням семантичної тотожності (функціональна полісемія). Кожне значення багатозначної лексеми має певний набір семантичних елементів, які, з одного боку, дозволяють об'єднати всі значення в одній лексемі, а, з

іншого, – протиставити їх як окремі ЛСВ. Процес розвитку семантичної структури слова є тривалим і складним. Водночас семантична структура характеризується стабільністю, яка забезпечується тим, що первинні номінативні значення, які є базою для творення нових значень слів, стійкі, та відкритістю, бо тісно пов'язана з іншими типами мікросистем (синонімічними, омонімічними та ін. групами).

1.8. Класифікація семантичних дериватів: види і типи значень

У дисертаційному дослідженні було виділено такі функціональні типи актів вторинної номінації, що відповідають основним функціям мови [245, 8-9]: 1) *денотативно-сигніфікативний* (нейтральний), протилежний йому 2) *прагматичний* та проміжний 3) *денотативно-сигніфікативно-прагматичний* (мішаний). Перший тип номінації сприяє витворенню семантичних дериватів з дескриптивною (денотативною), другий – з конотативною, третій – з дескриптивно-конотативною (конотативно-денотативною) семантикою.¹

Метафоризація, тобто набуття дієсловами більшої узагальненості, відбувається під впливом розширення діапазону їх сполучуваності та збільшення контекстів уживання за рахунок сполучуваності з іменниками на позначення абстрактних понять і зумовлює появу конотативно-денотативних чи конотативних значень у семантичній структурі дієслівної лексеми. На семантичному рівні виникнення метафоричних значень пов'язане з перетвореннями у семному складі значення, коли приглушуються ядерні денотативні семи і активізуються конотативні чи конотативно-денотативні семи, що стають основою для виникнення нової семеми. Метафоризація призводить до втрати частини сем вихідної семеми і появи нових сем у семному складі похідної семеми.

Примітка. У дисертаційному дослідженні прийнято такі позначення: Д – денотативне значення, ^КД – конотативно-денотативне значення, К – конотативне значення.

Метонімічне перенесення зумовлює формування денотативних семем. У процесі розвитку метонімічно мотивованої семеми у дієслова не відбувається втрати чи набування сем, здійснюється внутрішня перебудова семеми: у результаті зміщення акцентів у семному складі значення актуалізується і підкреслюється одна частина сем, інша стає другорядною. Якщо метафора прямо пов'язана з дієслівною дією, її зміною на іншу, то метонімія стосується лише аргументів дієслівної дії. Метафоричні та метонімічні зрушення в семному складі семеми супроводжуються зрушеннями в характері суб'єктів та об'єктів, що сполучаються з дієсловом.

1.8.1. Архаїчні значення.

З погляду вживання денотативні, конотативно-денотативні і конотативні значення можуть бути марковані часовою ознакою, тобто належати до архаїчних елементів мови. У тих випадках, коли предмети, явища, дії або поняття зберігаються (у побуті, духовній і матеріальній культурі, різних сферах соціальних стосунків і відношень тощо), а назви їх у процесі розвитку мови замінюються іншими, первісні номінації переходять до розряду архаїзмів [235, 195].

Крім фактору часу, архаїчність пов'язується з поняттям узусу: значення, що вийшли з повсякденного вжитку, сприймаються як застарілі. Поняття узусу співвідноситься також з теорією мовного центру і периферії (активною і пасивною лексикою), згідно з якою архаїзми належать до периферійних явищ лексичної системи мови, до її пасивного складу. Семантичні архаїзми, отже, – це слова, що існують в сучасній українській літературній мові, але мають застарілі значення.

Процес архаїзації значення можна охарактеризувати як забуття чи „старіння” елемента у мові. Застарілі значення, що є наслідком архаїзації певних лексичних категорій, не відразу випадають з мовного вжитку. Спочатку ці значення переходять із складу активної лексики до пасивної і лише потім, через тривалий час, рідко використовуючись у спілкуванні, поступово забуваються носіями мови.

Втрата певного значення може бути також результатом тривалого процесу архаїзації відповідного мовного факту [268, 144]. Наприклад, у зв'язку із зникненням

старовинного обрядового звичаю колупання печі (комина) під час сватання архаїзації зазнало й відповідне значення дієслова *колупати*.

Залежно від ступеня застарілості семантичні архаїзми можуть поділятися на архаїзми повного і неповного забуття. Перші вже вийшли з ужитку і належать до маргінальних явищ мови, їх можна визначити як власне *архаїчні* значення. Інші вживаються у мові як марковані варіанти і можуть бути визначені як ті, що старіють або *застарілі* значення. На відміну від архаїчних, застарілі значення використовуються у сучасному літературному мовленні насамперед як категорія стилістична, розрахована на створення історичного мовного колориту.

Визначаючи архаїзми реліктовими формами, деякі лінгвісти виводять їх за межі сучасної системи мови і визнають нереально існуючими одиницями мови [219]; інші, навпаки, стверджують, що архаїзми – це елементи сучасної мовної системи, тому що в інші епохи вони не мали змоги виконувати цієї функції [124, 149].

Навіть якщо архаїзм досяг межі варіювання і втратив системні зв'язки з іншими елементами мови, у нього залишається шанс відродитися і знову повторити весь часовий цикл розвитку. Навіть після багатовічного забуття архаїчні значення можуть повернутися з лексичного резерву до активного життя в мові [152, 134; 268, 144-150].

Семантичні архаїзми належать до глобальної макросистеми лексики, і, очевидно, можна погодитися з думкою Р.О. Будагова: „Щоб дослідити мікросистему полісемантичного слова, слід вийти за її межі і звернутися до макросистеми всієї лексики конкретної мови, бо між мікросистемою багатозначного слова і макросистемою лексики існує ізоморфна кореляція” [36, 117]. За словами Л.А. Лисиченко, необхідність розгляду діяхронічних процесів пояснюється тим, що семантична структура, незважаючи на значну її стабільність, є динамічною, у ній весь час відбуваються певні зрушення, і нерідко важко буває визначити, що належить вже історії, а що відбиває живі процеси мови [143, 35]. Крім того, синхронічний аспект вивчення мови тісно пов'язаний з діяхронічним, бо ці аспекти становлять дві сторони діалектичного підходу до явища [143, 9]. Вихідною у дисертації є думка про те, що архаїчні значення не тільки існували у попередні часи, але й існують у сучасному стані мови. З синхронічного погляду семантичні архаїзми – елементи сучасної

системи мови, хоча і марковані часом. Вони функціонують у мові поряд з іншими елементами і системно пов'язані з ними: мають сучасні лексичні відповідники, з якими співвідносяться як синоніми. Крім того, цей тип значень мало вивчений. Джерелами дослідження семантичних архаїзмів стали *Словарь української мови за редакцією Б.Д. Грінченка*. Київ, 1909; *Українсько-російський словник у 6-ти томах*. Київ, 1961; *Словник української мови в 11-ти томах*. Київ, 1970 – 1980.

1.8.2. Сленгові значення.

Мовний процес кінця ХХ – початку ХХІ століття характеризується посиленням ролі неформальних, нелітературних елементів у мовленні. Це виявляється не тільки в нестандартизації розмовної мови, а й у проникненні сленгу до різних стилістичних рівнів – мови засобів масової інформації та художньої літератури. Сленг – це різновид розмовної мови, яка оцінюється суспільством як підкреслено неофіційна, характеризується динамічною зміною лексичного складу та поповнюється за рахунок арго, жаргонізмів, вульгаризмів, неологізмів [225, 42-44]. Актуалізація ненормативної лексики та інтересу до неї свідчить не про відсутність культури та грамотності, а про симптоматичні тектонічні зміни в культурному пласті [122, 5]. О.О. Тараненко зазначає, що різка активність вживання в розмовному стилі й у різних жанрах художнього та публіцистичного стилів зниженої, вульгарної, жаргонної лексики та елементів різних структурних рівнів просторіччя зумовлена як демократизацією суспільно-політичного життя, лібералізацією та урізноманітненням соціально-економічних засад, морально-етичних та естетичних принципів суспільства, так і розширенням поля суспільного функціонування української мови [238, 33-35].

Сленгізми виникають у невимушеному, побутовому (фамільярному) спілкуванні для позначення тих понять, що мають особливе значення в житті колективу та часто є протестом-насмішкою над соціальними, етичними, естетичними, мовними та іншими умовностями й авторитетами [259, 8]. Сленгізмам притаманна конотація образності, неофіційності, невимушеності, вони виконують експресивну, оцінну (звичайно негативну) та евфемістичну функції. Нерідко використання сленгу

здійснюється з метою іронічної чи емоційно-експресивної характеристики предмета або явища. Сленг має відчутне соціальне маркування: люди, які користуються сленгом, можуть ототожнювати себе з конкретними соціальними групами. Основною базою інтержаргонного шару лексики є молодіжні жаргони [23, 6]. Молодіжне спілкування виявляється у буттєвому повсякденному дискурсі, специфікою якого є обмін емоціями і враженнями та намагання максимально скоротити обсяг інформації. При цьому молодь концентрується на власних реаліях, однією з яких є відпочинок та веселе проведення часу [260, 432-434].

У контексті сучасної української мови нелітературне розмовне мовлення, тобто соціально варіативна лексика, потребує спеціального дослідження, бо в ньому якнайповніше відображається вся сукупність проявів людської особистості: „Сленг – це живий мовний нерв, який є навдивовижу геніальним індикатором людського буття, настільки тонко і точно розкриває найдрібніші нюанси нашого переживання світу, його сприйняття і передачі” [122, 5]. Серед дослідників побутує думка, що саме сленг заповнює лексико-семантичні лакуни, що існують в сучасній українській літературній мові [122]; також особливість розвитку розмовного мовлення сприяє швидкому проникненню сленгу до різних функціонально-стилістичних рівнів літературної мови. Дослідження сучасного нелітературного розмовного мовлення є необхідним компонентом аналізу семантичної структури багатозначного слова. Джерелами дослідження значень, що мають сленговий характер, стали: *Словник сучасного українського сленгу*. Харків, 2006; *Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг*. Київ, 2005; а також художні твори *І. Котляревського, Ю. Андруховича, О. Забужко, А. Дністрового, І. Карпи* та ін.

1.8.3. Оказіональні значення.

Традиційно-образні (мовні, узуальні) значення, що зафіксовані в словниках, протиставляються індивідуально-авторським (оказіональним) значенням, які характеризуються невисокою частотністю вживання, новизною зіставлення, стилістичним та емоційно-оцінним забарвленням.

Оказіоналізми виникають тоді, коли слово потрапляє у невласне для нього оточення. Реалізуючи зв'язки, які не впливають з парадигматичної характеристики (невалентні зв'язки), слово набуває нового смислового або емоційного відтінку [126, 18]. Оказіональні сполучення сприяють формуванню і закріпленню нового переносного вживання, яке поступово стає узуальним значенням. Оказіональні значення – це значення нетрадиційні, неузаконені; вони, як правило, не фіксуються у словнику. Якщо порівняти матеріал словника і матеріал художньої літератури (або словникову статтю і слово в тексті, у функціонуванні), стає очевидним те, що словники не відбивають реального багатства мови, невичерпності значень слова, можливостей його вживання. Тому головним завданням дисертаційної роботи є систематизація мовного матеріалу та опис лексико-семантичної парадигми значень дієслів з урахуванням оказіональних семем, не зафіксованих у СУМ.¹

Виникнення оказіональних, нетипових для вихідної семантики дієслів, значень пояснюється низкою причин [58, 132-133], серед яких основними є такі: 1) прагнення носія мови уточнити значення слова-синоніма, яке вже існує у мові; 2) намір створити іншу, ніж у „старого” слова, стилістичну модифікацію; 3) незадоволення експресивністю, силою емоційного впливу „старого” слова-синоніма і намагання мовця посилити емоційно-експресивний вплив. Окремі вчені функціонування оказіоналізмів пояснюють властивою для людського мислення двополярною ціннісною орієнтацією: концептуалізуючи певне значення у формі лексичної інновації, людина водночас прагне дати йому однозначну – позитивну чи негативну – оцінку [32, 54]. Велику роль в утворенні оказіональних семем відіграє контекст, який розкриває можливості індивідуальних уживань слова. Дієслово, потрапляючи у не власне раніше контекстне оточення, змінює не тільки свій предметно-понятійний зміст, але й експресивне навантаження. Усі оказіональні значення є продуктом

Примітка. Оказіональні значення можуть бути трьох різновидів: 1) власне інноваційні значення, які є такими постійно; 2) інновації, новотвори, що є словотвірними варіантами узуальних дієслів, як, наприклад, окрилатити (замість окрилити/окриляти), знепритомити когось (замість знепритомніти) [59, 198]; 3) оказіональні значення, яких набувають прості загальноновживані дієслова у незвичних контекстних оточеннях [44, 42-43]. У дисертації досліджуються оказіональні семем останнього типу.

контексту [126, 18-19]. Поява okazіоналізмів найчастіше зумовлюється причинами номінативного характеру: пошуком точнішого у семантичному відношенні слова, позначенням понять, які не знайшли свого вираження в лексичній системі мови. Нездатність okazіональних новоутворень закріпитися в системі мови пояснюється не стільки нетиповістю, невідповідністю цих значень потребам спільноти, скільки надмірною їх спеціалізацією та наявністю узуальних змістових аналогів [32, 51].

Індивідуальна сполучуваність становить основу того, що у змістовому плані прийнято називати okazіональним значенням. У мовознавстві побутує думка, що в свідомості мовців інформація міститься у вигляді блоків, які з тим чи іншим ступенем автоматизму відтворюються у мовленні. Такими блоками бувають словосполучення, тріади тощо [126, 62]. Авторське же мислення характеризується нестандартністю, незвичайністю, своєрідністю, що пов'язане з образним сприйманням дійсності письменником. Автор надає слову свого особливого смислу, тобто у нього вибудовується своя семантична система зв'язків між словами, відмінна від систем інших носіїв мови. Оригінальність та новизна творчості письменників полягає в тому, що, активно уживаючи дієслова з художньою метою, послуговуючись ними задля мовного оформлення творчого задуму і втілення естетичної мети, вони тим самим сприяють поповненню семантичного змісту дієслів новими синтагматичними контекстами, тобто okazіональними вживаннями.

Хоча okazіональні значення і залишаються поза межами повсякденної комунікації, саме прагнення тих, хто говорить, концептуалізувати певне поняття, що передається, засвідчує те, що okazіоналізми є елементами мовної системи. Дослідження ЛСВ слова, характеру і специфіки відношень між значеннями, а також функціонування ЛСВ у тексті вимагає вивчення не тільки стандартної, але й індивідуально-авторської сполучуваності. Джерелами дослідження значень, що мають okazіональний характер, стали *твори художньої літератури*.¹

Примітка. У дисертаційній роботі аналіз семантичної структури багатозначних дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення, зруйнування і пошкодження об'єкта проводився за такою схемою: 1) узуальні значення дієслівної лексеми; 2) архаїчні значення лексичної одиниці; 3) сленгові значення дієслівної лексеми; 4) okazіональні значення лексеми.

ВИСНОВКИ ДО І РОЗДІЛУ

Багатозначність лексичних одиниць – це мовна універсалія, в якій виявляється здатність мови і мислення до узагальнення. У мові можна виділити два типи полісемії: поняттєву і функціональну. Властивість слова поширювати значення дуже активна й продуктивна своїми наслідками, у цьому криється прогрес мови, незмірне її збагачення.

Семантична структура багатозначного слова є динамічною, у ній весь час відбуваються зміни, зрушення, складні процеси розвитку, ускладнення, спрощення та переінтеграції значень. Семантичний розвиток слова зумовлюється низкою факторів: предметною віднесеністю слова (денотативний аспект значення), закріпленням за словом поняттям (сигніфікативний аспект значення), прагматикою слова (конотації, емотивність), носіями мови і комунікативною ситуацією, впливом системи мови (аналогія) і контексту (парадигматичні та синтагматичні зв'язки).

На розвиток системи значень дієслова впливають як лексичні, так і граматичні чинники. Розвиток вторинних семантичних дериватів у дієслів конкретної фізичної дії більшою мірою зумовлений семантико-валентнісними чинниками, ніж логіко-поняттєвими чи позамовними факторами. Валентність дієслова, яка відбиває зв'язок дії з предметами різних тематичних груп, є, з одного боку, чинником виникнення полісемії, а, з іншого, тісно пов'язана з інтенціоналом (сміслом) самого дієслова, виявляючи при цьому залежність від його семантики, тобто від властивих відповідному дієслову семантичних множників.

Склад компонентів лексичного значення динамічний і змінний: можливе акцентування та підсилення одних і, навпаки, згасання та послаблення інших, актуалізація потенційних сем і поява нових, що і створює основу семантичного варіювання слів.

Дослідження розвитку полісемії, характеру і специфіки відношень дієслівних ЛСВ передбачає опис та аналіз не тільки узуальних, а й оказіональних, сленгових та архаїчних значень цих дієслів.

РОЗДІЛ 2

СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ БАГАТОЗНАЧНИХ ДІЕСЛІВ КОНКРЕТНОЇ ФІЗИЧНОЇ ДІЇ З СЕМАНТИКОЮ СТВОРЕННЯ ОБ'ЄКТА

2.1. Словникове тлумачення дієслівної лексеми з семантикою створення об'єкта

Дієслівна лексема свій онтологічний потенціал реалізує у мовленнєвому функціонуванні залежно від типу описуваної екстралінгвістичної ситуації. ЛСГ дієслів перебуває у синтагматичних відношеннях: семантичний тип предиката – тип ситуації – модель речення – дієслово відповідної семантики у функції присудка.

За спостереженнями І.І. Мещанінова, дієслова перехідної дії встановлюють відношення з прямим додатком, що входить з дієсловами у найтісніший лексико-семантичний зв'язок, виступаючи його обов'язковим супутником, який надає закінченого змісту самому дієслову [151, 192-203, 290-313]. Вільне словосполучення „перехідне дієслово + іменник у ролі прямого об'єкта” характеризується смисловою спаяністю: зв'язок знахідного прямого об'єкта настільки тісний, що усунення знахідного такою ж мірою викликало б втрату смислової закінченості дієслова, як і усунення одного з компонентів стійкого словосполучення [151, 104-106]. Функціональний опис дієслова, за концепцією мовознавця, передбачає характеристику дієслова-предиката і тих імен, які він об'єднує у структурі ситуації.

На думку авторів „Українського семантичного словника: Проспект”, основний спосіб показу значень мовних одиниць – їх тлумачення, яке доповнюється даними про валентнісні характеристики [181, 67]. До словникового тлумачення дієслова входить також модель керування слова, маркована кількістю актантів його семантичних валентностей і морфологічними формами предметних актантів.

Розгортання семантики дієслова відбувається в синтагмах, фактор, який можна вважати головною системною ознакою дієслова-лексеми; при цьому лексична сполучуваність є одночасно і формою вираження нового смислу і обов'язковою системною умовою маніфестації лексичного значення дієслова.

У трактуванні дієслівного значення потребують визначення насамперед такі його складові: 1) основний семантичний компонент (родове значення, архісема (за В.Г. Гаком), ядро значення (за Д.М. Шмельовим), семантична тема (за М.Д. Якобовською), категорійно-лексична сема, поняттєва основа, через яку встановлюється належність дієслова до певного таксономічного класу); 2) семи суб'єкта та об'єкта дії, що безпосередньо формують семантику дієслова; 3) диференційні семи із значенням способу, знаряддя, матеріалу, засобу дії тощо; 4) додаткові адвербіальні конкретизатори дієслівної дії, що доповнюють і уточнюють семантику дієслова.

Дієслова з семантикою *створення* об'єкта описують ситуації, в яких за допомогою інструментів, машин, спеціальних пристроїв створюються різноманітні предмети, речі, продукти, речовини, будівлі або їх частини. Спільною, чи інтегральною, ознакою, на основі якої дієслова об'єднуються в цю підгрупу, виступає категорійно-лексична сема мети дії 'створювати/робити/будувати/ставити'.

Особливістю дієслів ЛСГ створення об'єкта є їх неоднорідний, гомональний характер: вони вказують на різні види діяльності та виявляють найвищу валентнісну активність [228, 31]. Семантичні відношення між дієсловом і його актантами, насамперед суб'єктом та прямим об'єктом, важливі для розуміння як значеннєвого змісту дієслів-предикатів, так і смислової сторони речення. Лексико-семантичний розряд суб'єкта визначається значенням дієслова; відношення між ними спрямовані від дієслова до суб'єкта, при цьому значення дієслів залежать від різного семантичного наповнення суб'єктної позиції [11, 57]. Об'єкт визначає характер дії, що спрямована на його створення, а, отже, бере безпосередню участь у зміні дієслівного значення [16, 125].

Дієслівні лексеми з семантикою створення об'єкта належать до класу дієслів фізичної дії та позначають діяльність, що породжується діячем і ним активно й безпосередньо стимулюється [53, 250], тому обов'язковою для їх смислової структури є сема активності. Активність породжується діючим суб'єктом (агентом), вираженим найменуванням особи, що певним чином впливає на об'єкт. Сема активності пов'язана з певним зусиллям, волею, енергією з боку суб'єкта дії – людини [110, 43;

138, 15]. (Суб'єкт кваліфікується як діючий, агентивний, якщо для виконання дії він докладає зусиль і/або проявляє волевиявлення [202, 111].) У реченнях з імплікованим суб'єктом він також мислиться як найменування особи.¹

Отже, дієслова створення антропоцентричні, містять семи активності і цілеспрямованості [110, 42-44; 111, 54], тому вимагають у позиції суб'єкта лексику, що називає істот, насамперед осіб, які належать до класу соціально-активних денотатів. Комбінація цих двох ознак у семантиці дієслів КФД (активності та цілеспрямованості) закономірна та пов'язана з денотативно-сигніфікативним змістом дієслів: дієслова позначають дії, однак діяти можуть тільки істоти, всі інші предмети не діють, а тільки рухаються. Усі інші випадки, коли суб'єкт при дієсловах КФД з аналізованою семантикою виражений іменниками інших тематичних класів, можна розглядати як переносне вживання дієслів.

На відміну від активного суб'єкта, об'єкт при дієсловах КФД з семантикою створення характеризується як інактивний, інертний, пасивний, субстанційний [111, 54]. Субстанційність об'єкта передбачає вираження його формами іменників предметного значення. Онтологічні типи створюваних об'єктів-артефактів визначаються в основному метою самої дії та утворюють такі класи: 1) споруди, що мають довжину; 2) будівлі, споруди або їх частини, що мають висоту; 3) різні отвори, виїмки, заглибини. Відповідно до класів створюваних об'єктів дієслова з конструктивною семантикою можна поділити на такі лексико-семантичні мікрополя: 1) підгрупа дієслів з семантикою „створювати об'єкт з параметричною характеристикою довжини” (*гатити, городити, крити, мостити*); 2) підгрупа дієслів з семантикою „створювати об'єкт з параметричною характеристикою висоти” (*будувати, мурувати*); 3) підгрупа дієслів з семантикою „створювати об'єкт з

Примітка. Суб'єкт при дієсловах, спрямованих на створення об'єкта, може бути виражений іменниками з предметним значенням, якщо цього вимагає ситуація, позначувана дієсловом. У такому випадку суб'єкт виступає одночасно джерелом і знаряддям дії, значення дієслова при цьому не змінюється (*Кулі **рили** землю на насінні; Підковані закаблуки **колупали** діл; Трави **крили** боки гори*). Крім іменників з предметною семантикою, суб'єктом при дієсловах створення можуть виступати іменники-найменування метонімічних субститутів людей, а також тварин.

параметричною характеристикою глибини” (*копати, колупати, рити, копирсати, довбати, шпортати*).

Дієсловам КФД із семантикою створення об’єкта властива результативність. Мета дії ‘створити об’єкт’ є тією спільною категорійно-лексичною ознакою, яка входить до семантичної структури всіх дієслів як її обов’язковий компонент [171, 44]. Вказівка на спрямованість дії на певний результат міститься у змісті дієслівної дії. Наприклад, *крити* „укривати, устеляти поверхню чого-небудь”, *городити* „ставити що-небудь (огорожу, тин, паркан)”, *будувати* „споруджувати, зводити яку-небудь будівлю”, *гатити* „робити гатку або греблю, відгороджуючи воду”, *мурувати* „споруджувати, зводити що-небудь із каменю, цегли” та ін. У дефініціях перехідних дієслів об’єкт позначається неозначеним займенником у формі знахідного відмінка.

Семантика дієслів дії тісно пов’язана з лексичними категоріями. Конкретизація семантичної теми створення, крім суб’єкта та об’єкта дії, відбувається через лексичні категорії способу, матеріалу та знаряддя дії. Як зазначалося, специфічною особливістю вербатива як частини мови є те, що для вираження дієслівної дії суб’єкта він потребує граматичних засобів для розкриття або подальшого розгортання свого значення. Одним із граматичних засобів реалізації у мові додаткових характеристик дії, зокрема знаряддя, матеріалу, місця, є форми непрямих відмінків іменних частин.

Особливістю дієслів створення є те, що вони можуть мати максимальні чи мінімальні обмеження на заміщення будь-якої валентності, тобто можуть сполучатися тільки з обмеженою або, навпаки, з необмеженою кількістю актантів на позначення об’єкта, знаряддя, засобу дії та ін. Обмеження на сполучуваність можуть бути зумовлені лексичними або референтними характеристиками дієслова. Дієслова з виразною конкретизованістю їх семантики мають обмежені можливості щодо заміщення актантів у функції об’єкта дії. У позиції об’єкта при дієслові *городити* може виступати обмежене коло іменників: *огорожа, тин, паркан; будують* переважно щось *велике, складне*. Аналогічно дієслова *гатити* „робити гатку або греблю, відгороджуючи воду”, *крити* „робити дах, покрівлю, дашок над чим-небудь”, *мостити* „будувати міст” або „вкривати камінням дорогу, площу і т. ін.”.

Орудний знаряддя дії, або орудний інструментальний, займає центральне місце в семантичній структурі дієслова фізичної дії з семантикою створення об'єкта. Ним позначається предмет, що виступає знаряддям, з допомогою якого здійснюється дія. Значення знаряддя дії при дієсловах створення здатні виражати іменники з предметним значенням: *копати лопатою*, *рити заступом* та ін. Диференційна сема знаряддя дії не представлена відповідними словесними конкретизаторами у словниковому тлумаченні дієслів *колупати* „руйнуючи поверхню, робити заглибини, ямки у чомусь”, *довбати* „ударяючи по чому-небудь, колупаючи щось, робити отвір, заглиблення і т. ін.”, однак, зрозуміло, що *колупати* або *довбати* можна тільки певним інструментом, причому твердим, гострим або колючим (лопатою, заступом, ножом, сокирою, ломом).

Диференційна сема знаряддя дії не властива дієсловам, що належать до СП „створювати об'єкт з параметричною характеристикою висоти” (*будувати, мурувати*), а також підгрупі дієслів, що позначають створення об'єктів з видосемою ‘довжина’ (*гатити, городити, крити, мостити*). Оскільки спосіб з'єднання частин для утворення цілісного об'єкта зумовлює і використання певного знаряддя чи матеріалу, дії, позначувані дієсловами *гатити, городити, крити, мостити*, передбачають застосування ручного способу, тому сема знаряддя дії не представлена у семному складі відповідних дієслівних лексем.

Отже, передбачуваність знаряддя дії властива насамперед СП дієслів з семантикою „створювати об'єкт з параметричною характеристикою глибини”, хоч і не завжди має формальне вираження.

Від програмованості знаряддя дії слід відмежовувати програмованість засобу, або матеріалу дії. Через те, що використання того чи іншого знаряддя або матеріалу зумовлюється способом створення об'єкта, диференційні сема знаряддя і матеріалу дії взаємопов'язані й взаємозумовлені у семантичній структурі дієслів створення. Однак, на відміну від знаряддя дії, речовини і предмети, використовуючись як матеріал для створення якогось об'єкта, при виконанні дії витрачаються. Як зазначає Ю.Д. Апресян, форми із значенням знаряддя відрізняються від форм із значенням

засобу тим, що використання засобу призводить до його витрати, „зв’язування”, тоді як застосування знаряддя залишає його у вільному стані [10].

Виділяють три різновиди диференційної семи матеріалу: 1) матеріал, з якого створюється об’єкт; 2) матеріал, на якому створюється об’єкт; 3) матеріал, яким створюється об’єкт [170, 55]. Диференційна сема матеріалу, яким створюється об’єкт, властива дієсловам з семантикою „створювати об’єкт з параметричною характеристикою довжини”: *гатити піском, крити черепицею, мостити камінням* тощо. Дієслова СП „створювати об’єкт з параметричною характеристикою висоти” марковані диференційною семою матеріалу, з якого створюється об’єкт: *мурувати з цегли, будувати з каменю* та ін.

Через те, що саме в контексті відбувається актуалізація значення дієслова, синтагматичне оточення є найефективнішим засобом розкриття семантики слова. Тому показ сполучуваності не менш важливий для характеристики значення слова, ніж саме його тлумачення. Значення дієслова можна розмежувати, врахувавши одночасно його праву і ліву сполучуваність, тобто сполучуваність з іменниками в позиції суб’єкта та об’єкта. Значущими виступають також інші адвербіальні характеристики дії: локальні, часові, якісні ознаки, без яких дієслово може сприйматися як неповно реалізоване [138, 17]. Тому при визначенні смислу дієслова враховуються також семантичні доповнення, індивідуальні або реляційні властивості дієслова в актуалізованих висловлюваннях, що пов’язується з такими чинниками: ситуацією, яка передувала означеній дії; наступною ситуацією; фізичною або іншою ознакою суб’єкта дії; типом знаряддя дії; способом дії; мотивом; метою; інтенсивністю дії, або градацією ознаки; кількісним характером суб’єкта і об’єкта дії; оцінкою тощо. Для того, щоб визначити характеристики сполучуваності дієслова, треба встановити повний набір його поширювачів, значущих для реалізації семантики дієслівної лексеми. При цьому треба зважити на те, що валентнісні показники багатозначних дієслів визначаються індивідуально стосовно кожного конкретного значення, бо навіть відтінки значень можуть відрізнятися кількістю, семантикою і способом оформлення поширювачів [138, 17-18].

Аналіз дієслівних лексем КФД на синтагматичному рівні передбачає дослідження, крім семантичної, синтаксичної валентності цих дієслів. Дієслова з семантикою створення об'єкта ($V_{\text{ств}}$) відкривають дві обов'язкові позиції: виконавця дії A_1 і прямого об'єкта, штучного предмета – артефакта – A_2 . Крім того, у дієслів створення об'єкта релевантними можуть бути актанти із значенням матеріалу, з якого що-небудь створюється (A_3), і знаряддя, за допомогою якого здійснюється процес створення (A_4). Змістову валентність дієслів створення можна представити так: $A_1 - V_{\text{ств}} - A_2 - (A_3) - (A_4)$ [110, 131]. Наприклад, у структурі предикатної синтагми *Він сам прибудовував ту хижку до глухої стіни будинку, сам **укривав** її шифером* (П.Дорошко) дієслово-формант укривав вимагає такі аргументні компоненти: він – суб'єкт дії, хижка (чи її) – об'єкт дії, шифером – матеріал дії.

Отже, валентність – це потенційна здатність слова до сполучуваності, яка визначається лексичною чи лексико-граматичною природою слова [138, 8]. Хоча валентність дієслова зумовлюється значенням самого дієслова, водночас будь-які якісні та кількісні зміни валентності позначаються на семантиці дієслова: розширенні, звуженні або перенесенні його значення. Із розширенням лексичної валентності слова збільшується об'єм значення (зміст) та потенційні можливості цієї лексеми [146, 27]. Значення породжують смисли. Чим більша валентність дієслова, тим більшу кількість смислів дає його значення при взаємодії із значеннями інших слів. За словами М.П. Кочергана, смисл складається з п'яти компонентів: 1) лексичне значення слова; 2) граматичне значення; 3) синтагматичний контекст; 4) асоціативний (парадигматичний) контекст; 5) енциклопедична інформація [126, 24]. Утворення смислів можливе лише в контексті.

2.2. Підгрупа лексем з первинною семантикою „створювати об'єкт з параметричною характеристикою довжини”

Лексеми аналізованої підгрупи – це дієслова конкретної фізичної дії, що описують ситуацію, в процесі якої за допомогою різних знарядь чи спеціальних пристроїв створюються споруди водо-іригаційного, гідротехнічного, агротехнічного,

будівельного чи транспортного призначення (гатки, греблі, мости, різні типи огорож, покриття, шляхи сполучення тощо). Створюваний об'єкт повинен мати горизонтальне спрямування. Спільною, чи інтегральною, ознакою, на основі якої дієслова об'єднуються в цю підгрупу, виступає категорійно-лексична сема мети дії 'робити/будувати/ставити' та диференційна сема параметричної характеристики об'єкта: у правобічній позиції функціонують іменники з яскраво вираженою параметричною характеристикою „довжина”.

Об'єкт, який створюється в результаті цілеспрямованої діяльності суб'єкта, складається з частин, що утворюють цілісну конструкцію, тому всім лексемам підгрупи властива диференційна сема способу дії 'створити об'єкт, з'єднуючи частини' (сама розмірна характеристика об'єкта за довжиною передбачає застосування способу з'єднання). У результаті відповідних процесів складені частини повинні бути певним чином з'єднані, утворюючи тим самим цілісний об'єкт. Первинні значення дієслів, що входять до цього мікрополя, мають також обов'язкові семантичні компоненти активності, цілеспрямованості та результативності.

Відповідно до зазначених семантичних ознак до складу підгрупи ввійшли такі дієслова: *гатити*, *городити*, *крити*, *мостити*. Ці лексеми позначають створення параметричних об'єктів, яким властива довжина, та містять інформацію про конкретний спосіб дії – споруджувати об'єкт, складаючи, збиваючи (*городити*), скріплюючи (*крити*), настилаючи, насипаючи (*гатити*), щільно укладаючи окремі частини (*мостити*). Семантичною домінантою підгрупи є дієслово *гатити*. Воно має найбільшу кількість семантичних компонентів, спільних для всіх членів ряду.

Дієслова цього парадигматичного угруповання мають високу функціональну активність. Інтегральні компоненти, наявні у семному складі цих лексем, є основою для виникнення у названих дієслів тотожних похідних значень. Відмінності в лексико-семантичній сполучуваності цих дієслів зумовлюють появу різних семем у структурах дієслівних лексем.

Семантична структура дієслова **гатити** містить 14 значенневих складників (7 денотативних, 2 конотативних і 5 конотативно-денотативних значень): Д1Д2^КД1_{фраз/розм}К1_{фраз}К2_{фраз}Д3_{розм/заст}Д4_{розм}Д5_{жарг}Д6_{розм}^КД2_{розм/заст}^КД3_{розм}^КД4Д7_{заст}^КД5_{сленг}.

Первинне денотативне значення дієслова *гатити* Д1 (ЛСВ 1) – „робити гатку або греблю, відгороджуючи воду” [215, т.2, 41]. Актуальними для Д1 є такі експліцитні та імпліцитні семи: 1) архісема (мета дії) ‘створення чого-небудь’; 2) суб’єкт та об’єкт дії ‘особа робить гатку, греблю’; 3) спосіб дії, за допомогою якого створюється об’єкт ‘робити гать, вистилаючи, висипаючи щось у воду’; 4) сема перебігу дії у часі ‘багатократна дія, яка триває певний час’; 5) місце дії ‘річка, канал і т. ін.’; 6) матеріал ‘дерево, хмиз, каміння, пісок тощо’; 7) сема результату (наслідку) дії ‘перегородити річку, відгороджуючи воду’; 8) імпліцитна сема умови дії: робити гатку треба за тієї умови, якщо великий потік води у річці чи каналі; 9) імпліцитна сема кількісної характеристики матеріалу дії ‘настеляти, насипати щось у великій кількості, щоб греблю не прорвало’; 10) імпліцитна градуальна сема ‘інтенсивність дії’ (див. **табл. 1.2**). Слід зазначити, що ЛСВ 1 має постійний (узуально обмежений) семантичний контекст: правобічну позицію обіймають іменники – найменування гідротехнічних споруд або водних об’єктів. Напр.: *Се був [один з троянської громади] пройдисвіт і непевний... Упир і знахур ворожить. Умів і тряцю одшептати, І кров християнську замовляти, І добре знав греблі гатить* (І.Котляревський); *У вихідні дні йшли на суботники – гатили греблю* (В.Кучер); *Здавна запам’ятали люди, – їхня річечка не хотіла йти в ставок, скільки її не загачували* (Ю.Яновський); *Вона [бригада] зруйнувала міст, почала загачувати річку камінням* (В.Минко). Похідні префіксальні деривати ЛСВ 1 такі: *вигатити, загатити, перегатити, гатка*.

На базі ЛСВ 1 у дієслова *гатити* розвивається образно-переносне вживання, яке не утворює окремого ЛСВ слова і не фіксується в СУМ [215, т.2, 41], напр.: – *Знаєте, – каже Лаврін, - хто знає, чи не заберуть і мене? – Куди тебе? – питає Корній. – ...Туди. Де вже погрузли мільйони. У прірву, яку людським м’ясом гатять* (У.Самчук); *Якась погана рука невидимо викопала між ними глибоку пропасть, котрої вже ніщо не вигатить* (І.Франко); *Інгул щозиму замерзає – Богун не встане загатить Шляхетським трупом* (Т.Шевченко). Важливо наголосити, що при метафоричному вживанні слова окремі елементи семантичного набору нейтралізуються, але абсолютно новий набір семантичних елементів не виникає [144, 31]. Виникнення образно-переносного вживання пов’язане з використанням слова у

нетрадиційному, незвичному для нього контексті. Однак було б неправомірним називати подібне образне вживання контекстним значенням слова, бо контекст тут виступає не модифікатором вихідного значення, а умовою для актуалізації образності та появи нового метафорично-переосмисленого вживання дієслова *гатити*.

У результаті функціонального ускладнення первинного номінативного значення у дієслова розвивається вторинне денотативне значення Д2 – „прокладати гатку (через болото)” [215, т.2, 41], напр.: [І-а Ворона:] *На Ладозу Так гурти за гуртом Виганяла та цареві Болота гатила* (Т.Шевченко). Подібне семантичне зміщення не супроводжується перенесенням ознак: перебуваючи у різних комунікативних умовах, первинне значення може набувати різних актуальних смислів, зберігаючи при цьому співвіднесеність з традиційним референтом. Похідні деривати ЛСВ 2 такі: *вигатити, загатити, перегатити, гатка*.

На основі ЛСВ1, чи Д1, дієслова *гатити* виникають синонімічні фразеологічні одиниці *хоч греблю (гать/прірву) гати*, які виступають у ролі прислівників і дорівнюють семемі ^КД1_{фраз/розм} „дуже багато, велика кількість чого-небудь”, напр.: – *Ну, взяв би Минку або Прісю, Шатнувсь то в сей, то в той куток: В Івашки, Мильці, Пушкарівку, І в Будища, і в Горбанівку, Тепер дівчат хоть гать гати* (І.Котляревський); [Мама:] *У нас отих обірванців, що з кобзами по ярмарках швендяють, хоч греблю гати!* (П.Мирний); *Ми запросили вас не просто так, і не тому, що ви якісь особливі. Адже насправді ви цілком звичайні люди, якими хоч прірву гати й ім'я яким легіон* (Ю.Андрухович). Мотивантом перенесення, в результаті якого сформувалося конотативно-денотативне значення ^КД1_{фраз/розм}, виступає імпліцитна сема кількісної характеристики матеріалу дії, що міститься у семному складі Д1: складові вільного словосполучення мають спільну сему ‘велика кількість чогось складеного, насипаного в одному місці’, яка модифікується у сему ‘дуже багато чого-небудь’, що мотивує це значення. Усі компоненти, що входять до складу ФО, стають носіями загального квантитативного значення, причому виразник кількісної характеристики об’єкта позначений окремо: його репрезентує іменник у формі множини, що вказує на множинність позначуваних ним референтів, а показник інтенсивності міститься в самому фразеологізмі: *Женихів у тебе... як цвіту в городі*,

хоч греблю гати (М.Вовчок); *Ідей у нього* [Тоді] *завжди було, хоч греблю гати* (П.Загребельний); *Тут, бляха, цих Ірیشок... хоч греблю гати* (А.Дністровий).

Одним із процесів, що відбувається при комунікативності значення окремої лексеми, є розщеплення сем, під яким розуміється неповна актуалізація семи, тобто актуалізація в комунікативному акті лише частини семи. Розщеплення сем – це семантичний процес, характерний для переносного вживання слова, при прямому вживанні цього не відбувається. Найчастіше розщеплюються семи, що містять приховані компоненти, які виражають кількісну або якісну оцінку якого-небудь об'єкта, при цьому об'єктний компонент редукується [230, 110-111]. З огляду на цю думку можна стверджувати, що сема кількості нерозривно пов'язана з семами об'єкта та матеріалу дії, бо виділяється при їх розщепленні; активізація квантитативної частини семи зумовлює редукцію іншої частини семи – семантичної ознаки об'єкта чи матеріалу.

Слід зазначити, що втрата дієсловом *гатити* у метафоричному значенні категорійної семи дії та ознаки активності спричиняє деградацію лексичного значення дієслова. Фактично відбувається десемантизація слова, послаблення його семантики. Т.А. Кильдибекова зазначає, що нерідко у вторинних номінаціях змістові характеристики поступаються місцем стройовим, формальним функціям, через що прямі номінації характеризуються максимальною граматичною активністю, у вторинних номінаціях граматичні процеси послаблені, а граматичні категорії дієслів є неповними [110, 33].

В.П. Жуков, аналізуючи фразеологічні інтенсиви з кількісним значенням, що дорівнюють семемам „дуже багато” і „дуже мало”, дійшов висновку, що „фразеологічне значення відрізняється від лексичного насамперед ступенем інтенсивності вияву ознаки” [91, 138]. В.В. Розгон, досліджуючи синтаксичні функції фразеологізмів у структурі речення, зазначила, що вживання фразеологічних одиниць як засобів вторинної номінації у ролі обставин впливає з конкретної потреби – охарактеризувати з певним експресивно-емоційним відтінком дію або процес щодо міри і ступеня [196, 98]. Спеціальною якістю квантитативних фразеологізмів, отже, є вираження ними ознаки у найвищому ступені інтенсивності. У реченні *Ідей у нього*

завжди було, хоч греблю гати через ФО *хоч греблю гати* виражається наявність не просто великої кількості ідей, а дуже великої кількості.

Значна роль в утворенні нових значень належить асоціаціям, які виникають у людській свідомості при зіставленні явищ, предметів, дій чи ознак. При цьому дослідники розрізняють експліцитні та імпліцитні асоціації [180, 58-59]. В основі формування семми „дуже багато” лежить актуалізація імпліцитної семми кількісної характеристики матеріалу дії, її розщеплення, модифікація та виникнення імпліцитної асоціації. Імпліцитний компонент кількісної характеристики матеріалу дії, який був периферійним у семній структурі значення Д1, зазнав модифікації та став ядерним у семній структурі K Д1_{фраз/розм.}. Отже, імпліцитна сема Д1 породжує смислову асоціацію, на основі якої формується метафоричне значення, чи ЛСВ 3. Зазвичай актуалізація семми кількісної характеристики об'єкта чи матеріалу дії за умови нейтралізації всіх інших семантичних множників первинного значення призводить до появи у дієслова суто кількісних, інтенсифікуючих значень типу „дуже багато” або „дуже мало”.

Похідними від K Д1_{фраз/розм.} є семма К1_{фраз} „малоприсдатний чи зовсім непридатний для чого-небудь доброго” і антонімічна їй К2_{фраз} „цінується; в ціні хто-, що-небудь, дорожити ким-, чим-небудь” [257, кн.1, 170], що сформувалися в результаті актуалізації семантичного потенціалу контактного оточення дієслова *тільки (можна) греблю (греблі) гатити* і такими *греблю не гатять* та використовуються як образні характеристики людей, напр.: *Дружина провела його глузливым поглядом і крикнула: - ініціатор. Греблю тільки такими гатити!* (П.Панч); – *Оксана в госпіталь перейшла, - щиро сказав лікар. – Давно пора. Такими, як вона, греблю не гатять* (В.Кучер).

Як цілком слушно зауважує Г.М. Складєвська, метафора може виникати на основі неістотних, потенційних і випадкових семантичних ознак, що містяться у семантичній структурі вихідної семми [209, 24]. Компоненти, які були неістотними, периферійними у семній структурі первинного денотативного значення полісемантими *гатити*, стають ядерними у семній структурі похідного значення дієслова. Принагідно зазначимо, що при метафоризації відбувається усунення родової

архісеми денотативного значення або її ослаблення і перехід потенційної семи вихідного значення у статус родової у семантичній структурі похідного значення.

Конотативно-денотативного значення ${}^K D_{2\text{розм/заст}}$, чи ЛСВ 6 „витрачати щонебудь марно, викидати” дієслово *гатити* набуло в розмовному мовленні шляхом експлікації семи способу дії ‘робити гать, вистилаючи, висипаючи щось у воду’ та нейтралізації родової семи, напр.: – *Замість того, щоб на поле угноєння одвезти, ви його у воду гатите?* (О.Донченко). Для сучасної української літературної мови таке значення є застарілим. Похідний дериват – *вгатити*.

ЛСВ 7, чи $D_{3\text{розм}}$ „ударяти, стукати по чому-небудь, у щось” сформувався в розмовному мовленні. Від інших значень дієслова $D_{3\text{розм}}$ відрізняється семами мети ‘деформація’, способу ‘биття’ та місця дії. Сема місця дії є визначальною ознакою семми $D_{3\text{розм}}$, при цьому сема матеріалу, властива D_1 , нейтралізується. Зміна первинної семантики дієслова відкриває нові валентнісні можливості: у цьому значенні дієслово-предикат здатне сполучатися з іменниками, які мають предметне значення та виступають знаряддям, за допомогою якого здійснюється дія. Орудний знаряддя дії, основною ознакою якого є його зумовленість лексичним значенням слова-предиката, служить одним із синтаксичних засобів уточнення та детермінації дієслівного значення і зумовлюється інформативною потребою у вираженні об’єкта, який виступає інструментом дії на інший об’єкт. Поява цього об’єктно-обставинного компонента речення при предикаті з семантикою „ударяти, стукати, бити по чому-небудь” зумовлена його новими референтними характеристиками. Напр.: *Антін з усієї сили гатить молотком по синьому жалу коси* (С.Чорнобривець). Функціонально-семантичне значення знаряддя дії при ЛСВ 7 можуть виражати і назви частин тіла людини: *Антін по цім слові гатить руками у землю, як у камінь* (В.Стефанік); *Що було сили він загатив кулаком у двері акторського входу* (Ю.Смолич) або інші іменники з предметним значенням: *...І от, разом зі сплеском ахів усієї потолочі, вони гатять цим акваріумом до підлоги...* (Ю.Андрухович). Залежно від умов ситуації дієслово у цьому значенні може і не допускати приєднання форми орудного. Напр.: *Приставив тарани до брами, В ворота зачали гатить; Одвірки затряслись, мов рами, І снасть од бою вся тріщить* (І.Котляревський); *...За стіною якісь неоковирні*

*Велетні продовжували ремонтувати сусідній номер, немилосердно **вгачуючи** в ту ж таки стіну свої Гіпертрофовані Шлямбури й Дюбелі...* (Ю.Андрухович). Приєднуючи у функції суб'єкта чи знаряддя дії іменники на позначення звуків неживих предметів – механізмів, музичних інструментів та ін., дієслово не змінює свого значення: *Яка тут культура! Це однаково, що слухати Чайковського, коли тобі у вуха **гатять** металом розшалілі рокери* (П.Загребельний); *Твердий такт залізниці **гатив** у мужицьку душу як молотом* (В.Стефаник). Очевидно, особливістю дії, яку позначає ЛСВ *гатити* 7, є те, що вона допускає вираження суб'єкта і знаряддя різними лексемами: назвами осіб, конкретних предметів, частин тіла чи звуконайменуваннями. Похідні деривати ЛСВ 7: *вгатити, загатити*.

Оскільки метою дії, яку позначає ЛСВ 7, стає деформація об'єкта, то ЛСВ 7 можна протиставити ЛСВ 1 і 2, де метою дії є створення. Проте немає жодних підстав для того, щоб вважати названі значення антонімами, бо в антонімічні зв'язки вступають тільки родові архісеми семем, і повної протилежності значень у межах одного слова не виникає; а енантіосемія передбачає, крім протилежних ядерних сем, наявність і полярних диференційних компонентів значень [113, 7].

Лексичні трансформації у межах ЛСВ 7 породжують синтаксичні трансформації, зокрема втрату у дієслова граматичної категорії перехідності. Отже, у деяких випадках зміни у семантичній структурі значення супроводжуються граматичними змінами, підтверджуючи думку В.В. Виноградова, що слово являє собою внутрішню конструктивну єдність лексичного і граматичного значень [50, 22].

Д_{жарг}⁴ „бити кого-небудь” близький за семантикою до ДЗ_{розм} і має у семантичній структурі спільні з ним семи мети, способу та знаряддя дії, але характеризується наявністю лексико-граматичною семи істоти, внаслідок чого об'єктами побиття стають тварини чи люди, напр.: *Свині пищать, а люди їх дрючками **гатять*** (Б.Грінченко); *Вони [люди] вибігають з кілками і без найменшого співчуття **гатять** по ваших випнутих ребрах* (У.Самчук); *Тугий скруцак з рушника, мокрий і замашиний, **гатив** з лускотом в спини направо й наліво* (М.Коцюбинський); – *Ти собі як хочеш, а я вже й сокиру нагострив. Мірошниченкові першому в голову по держално **загачу*** (М.Стельмах); *Брат Олег кричав „ура” і **гатив** Юру шаблею по коробці* (Ю.Смолич);

– *Тихо, мой, не жвинди, не підходи подалеки, бо як угатю – та й не дригнеш!* (В.Стефаник); *Як відвернув [жовнір] руку, як загатив у зуби, то мало Іван ними не вдавився, виплював і зуби і кров* (В.Стефаник). Л.О. Ставицька зазначає, що значення „бити” у дієслова *гатити* з’явилося завдяки бурсацько-семінарській жаргонній мовотворчості [225, 127]. Оскільки питомою ознакою бурсацько-семінарського побуту було жорстоке побиття учнів, тема „покарання, побоїв” перебувала в центрі їх уваги. Саме через це у той час виникає цілий ряд дієслів-жаргонізмів із вторинно набутою семантикою побиття, наприклад: *гатити, вгрити, заїхати, стригти по спині, затопити в висок, заїдити, мазнути, в яєчню зм’яти* тощо [225, 125-128]. Дієслова, що входять до названого синонімічного ряду, мають спільні семантичні компоненти способу і мети дії (‘деформація об’єкта’ + ‘побиттям’), але різняться диференційною семою місця дії, напр.: *гатити* – бити переважно по голові, спині, ребрах; *вгрити* – бити переважно по шії; *заїхати* – бити в обличчя і т. п. ЛСВ 8 близький за семантикою до ЛСВ 7 і має тотожні з ним похідні префіксальні деривати.

Достатньо часто дієслова з семантикою побиття та інваріантною семою пошкодження об’єкта в розмовному мовленні набувають значення „стріляти, робити постріли з вогнепальної зброї”, напр.: *полоснути* („стріляти з автомата”), *(по)косити* („стріляти з кулемета”), *сікти* („безперервно й інтенсивно стріляти, обстрілювати з автоматів, кулеметів”), *довбати* („довго і невпинно бити по якій-небудь цілі”), *бити* („стріляти з гармати”). Значення „стріляти по кому-, чому-небудь” розвинуло і дієслово *гатити* (семема Д5_{розм}), напр.: *Ворожі гармати безперестанку гатили по Гайдарівці* (С.Воскресенко); *Кричати майор не міг. Не мав права наражати на небезпеку товаришів, та й навряд чи встигли б вони повернутися на допомогу до того, як солдат вгатить у нього кулю* (П.Загребельний). Повторюваність асоціативного зв’язку *бити* → *стріляти*, в утворенні якого взяли активну участь семи способу і мети дії ЛСВ 7, й у інших дієслів є підставою вважати подібну асоціацію регулярною. Похідні деривати: *вгатити, загатити*.

ЛСВ 10, чи КДЗ_{розм} „танцювати” [249, т.1, 321] – фразеологічно зв’язаний, властивий розмовному мовленню, напр.: *Підпиши, Іван гатить частенько гопака* (Л.Боровиковський). Має ряд синонімів: *вибивати гопака, садити гайдука, гопки*

витинати, гопака оддирати, гопки вдарити, ушкварити гопака та ін. Семантична структура ЛСВ 10 містить ядерну сему ‘швидко рухатися’, всі інші компоненти, актуальні для вихідного значення, нейтралізуються. Важко знайти об’єктивні причини появи значення „танцювати” у семантемі *гатити*. Очевидно, слід визнати слушною думку Г.М. Скляревської, що вроджена здатність до аналогії примушує людину шукати подібність між найвіддаленішими сутностями. Джерело метафоризації часто не передбачуване, а коло асоціацій, на основі яких відбувається семантичне переосмислення, практично безмежне [209, 16-24]. Метафори можуть виникати на основі неіснуючих, випадкових і навіть суперечних вихідному значенню ознак, тому не слід шукати спільних семантичних компонентів у прямого і переносного значень.

На думку Ю.Д. Апресяна, деякі дієслова у просторіччі можуть набувати значення „танцювати”, коли попадають у синтаксичне оточення, яке породжує це значення [10, 29-31]. Цю думку можна вважати правомірною лише частково, бо в основі формування у дієслів значення типу „танцювати” лежить метафоричне перенесення, а синтаксичний контекст є лише умовою чи стимулом для його актуалізації.

Семний склад семем $D5_{розм}$ і ${}^K D3_{розм}$ ускладнений семою ‘інтенсивність’ (*гатити* – „стріляти сильно, напр. з гармат” [211, т.1, 277]), активізація якої зумовлена семами-мотивантами способу (‘настеляти, насипати’) та кількісної характеристики матеріалу дії (‘що-небудь у великій кількості’) первинного значення. Посилення згаданих сем актуалізує в семній структурі похідного ЛСВ потенційну ознаку інтенсивності дії, яка, хоч і не стає архісемою, але відіграє важливу роль у семній ієрархії цих значень. Метафори на кшталт *гатити гопака* позбавляють мовлення буденності і трафаретності, створюють відтінок енергійності, динамізму, запалу, тобто втілюють у слові додаткові потенції мовленнєвої експресії, виразності.

Словарь української мови фіксує у вербатива значення $D6_{заст}$ „накладати у великій кількості” [211, т.1, 277]: *І навіть стільки дров гатити в грубу?* (СГ), яке сформувалося метонімічним шляхом за моделлю „дія → спосіб дії”. У творенні цього значення взяли участь семи способу та кількісної характеристики матеріалу (з прихованої в $D1$ сема кількісної характеристики матеріалу стає експліцитною в $D6_{заст}$).

У сполученні з префіксом *за-* у розмовному мовленні дієслово розвинуло метафоричне значення ^{КД4}_{розм} „заповнювати великою кількістю чого-небудь, запруджувати [215, т.3, 73]”, напр.: – *І де ви, Свириде Яковлевичу, свої книжки діватимете? Всю хату загатили*, – озвалася Докія (М.Стельмах); *Сніпки золотисті загачують* греблю, *Бо хата блакитна текла б в небеса...* (І.Драч). Виникнення цього значення пояснюється актуалізацією периферійної семи кількісної характеристики матеріалу вихідного значення (‘кількість’, ‘багато’, ‘предмет’), яка за наявності в контексті іменника з СО ‘особа’ модифікується у сему ‘велике, неорганізоване скупчення людей, стовпище’ (‘сукупність’, ‘багато’, ‘людина’, ‘неорганізованість’): *До обіду базар так розрісся, що загатив трохи не всю вулицю* (М.Хвильовий). Це ж значення реалізується пасивним дієприкметником минулого часу, напр.: *Годі було й думати вчепитися на яку-небудь машину, щоб доїхати до Дельбрюка, або ж знайти на загачених біженцями вулицях Мюльгайма трамвай чи автобус* (П.Загребельний); *Ліс перед майбутнім мостом уже тріщав, загачений артилерією, машинами, обозами...* (О.Гончар). Дієслово у значенні ^{КД4}_{розм}, як правило, приєднує іменники зі значенням сукупної множинності предметів чи осіб у функції суб’єкта дії.

Відомим є той факт, що словотвірними засобами, зокрема префіксом *за-*, виражається кінцева фаза дії. Однак дієслово *загатити*, передаючи фазове значення, виявляє певну своєрідність: дія не залишається незмінною, а набуває певних особливостей, які не були притаманні попередньому процесу.

Вступивши у значеннєву взаємодію з префіксом *пере-*, дієслово розвинуло переносне значення ^{КД5} „загороджувати, перетинати що-небудь, стаючи перешкодою для руху, пересування”. Метафоризація первинного гідротехнічного значення „робити перегату, перекривати чим-небудь (річку, канал)” зумовлена функціональною подібністю дії, категоризованої у мові дієсловом *перегатити*, до іншої дії – *заставити/загородити*: *Громовий вибух за куртиною багряним відсвітом викинув з пільми потік людських тіл, що перегатив шлях наступаючим* (С.Добровольський).

Розглянувши узуальні значення, що становлять ядро семантичної структури дієслова *гатити*, слід окремо зупинитися на периферійному сленговому семантичному дериваті цієї лексеми. У сучасному розмовному мовленні шляхом

експлікації сем ‘велика кількість чогось’ та ‘інтенсивність’ та нейтралізації окремих денотативних ознак це дієслово набуло значення ^КД_{сленг} „просити високу ціну” [214, 94], напр.: *Оце вже вони гатять – сім шкур* (СС). Метафора, що лежить в основі цього значення, дозволяє порівнювати дію, спрямовану на створення об’єкта, з найменуванням інших дій та явищ у плані їхнього кількісного виміру чи інтенсивності вияву деяких ознак.

На формування нових значень лексеми *гатити* впливають як екстралінгвальні, позамовні чинники, зокрема соціальні та культурно-історичні умови (ЛСВ „бити”), так і власне мовні, серед яких основними є такі: 1) функціональне ускладнення первинного значення (семема „прокладати гатку через болото”); 2) багатократний характер дії та актуалізація імпліцитної семи інтенсивності (ЛСВ „ударяти, стукати у щось”, „стріляти”, „танцювати”, „просити високу ціну”); 3) активізація потенційної семи кількісної характеристики матеріалу дії (семема „накладати що-небудь у великій кількості”, „запруджувати, заповнювати великою кількістю чого-небудь”); 4) розщеплення семи кількісної характеристики матеріалу дії та її модифікація у сему кількості (ЛСВ „дуже багато чого-небудь”); 5) експлікація семи способу дії при нейтралізації родової семи ‘створення чого-небудь’ (семема „витрачати що-небудь марно”); 6) метафоричне перенесення та фразеологізація контекстного оточення лексеми (ЛСВ „малопродатний чи зовсім непродатний для чого-небудь доброго”, „дорожити ким-, чим-небудь”); 7) метафоричне перенесення на основі функціональної подібності двох дії (семема „загороджувати”).

Значеннєва парадигма вербатива **городити** охоплює 7 семем: Д1^КД1^{фраз}Д2^{розм} ^КД3^{фраз} ^КД4^КД5Д2. Первинне значення „ставити що-небудь (огорожу, тин, паркан)” характеризується конкретизованою семантикою та є основою для формування вторинних семем: *Галичанка люба, мила Городочок городила; Покопала, пограбала і грядочки оплескала* (Я.Головацький); *Вуйко Семен загородив пліт, старий пошив наново стодолу* (В.Стефанік); [Мати:] *Як – яка робота? А хто ж обору мав загородити?* (Л.Українка); *Хто багатші, собі хутори Купували, волів пар по десять і дороги. Городили шинки та „заїжджі двори”, Наймитню посилали в таврійські дороги* (П.Воронько).

ФО *город городити* дорівнює семемі „починати будь-яку справу” [257, кн.1, 191]. Поява цього значення зумовлена метафоричним перенесенням архісеми головного значення ‘створення чого-небудь’ з конкретних предметів на абстрактні: – *Перш за все, Мусію Степановичу, відібрати землю у поміщиків. Без цього нема чого і город городити* (А.Головко); – *Та чи варт тоді город городити? Чи не краще тоді вдома лишитися?..* (Г.Коцюба). На думку Д.М. Шмельова, семантичний розвиток слова тісно пов’язаний з тими звичними контекстами, в яких найчастіше і найстійкіше вживається слово. „У формах лексичної сполучуваності слів не тільки фіксуються зсуви в їх значеннях – нерідко стійкі вживання слова відбиваються на його власній семантиці шляхом переосмислення на тлі загального словосполучення” [275, 68].

Значення „говорити дурниці, нісенітниці” реалізується дієсловом як у вільному (^КД_{2розм}), так і у зв’язаному словосполученні (^КД_{3фраз}). Напр.: [Один гайдамака:] *Ще в Києві жив я. Там цілий Поділ Про знахарку-бабу городить...* (Л.Боровиковський); *Дорогою їх наздогнав Яків Плачинда... їй [Любі] довелося городити Якову різні небилиці* (М.Стельмах); – *Дурниці ти, Парамоне, городиш, все тобі жарти на умі* (Ю.Яновський); *Україна лютує й скородить, Хто б що в брехнях не нагородив, Україна копає городи. Сам це бачив* (І.Драч); *Старий говорить-городить, та на правду виходить* (М.Номис); ***Городить*** *таке – ні літо, ні зиму* (СГ). У появі семемі ^КД_{2розм} також взяла участь родова сема Д₁, яка зазнала перенесення з конкретних об’єктів на абстрактні. Фразема *городити теревені (небилиці, дурниці)* постала пізніше під впливом семантично тотожних ФО *гнути/нести/точити/правити теревені*, про що свідчить Словарь української мови, який на той час ще не фіксує фразеологічного значення у вербатива *городити* [211, т.2, 256] за наявності згаданого значення у дієслів *гнути, нести, точити, правити*. Семема ^КД_{3фраз}, крім додаткової денотативної інформації „розмовляти про щось другорядне, незначне, дріб’язкове, марнуючи час” і „багато, довго говорити про одне й те ж” [257, кн.2, 687], містить негативний емоційний компонент – конотативну сему ‘осудження, несхвалення’. ^КД_{2розм}, ^КД_{3фраз} переводять лексему *городити* з ЛСГ дієслів створення об’єкта до ЛСГ дієслів з семантикою говоріння.

У сполученні з префіксом *за-* дієслово актуалізує значення ^{КД4} „перекрити, перетинати що-небудь, стаючи перешкодою для руху, пересування” (*Раз у раз дорогу загороджував бурелом* (О.Гончар.) та ^{КД5} „не пропускати кого-небудь, заступивши дорогу” (*Данило Самійлович кинувся вперед і загородив їй дорогу* (М.Вовчок.). Поява семем ^{КД4}, ^{КД5} є результатом варіювання акціональних характеристик дієслова, зокрема неграничності (процесності) і граничності (результативності). Крім аспектуального чинника, виникнення значення ^{КД5} пов’язане з категорійною зміною семи семантичного об’єкта з неживого на живий.

У розмовній мові вербатив у сполученні з префіксом *за-* набув денотативного значення „встромлювати, вганяти з силою що-небудь”: *Вишневецький загородив у боки жеребцеві гострі остроги і, як тхір, чкурнув від Кривоносової шаблі* (П.Панч); *Почав різати скибку, – загородив ніж у хлібину і спинився* (А.Головко). Поява цього значення зумовлена експлікацією семи способу дії, що наявна в інформаційному потенціалі Д1, – ‘ставити горизонтально жердини і закріплювати їх між стовпцями, вганяючи в землю’. Диференційна для Д1 сема способу дії стає архісемою для Д2.

У СГ вербатив *городити* має 2 семем [211, т.1, 314], УРС подає згадане дієслово як однозначне [249, т.1, 352], ВТСУМ фіксує лише 2 значення у цієї лексеми (ЛСВ „ставити що-небудь (огорожу, тин, паркан)” і ЛСВ „говорити дурниці, нісенітниці”) [48, 192]. Це засвідчує те, що формування інших поширювальних значень цього дієслова відбулося завдяки аналогії.

Подібно до дієслова *гатити* розширило в українській мові своє первинне значення дієслово **крити**. Значеннева структура дієслова *крити* охоплює 15 ЛСВ: Д1↔Д2Д3Д4^{КД1}^{КД2}^{КД3}_{фраз}^{КД4}_{заст}^{КД5}_{розм}^{Д5}^{КД6}_{фраз}^{К1}_{фраз/заст}^{КД7}_{заст}^{КД8}_{заст} Д6.

Спочатку дієслово означало „укривати, устеляти поверхню чого-небудь” (Д1), „робити покрівлю, дах, дашок над чим-небудь” (Д2), а тепер має значення „обтягувати, обшивати що-небудь тканиною, шкірою” (Д3), „затуляти що-небудь, ховати від зору” (Д4), „затягувати, окутувати кого-, що-небудь димом, парою, роблячи невидимим” (^{КД1}), „приховувати що-небудь, тримати у таємниці” (^{КД2}), „таїти в собі що-небудь” (^{КД3}_{фраз}), „оберігати, захищати” (^{КД4}_{заст}), „сильно лаяти, картати” (^{КД5}_{розм}), „бити карту партнера старшою картою або козирем” (Д5), „немає чим заперечити”

(^КД6_{фраз}), „з’являтися у величезній кількості” (^КД7_{заст}), „прикрашати” (^КД8_{заст}), „перегороджувати шлях” (Д6).

Денотативне значення Д2 „робити покрівлю, дах, дашок” сформувалося в процесі метонімічного перенесення у напрямку „дія → результат дії”, або „діяльність → результат цієї діяльності”.

Семема Д3 „обтягувати, обшивати що-небудь тканиною” утворилася на основі метонімічної асоціації „дія → спосіб виконання дії”. Метонімічні значення Д2, Д3 зберігають категорійно-лексичну сему первинного значення ‘суміщення двох об’єктів’ та диференційну сему способу дії ‘суміщення двох об’єктів за способом горизонтального накладання одного об’єкта на інший’.

Значення типу „приховувати кого-, що-небудь” (Д4, ^КД1, ^КД2, ^КД3_{фраз}) сформувалися у дієслова *крити* шляхом метонімічного і метафоричного перенесення потенційної семи головного значення ‘ізолювання простору в результаті дії суміщення двох об’єктів’ з конкретних на нематеріальні об’єкти, внаслідок чого відбувається опредметнення позапредметних сутностей. Напр.: *На те і місяць **вкрила** хмара, І поле **вкрив** густий туман* (І.Котляревський); *Ніч **криє** і місто, і табір ворожий* (Л.Українка); ***Криє** [Христя] від матері свою лиху годину, щоб не вразити її серця...* (П.Мирний); *Петрівні трудно **крити** втому* (П.Воронько); *Ще кілька хат з остришками гнилими У крейдяній, крикливій білизні: Бо чим же ще **прикрити** чорні злидні?* (П.Воронько); *Доручати такій Андромасі, як ударне завдання, родину і формування будучих поколінь, **криє** небезпеку і для теперішніх поколінь* (О.Теліга); *Густий туман **покрив** усе довкола, У морок затягнуло горизонт* (М.Карпенко).

Загалом усі метонімічні ЛСВ вербатива *крити* пов’язані результативно-наслідковими відношеннями типу „дія → її ефект” (дія і те, що виникає при цьому). Стійкість цієї метонімічної асоціації, що є виразним прикладом регулярної полісемії, доведена Є.Л. Гінзбургом на матеріалі дієслів звучання [68, 149].

Значення ^КД5_{розм} „сильно лаяти, картати, критикувати” та ^КД6_{фраз} „нічого відповісти” не зберігають родової семи головного значення, їх поява зумовлена активізацією семи інтенсивності: *Голос Васі **криє** старого на чому тільки світ*

стоїть... (А.Дністровий); – Чого ж ти мовчиш, Гудзію? **Нічим крити?** (А.Головка).

^{КД5}_{розм} і ^{КД6}_{фраз} переводять дієслово з фізичної у референтну сферу говоріння.

Фразеологічний вислів *крий боже/крий мати божа* уживається для вираження небажаності, заперечення чогось, а також для підкреслення екстенсивності чи інтенсивності якої-небудь дії. Дієслово у цьому контекстному оточенні, пройшовши шлях деградації лексичного та граматичного значень, виконує емоційну функцію, напр.: *Коли я вирвусь з цієї пустині? Чи, може, **крий боже**, Тут і загину* (Т.Шевченко); *„Скажіте вашому Енею, Латин із цілою сім'єю, **Крий боже**, як всі раді вам...”* (І.Котляревський); *Дойшли, пан стрічає сам, такий гнівний, **крий мати божа*** (М.Вовчок). Значення ^{К1}_{фраз/заст} виражає негативні емоційні реакції та є застарілим.

Мотивантом значень ^{КД7}_{заст} „з'являтися у великій кількості” та ^{КД8}_{заст} „прикрашати” виступає ознака характеру об'єкта дії, що міститься в семному складі Д1: створюваний у результаті діяння об'єкт має горизонтальне розташування, займаючи певний простір. На формування у дієслова цієї семантики впливають й граматичні фактори, зокрема число іменників-заповнювачів лівобічної позиції: у позиції S фіксуються іменники-назви нерозчленованої (галич, юрма) або сукупної множинності істот, осіб чи предметів (запорожці, хлоп'яки, човни): *...Не галич чорна поле **вкрила**, Не буйний вітер се шумить: Се військо йде всіма шляхами...* (І.Котляревський); *...Розвернулась Висока могила, Аж до моря запорожці Степ широкий **крили*** (Т.Шевченко); *Виїхали на узлісся, аж людська юрма усе поле **вкрила*** (П.Куліш); *А хлоп'яки, мов галич, **укрили** подорожні дерева* (П.Панч); *Висипали запорожці – Лиман човни **вкрили*** (Т.Шевченко); *Ой як крикнув Гамалія: „Брати! Будем жити, - Будем жити, вино пити, Яничара бити, А курені килимами, Оксамитом **крити!**”* (Т.Шевченко). Значення ^{КД7}_{заст}, ^{КД8}_{заст} є застарілими.

У сполученні з префіксом *пере-* вербатив, подібно до *гатити*, набув значення „ставати на перешкоді кому-, чому-небудь, перегороджуючи щось”: *Але і там вони [люди Оксена] наткнулись на засаду. Хтось **перекрив** кожену стежку* (Г.Тютюнник).

Отже, продуктивним щодо утворення додаткових семем у вербатива *крити* стало метонімічне перенесення на основі результативно-наслідкового зв'язку: дія → спосіб виконання дії, дія → результат цієї дії, дія → наслідок дії.

Семантична структура **мостити** містить 10 ЛСВ і одне переносно-образне вживання (7 денотативних, 3 конотативно-денотативних): Д1←Д2Д3Д4_{розм} Д5^КД1_{розм} Д6_{оказ}Д7_{арх}^КД2_{арх}^КД3_{арх}.

У семантичній структурі дієслова *мостити* відбулася переінтеграція значень, у результаті якої на місце первинного номінативного виходить одне з етимологічно похідних. Вихідним у дієслова *мостити*, за даними Етимологічного словника української мови, було значення „будувати, споруджувати, настилати міст” [83, т.3, 520, 482-483]. Це значення фіксується у вербати́ва *мостити* в пам’ятках писемності з XII століття. Пізніше метонімічним шляхом виникло значення „вкривати шлях пересування будь-яким твердим матеріалом → настилати підлогу, брук”. Подальший розвиток науки і техніки останнє значення висуває на перше місце, що відбито у СУМ [215, т.4, 808].

Етимологічно перше денотативне значення Д1 „будувати міст” розкладається на такі семантичні компоненти: 1) загальнокатегорійна сема дії; 2) архісема ‘S створює O’; 3) семи суб’єкта і об’єкта дії ‘створення істотою споруди певного типу’; 4) семи характеру об’єкта ‘споруда для переїзду або переходу через річку, залізницю, автомагістраль, яр і т. ін.’; 5) сема мети дії ‘утворення моста’; 6) імпліцитна сема характеру дії ‘споруджувати що-небудь горизонтально’; 7) імпліцитна сема кількісної характеристики дії (*мостити* – багатократна дія, яка триває протягом певного відрізка часу). Напр.: *Укріплення в городах робити і мости мостити – теж смердівський обов’язок* (А.Хижняк).

Друге значення Д2 „суцільно вкривати камінням (дорогу, площу, ін.)” дієслово розвинуло метонімічним шляхом у напрямку „дія → спосіб дії”. Д2 у своєму інтенціоналі містить сему матеріалу, що використовується для брукування: *Він так мостив річище арика, Неначе досвід мав будівника* (М.Бажан); *Через темну воду в річці хтось почав мостити з золотої соломи гатку* (С.Васильченко); *Теслярі пахли тесаним деревом, шевські учні – шкірою... ті, що мостять дороги, – смолою* (М.Томчаний).

Семема Д3 „класти, розміщати де-небудь” утворилася шляхом метонімічного перенесення за моделлю „дія → спосіб дії”, в результаті якого на перший план

виходить сема способу дії, всі інші ознаки нейтралізуються. Інтенціонал значення ДЗ, крім того, містить сему місця дії, яка є визначальною для його реалізації. Напр.: *Їм тяжко в пеклі докоряли, Смоли на щоки наліпляли, Щоб не дурили так людей. Бо щоки терли манією... **Мостили** в пазусі платочки, В котрих не було грудей* (І.Котляревський); *Мар'яна **мостила** пакунки на возі* (С.Васильченко); *Як тільки смеркало, Підпара засував двері у сінях, пробував довго, чи добре замкнені, і перше, ніж облягатись, здіймав рушницю, **мостив** біля себе сокиру* (М.Коцюбинський); *Вона довго ходила з кошиком по хаті й не знала, де б його відповідно **примостити*** (Н.Кобринська); *Там він [Гейне], кваплячись і озираючись, викопав собі сховище, вистелив його плащ-палаткою, розклав у норі продукти й боєприпаси, сів і, **вмостивши** на колінах заряджений автомат, усміхнувся* (П.Загребельний). Предикати *мостити, вмостити, примостити* позначають статичну локалізацію об'єкта та передбачають, крім обов'язкових, обставинний поширювач, роль якого виконують іменники із семами 'поверхня' та 'об'ємність' (полиця, коліна, пазуха, віз).

Д4_{розм} „садовити” сформувалося від ДЗ та має у семному складі спільні з ним семи суб'єкта та способу дії, але відрізняється наявністю субкатегорійної семи об'єкта 'особа'. На мовному рівні це знаходить відбиття в тому, що *мостити* в значенні „садовити” вживається з іменниками-назвами осіб у функції об'єкта дії, наприклад: *Анатоль з Івашком теж прийшли.., і генерал їх **мостить** коло себе* (Я.Качура); – *Я пропоную **примостити** його де-небудь скраєчку того пам'ятника, і хай собі спить...* (Ю.Андрухович). Широкий аналіз фактичного матеріалу засвідчив, що ЛСВ 4 відзначається функціональною обмеженістю, оскільки не виходить за сферу розмовного мовлення і художньої літератури.

Д5 „влаштовувати, звивати (гніздо)” утворилося від Д1 та пов'язане з ним семами способу дії 'вистеляти що-небудь, рівномірно викладаючи чимось, накладаючи щось, зокрема гілля' і мети дії 'утворення чого-небудь'. Напр.: *Ряхтить вогнями промислове місто. Гніздо лелека **мостить** на стовпі* (Л.Костенко); *На високому стрункому дубчаку якийсь запопадливий птах **мостить** кубло* (У.Самчук); *То цвях потягнуть, то колоду – І ліплять, ліплять все життя, Щоб **намостить** своєму роду Гніздо з усякого сміття* (М.Карпенко).

^КД1_{розм} „сильно вдаряти, бити” сформувалося у дієслова в розмовному мовленні. Мотивантами ^КД1_{розм} виступають семантичні ознаки Д2: кількісна характеристика та спосіб виконання дії. Семний склад ^КД1_{розм} якісно відрізняється від семного складу Д2 такими семантичними компонентами: семою способу – ‘S деструктивно впливає на О’, семою об’єкта дії – ‘побиття істотою істоти’, семою мети дії – ‘пошкодження когось (рідше чогось)’. Наприклад: *Як почне **мостити**, то й місця живого не зоставить* (СГ); *Коні, глухо ржучи самим черевом, в землю **мостили** копитом* (П.Тичина).

Аналіз фактичного матеріалу дозволив вирізнити у дієслова okazіональне денотативне значення „будувати житлові приміщення”, яке утворилося від Д5 та пов’язане з ним архісемою та семою мети дії. Однак Д6_{оказ}, на відміну від Д5, містить додаткову сему образу дії ‘недбало, абияк (будувати що-небудь)’: *Хати у нас і справді-то не хвацькі. Присілок давній, хто яку **змоств*** (Л.Костенко).

Крім названих, СГ фіксує у дієслова *мостити* ряд архаїчних значень [211, т.1, 448]: 1) Д7_{арх} „робити постолі, сандалії”: *Сіла собі на столці, **мостить** собі **постолці*** (СГ);

2) ^КД2_{арх} „намагатися владнати яку-небудь справу”: *Бачить чоловік, що не переливки: уже і сьак, і так **мостить**, щод одкаснулась причена* (СГ);

3) ^КД3_{арх} „твердити одне й те ж”: „*Розумний не стратить надії, - я йому, - „треба сподіватись, живши”*. – *Поки не зрадять, - знов **мостить** він* (СГ).

Очевидно, дієслово мало складнішу семантичну структуру, але у процесі семантичного розвитку втратило низку значень.

Аналіз семантичної структури дієслова *мостити* показав, що зміни у семному складі дієслова та поява нових семем пов’язані зі зміною його об’єктної сполучуваності. Характеристика суб’єкта дії залишається незмінною. Напрямки семантичного розвитку у дієслова *мостити* такі: 1) метафоричне перенесення; 2) актуалізація різних смислів, зумовлена зміною об’єктної валентності дієслова; 3) спрощення, втрата семем.

Розвиток полісемії дієслів з первинною семантикою „створювати об’єкт з параметричною характеристикою довжини” представлено в **табл. 2.1**.

2.3. Підгрупа лексем з первинною семантикою „створювати об’єкт з параметричною характеристикою висоти”

Дієслова аналізованого парадигматичного угруповання позначають дію, в результаті якої різноманітними способами, інструментами та з різних матеріалів може бути збудований, споруджений певний об’єкт. У межах цієї підгрупи дієслів об’єкт, створюваний в результаті цілеспрямованої діяльності, являє собою будівлі, споруди або їх частини житлового, фортифікаційного (військового) чи культового призначення, а також предмети хатнього господарства, що створюються для задоволення тих чи інших потреб людини (будинки, фортеці, храми, комори, печі тощо). Створюваний об’єкт повинен бути вертикально розташований.

Об’єднання дієслів у лексико-семантичну підгрупу здійснюється на основі спільної для всіх членів категорійно-лексичної семи, що означає мету дії, – ‘створювати/створити об’єкт’ та диференційної семи розмірної характеристики об’єкта: правобічну позицію при предикаті заповнюють іменники – найменування приміщень різного призначення з чітко окресленою параметричною характеристикою „висота”.

Інвентарний склад підгрупи становлять лексеми *будувати* та *мурувати*, що є синонімами [105, 31; 187, 32]. Ці лексеми позначають створення параметричних об’єктів, яким властива ознака висоти. Порівняно з лексемою *мурувати*, дієслово *будувати*, як семантична домінанта підгрупи, характеризується ширшим, більш узагальненим значенням.

Значення дієслів конкретизуються у лексико-синтаксичному контексті, складниками якого виступають суб’єкт та об’єкт дії. Названі дієслова, приєднуючи іменники різних тематичних груп, змінюють свою первинну семантику, набуваючи нових додаткових сем.

Семантична структура полісемантики **будувати** охоплює 10 значеннєвих складників (4 денотативних, 2 конотативно-денотативних і 4 конотативних): Д1Д2 К1 К2 К3_{фраз} К4_{фраз} Д3_{мат/рідко} Д4^КД1_{рідко} К^КД2_{оказ}.

Первинне денотативне значення Д1 „споруджувати, зводити яку-небудь будівлю” [215, т.1, 249] розкладається на сім семантичних компонентів, серед яких

п'ять експліцитних і два імпліцитних: 1) загальнокатегорійна сема дії; 2) архісема 'S створює O'; 3) семи суб'єкта та об'єкта дії 'створення/зведення істотою якої-небудь будівлі'; 4) сема мети (результату) дії 'утворення якої-небудь споруди'; 5) сема матеріалу дії '(зводити щось) переважно з каменю, цегли та ін.'; 6) імпліцитна сема характеру дії '(зводити що-небудь) вертикально'; 7) імпліцитна сема характеру об'єкта дії '(зводити) переважно щось велике, масштабне, високе, багатоповерхове'. Отже, конкретизація семантичної теми створення відбувається за рахунок лексичних категорій суб'єкта, об'єкта, характеру об'єкта (форми об'єкта), мети та характеру дії. Сема інструмента дії не представлена у семному складі дієслова *будувати*. Напр.: *Батько працював у каменоломнях. Тоді починали **будувати** будинки з каменю, і батько не вилазив зі скали (У.Самчук); Йосип заходився хату із очерету **будувати**, Щоб хоч укритися вночі (Т.Шевченко); Тихо-мирно дні останні Володимир доживав, **Будував** церкви і школи і за ладом доглядав... (О.Олесь); Багато років у Середній Азії **канали будував**, а тепер оце тут, у наших степах, освоївся (О.Гончар); Той монастир недавно **збудували** (Л.Костенко.); ...Нарешті добираємося до закинутого складу рембази, який так і не **збудували** і який за останніх кільканадцять років дико заріс травою, кущами та деревами (А.Дністровий).*

Друге денотативне значення (Д2) „виготовляти, складати (механізм, машину тощо)” [215, т.1, 249] вербатив *будувати* розвинув, сполучаючись у ролі об'єкта з іменниками-назвами транспортних засобів (машина, пароплав, літак), які становлять закритий клас лексем „Види транспорту та інші засоби пересування”, в результаті чого відбулося розширення первинного значення дієслова. Розширення обсягу вживання виявляється в тих випадках, коли в новому вживанні слово охоплює більше коло понять (уявлень) і може бути вжите як засіб називання ширше, ніж раніше [38, 58]. Внаслідок розширення дія, позначувана цим дієсловом, охоплює не тільки різноманітні житлові споруди та їх частини, але й механічні апарати, механізми, призначені для пересування. Напр.: *Ще кипить там зараз робота, величезний колектив кораблебудівників, друзів твоїх, знайомих і незнайомих, невтомно, день за днем **вибудовує** це судно, що його везти крізь бурі, крізь шторми та урагани – тобі (О.Гончар); *Дивиться красуня на північні зорі, бачить, що наближається ранок, і**

благає аллаха, щоб встигли звірі **добудувати** корабель (З.Тулуб). Буду також, як татусь, **будувати** паровози (І.Нехода).

Конотативні значення К1 „створювати, організувати що-небудь” і К2 „ґрунтувати на чому-небудь” утворилися від Д1 шляхом метафоричного перенесення дії, в основі якого лежить принцип асоціативної суміжності: перенесення відбулося за подібністю конкретної дії з абстрактною. Мотивантами перенесення, в результаті якого сформувалися ці значення, виступають архісема, семи мети і характеру об’єкта дії, що містяться у семному складі Д1. Зміни в семантиці дієслова супроводжуються змінами на мовному рівні: ЛСВ *будувати* 3 і 4 для реалізації своєї семантики потребують абстрактних іменників у функції об’єкта дії. Пор.: ЛСВ *будувати* 1 церкву, двір, хату /ЛСВ *будувати* 3 життя, діалог /ЛСВ *будувати* 4 світогляд, теорії, гіпотези, доводи (на чомусь). Наприклад: *Холодні, бездушні в нас люди, Іване, як з такими нове **життя будувати**, скажи?* (О.Гончар); [Семпроній:] *...Коли б хто розказав хоч би мені, яка в тому потреба і значіння, далось би, може, **збудувати** якось на тому **оборону*** (Л.Українка); *Таня приїхала сюди з Чернігова, зізналася, що також хотіла звалити з дому, бо все набридло: „хочу **будувати** своє **життя**”, „подалі від батьків”, „хочу всього досягнути сама”*(А.Дністровий). У результаті зміни об’єкта дії з конкретного на абстрактний семи матеріалу та місця дії, характерні для ЛСВ 1 (напр., будувати хату з очерету на околиці села), заміщуються несубстанційними ознаками. ЛСВ 3, 4 властиві якісні несубстанційні характеристики дії, напр.: [Анна:] *Потрібен камінь, коли хто хоче **будувати міцно** своє **життя** і **щастя*** (Л.Українка); *Ті [робітничий клас] собі мовчки будують соціалізм і нічого не вимагають, нічого не домагаються* (П.Загребельний); *З глибини залу за мною пильно стежить Софія. Ця дурепа, певно, чорт зна що думає і **будує** свої ідіотські плани стосовно мене на завтра, а можливо й на майбутнє* (А.Дністровий).

Третє конотативне значення КЗ_{фраз} „робити якісь висновки на підставі ненадійних, сумнівних даних; ґрунтуватися на непевній основі” [215, т.6, 544] сформувалося у вербати́ва у фразеологічному оточенні *будувати на піску*. Напр.: *Отже, коли тягли... [деякі критики] наше образотворче мистецтво до наслідування безживних візантійських зразків, то **будували** вони свою будову **на піску***

(М.Рильський). В основі утворення ЛСВ 5, чи КЗ_{фраз}, лежить метафоризація та фразеологізація первинного значення дієслова.

Значення К4_{фраз} „придумувати нездійснені, відірвані від життя плани, мріяти про щось недосяжне, нереальне” реалізується тільки у фразеологічному оточенні на зразок: будувати золоті замки на вітрі, будувати повітряні (надхмарні) замки, напр.: – *Наташко, все буде добре... Ти одужаєш, Я вірю в це.* – *Платоне, не треба будувати повітряні замки* (М.Зарудний); *І я вірив, мріяв, любив. Тонув душею в рожевім тумані, будував золоті замки на вітрі* (І.Франко); *Любив я панну, Птимченко-Заглобську. Уже й надхмарні замки будував* (Л.Костенко).

Значення КЗ_{фраз} та К4_{фраз} можуть бути кваліфіковані як контекстні: семи ‘сумнівність’, ‘непевність’ (КЗ_{фраз}) та ‘нездійсненність’ (К4_{фраз}) актуалізуються тільки у названих контекстних оточеннях. Ці значення утворені асоціативним порівнянням-переосмисленням: *пісок* – ненадійність; *вітер, повітря, хмари* – недосяжність.

Третє спеціалізоване (математичне) значення ДЗ_{мат} „креслити на підставі зроблених розрахунків” сформувалося від Д1 та пов’язане з ним категорійно-лексичною семою ‘створення чого-небудь’. У цьому значенні дієслово втрачає диференційну ознаку ‘вертикальне положення об’єкта’, склад заповнювачів правобічної позиції обмежується іменниками – найменуваннями геометричних фігур на зразок: *Будувати трикутник*.

Крім зафіксованих у СУМ, полісемантемі *будувати* властиве денотативне значення Д4 „започатковувати, засновувати що-небудь”, яке реалізується при сполученні дієслова з іменниками на позначення державного ладу чи населеного пункту у функції об’єкта дії. Значення Д4 утворилося від Д1 та пов’язане з ним, окрім архісеми, семою характеру об’єкта дії, напр.: *Еней збудує сильне царство І заведе своє там панство; Не малий буде він панок* (І.Котляревський); *Розмовляють, розказують, як Січ будували...* (Т.Шевченко). Нерідко дієслово у цьому значенні вимагає об’єктів-поширювачів у формі множини: *Нові міста, ти арки ажурові Над синіми провалями будуєш!* (М.Рильський); *Протягом практично всієї своєї історії українці із завзятістю, гідною кращого застосування, будували чужі держави й імперії, самовіддано освоювали Сибір і Далекий Схід, корчували канадські ліси, розорювали*

аргентинські пампаси, самовіддано воювали за чужі інтереси (М.Чугуєнко); *Людські руки творять чудеса! Вони будують великі міста, пробивають гори, прокладають залізниці* (П.Колесник). Багатооб'єктність вербатива, чи кількісна детермінація об'єктів, виступає формальним показником реалізації дієсловом вже зовсім іншої семантики, відмінної від первинної. На думку М.Я. Плющ, глибинна семантика кількісності (поняттєвої категорії квантитативності) є відображенням реальних ознак предметів у мисленні. Предметність, властивості та кількісні ознаки об'єктивно взаємопов'язані між собою [184, 3]. Вступаючи в синтагматичний зв'язок з іменниками у множині, значеннєвий склад дієслова *будувати* актуалізує нову сему 'давати початок існування чомусь новому', причому квантитативна поведінка іменників у цьому випадку є семантично мотивованою.

Дієслову *розбудувати* властиве значення ^КД₁_{рідко} „розвивати що-небудь”, але широкий аналіз художнього, наукового і публіцистичного матеріалу засвідчив, що вербатив у цьому значенні вживається рідко. Напр.: *...На ньому [класичному типі громадської людини] великий ворохібник українського духа у ХХ столітті Микола Хвильовий гадав розбудовувати вкраїнський „азіатський ренесанс”* (О.Забужко); *Інші об'їдалися, спали... а ця, майже з хлоп'ячим тілом, з диким духом степів у своєму химерно-золотому волоссі, дбала лише про свій розум, розбудовувала його, як міст, по якому можна перейти найширшу ріку...* (П.Загребельний).

Оказіональне значення ^КД₂_{оказ} „робити зачіску” дієслова *будувати* утворилося від первинної семми та мотивується імпліцитними денотативними компонентами Д₁: семою характеру дії 'вертикальна спрямованість дії' та семою характеру об'єкта дії 'створювати/зводити щось високе, багатоярусне': *Плакала моя багатопверхова зачіска, яку мені півдня вибудовували в готельній перукарні...* (П.Загребельний).

Отже, вторинні ЛСВ дієслова формуються при сполученні з об'єктами, що позначають:

1. Види транспорту: *На мотопаруснику – майбутні мореплавиці у робах, все молоді, веселі хлопці-практиканти, що самі цю яхту й збудували, самі й узались доставити нею на завод прославленого капітана Дорошенка* (О.Гончар); *Грізний*

Селім, який завоював Сирію, Єгипет і Аравію, розпочав **будувати флот**, щоб напасти на залятий острів... (П.Загребельний).

2. Суспільний лад, соціальну формацію, політичну організацію-союз: *Хазяйка квартири Тетяна Омелянівна... вчителька біології, повноправна громадянка країни, яка будує комунізм*, зустріла Шульгу досить стримано і натякнула, що бере його на квартиру тільки тому, що попросила сусідка... (П.Загребельний).

3. Напрямок діяльності держави: *Це добірна група представників гуманітарного корпусу українського парламенту.. себто ті, хто... живе ілюзією, що спочатку, мовляв, збудуємо нову економіку, а вже потім, як залишиться час, візьмемося за культуру* (Л.Танюк).

4. Майбутній напрямок дій, програму, задум, намір зробити, здійснити, виконати що-небудь: [Зброжек:] *Зараз я добудовую одну справу, як палац з балконом. Двадцять три роки вивершую її* (М.Куліш.); *Я картаю себе за те, що знову наблизив Настю до себе, вона ж почне будувати плани, а які тут можуть бути плани?* (А.Дністровий); *Від комсомольських часів ще збереглися в ній [Лукії] бурхлива запальність... збереглася чиста віра її молодості – віра в те, що життя, яке вона будує, яке зі своєю пристрасстю утверджує, – це життя може й повинно бути досконалим, давати людині повноту радості й щастя* (О.Гончар).

5. Наукові положення, висновки, припущення, здогади, хід міркувань, умовиводів, систему поглядів: *Ці міркування [І.І. Срезневського] підхопив і розвинув російський історик і журналіст за фахом акад. М.П. Погодін, побудувавши на них свою шовіністичну гіпотезу* (Г.Півторак); *Українцєві легше оголосити голодування, відмовитись від посади, лягти під танк тоталітаризму, - ніж вибудувати чітку прагматичну логіку перемоги* (Л.Танюк); – *Ви можете будувати собі які хочете гіпотези, але, повторюю, не чекайте від мене відповіді на це питання* (Ю.Смолич).

6. Літературний твір або його частину, художній прийом, репліку, образ, метафору, роль: *Драматург [М. Стельмах] надзвичайно майстерно будує діалог* (З підручника); *„Автор щоразу будує свою роль з нуля” – цей вираз став уже доволі банальним у рецензіях* (З журналу); *Йдеться про його [актора] потребу в кожній виставі будувати нову „конструкцію особистості”* (З журналу).

7. Геометричні фігури: *Будувати трикутник; Будувати піраміду.*

8. Населені пункти, города, країни, держави, імперії: *Гетьмани, гетьмани, якби-то ви встали. Встали, подивились на той Чигирин, Що ви будували, де ви панували!* (Т.Шевченко); ...*Тепер би нам підійнятись з неволі на волю, І від Дону і Орелі По самі Карпати Могучеє та сильнеє Царство збудувати* (С.Руданський); *Ми збудуємо міцні фортеці і міста, прокладемо торговельні шляхи на схід і на захід, а в Печерській оселі вчені монахи стежитимуть за рухом твоєї переможної колісниці...* (З.Тулуб).

9. Галузі науки, техніки, економіки, виробництва, культури та ін.: *Вивчення цієї проблематики є досить актуальним для сьогодення, з огляду на те, що зараз Україна розбудовує свою сферу політичного і державного управління...* (З журналу).

10. Певним способом укладене волосся: *Будувати зачіску.*

У плані лексичної валентності лівобічне оточення багатозначного дієслова *будувати* здебільшого однотипне і не виявляє суттєвих особливостей при заповненні позиції суб'єкта, який має чітко виражене антропоцентричне спрямування. Ширшу лексичну різноманітність виявляє залежний від дієслова іменник, що означає прямий об'єкт і реалізує правобічну лексичну валентність вербатива, підтверджуючи думку І.Р. Вихованця, що характерною ознакою дієслів дії є їх вузький, порівняно з дієсловами стану, лексичний діапазон лівобічної суб'єктної позиції і ширше з лексичного погляду охоплення правобічної об'єктної валентності [54, 86]. Для однозначної інтерпретації значень полісемічних слів необхідно, щоб у контексті вони розмежовувалися як одиниці з різною сполучуваністю (додатковою дистрибуцією) [166, 152]. Внутрішньослівну парадигму дієслова *будувати* становлять 10 ЛСВ з різним лексико-семантичним наповненням, що представлено в **Додатку В**.

Зміни у семантичній структурі дієслова *будувати* та поява нових семем зумовлені субкатегорійним варіюванням семи об'єкта дії: від створення матеріальних об'єктів до створення непередметних, нематеріальних явищ. За словами Т.А. Кильдибекової, збільшення сфери контекстних реалізацій дієслова *будувати* призвело до розширення смислового обсягу вербатива (строить дом – строить новую жизнь) [110, 52].

Питання формування поширювальних ЛСВ вербатива *будувати* охоплює не лише перелік власне лінгвістичних факторів, а й передбачає врахування позалінгвістичних чинників, зокрема політичну та соціальну вмотивованість появи деяких виразів. Це стосується фраз на зразок: *будувати суспільство, будувати комунізм, будувати нову Україну, будувати соціалізм* та ін., що можуть бути кваліфіковані як соціально зумовлені метафори-кліше. Джерелом творення цих тропеїчних виразів є політичне і соціальне життя, вислови політичної літератури, які ввійшли до загального вжитку.

Як зазначає Л.О. Новиков, лексичним одиницям мови властива здатність бути одночасно стійкими, незмінними, виконуючи комунікативну функцію, і рухливими, тобто здатними еволюціонувати, розвиватися відповідно до потреб конкретної ситуації, контексту. Пристосовуючись до певної ситуації, лексична одиниця змінюється поступово і тільки частково, однією своєю частиною, завдяки ж стабільності іншої своєї частини вона залишається тотожною сама собі [166, 190].

Аналіз семантичної структури лексеми *будувати* показав, що дієслово зберігає головний семантичний компонент в усіх своїх семантичних проявах: семантичним варіантам *будувати* властиве значення дії, що пов'язана з утворенням чого-небудь. Тому всі ЛСВ *будувати* функціонують у межах ЛСГ дієслів з семантикою створення об'єкта. Семантичним формантом наявних у семантичній структурі дієслова *будувати* поширювальних значень виступає первинна номінативна семема Д1. Перевага денотативних значень над конотативними у семантичній структурі дієслова *будувати* свідчить про великий потенціал аналізованого вербатива щодо реалізації номінативної функції; експресивної функції дієслово не виконує. Суттєво, що ЛСВ дієслова *будувати* розрізняються не лінгвістичними ознаками, а предметно-логічними зв'язками, тобто на перший план виступають відмінності, пов'язані з розрізненням явищ дійсності. На мовному рівні формування вторинних ЛСВ дієслова *будувати* зумовлене зміною об'єкта на позначення предмета позамовної дійсності: об'єктна сполучуваність дієслова змінюється у напрямку від конкретних актантів до абстрактних за незмінності суб'єкта дії та його характеристик.

Семантична структура вербатива **мурувати** містить 3 ЛСВ: Д1^КД1^КД2. Значення Д1 „споруджувати, зводити що-небудь із каменю, цегли” є первинною функцією дієслова. Напр.: *А той, щедрий та розкошний, Все храми мурує...* (Т.Шевченко); [Річард:] *Якби згубив кіфару Аполлон і стратив голос, мурував би тільки, то, певне б, звався муляром, не богом* (Л.Українка); – *Ач, як люди живуть! Ач, як будови помурували!..* (П.Мирний); *Весною цегляну хату заложили, мурували, барвили кути й комин, стріху бляшану дали і розмалювали на зелено* (У.Самчук); *Сад тягнеться далеко, аж до рову, де починаються старі закинуті каменоломні. Колись там камінь били і мурували* (У.Самчук).

Від Д1 шляхом метафоричного перенесення семи способу дії ‘покривати’ з агентивного суб’єкта на неагентивний суб’єкт розвинулася семема ^КД1 „покривати тонкою льодовою кіркою, снігом, інєєм (про мороз і т. ін.)”. Напр.: *Зима біснувалась, мурувала вікна холодними квітами* (М.Стельмах); *Тихо в хаті. Вікна муруються снігом* (С.Васильченко).

У сполученні з іменниками абстрактної семантики у ролі об’єкта (а також і без них) дієслово набуло значення ^КД2 „створювати, організувати що-небудь”, при цьому дія, позначувана дієсловом, переноситься в абстрактну площину, напр.: *У всякого своя доля і свій шлях широкий: Той мурує, той руйнує* (Т.Шевченко); *Ну й химерує лжа життєва! Правду мурує? З брехонь? – Ова!* (В.Стус).

Словарь української мови подає дієслово *мурувати* як однозначне [211, т.2, 456]. Цей факт засвідчує те, що одним із чинників семантичного розвитку вербатива була аналогія.

Розвиток полісемії дієслів з первинною семантикою „створювати об’єкт з параметричною характеристикою висоти” відображено в **табл. 2.2**.

2.4. Підгрупа лексем з первинною семантикою „створювати об’єкт з параметричною характеристикою глибини”

Семантичною основою підгрупи є поняття створення заглиблень різних типів, яке включає лексико-категорійну сему ‘створення’ та диференційну сему ‘зміна

зовнішньої форми поверхні під впливом зруйнування'. Лексеми цього парадигматичного угруповання позначають дію, для якої зруйнування або пошкодження об'єкта виступають необхідною умовою процесу створення, способом досягнення позитивного результату [171, 44; 192, 52], тому, крім родової семи 'створення', містять приховану диференційну сему способу дії 'деструкція': створювати щось, деформуєчи землю. У межах цього угруповання об'єкт, що створюється в результаті цілеспрямованої діяльності, являє собою різні види заглиблень та позначається іменниками з видосемою 'глибина'. Диференційна сема об'єкта у межах підгрупи безпосередньо пов'язана з диференційною семою місця, тому що утворити відповідну виїмку, заглибину можна лише у чомусь – в землі, ґрунті і т. ін. [170, 11-12].

Інвентарний склад підгрупи становлять такі лексеми: *копати, рити, колупати, копирсати, довбати, шпортати*. Домінантою підгрупи вважається лексема *копати*, бо з її допомогою можна дати визначення всім іншим лексемам цієї підгрупи. Лексема *копати* характеризується нульовою стилістичною та емоційною маркованістю.

Семантична парадигма дієслова **копати** охоплює 6 семем (3 денотативних і 3 конотативно-денотативних): $D1 \leftrightarrow D2^K D1_{\text{фраз}}^K D2_{\text{розм}}^K D3^K D1_{\text{оказ}}$.

Первинне значення є основою для формування похідних ЛСВ. Воно є досить стійким, що забезпечує стійкість словникового складу [143, 48], і характеризується автосемантичністю, тобто незалежністю від контексту [127, 107-108]. Пряме номінативне значення дієслова *копати* $D1$ „розпушувати землю заступом, лопатою [215, т.4, 279]” характеризує дію, спрямовану на зміну властивостей об'єкта, на його деструкцію, тому характерними семантичними компонентами для значення-основи є семи 'вплив гострим' і 'деструкція' [9, 206]. Напр.: *Дав господь весну. **Копает** ми, то сіємо в саду...* (М.Вовчок); *Є люди, яким подобається щось **рити, копати, саджати, вирощувати, доглядати**. У мене такого бажання немає* (З газети); *Люди хотіли голіруч землю узяти, а тепер мають: хтось їсть сиру, хто **копає** її в Сибіру...* (М.Коцюбинський); *- Ти, Маріє, **не обкопала** яблунь* (У.Самчук). Для $D1$ характерні такі префіксальні похідні: *скопати, розкопати, обкопати, перекопати, покопати,*

прокопати, підкопати. За основним значенням дієслово *копати* може бути віднесене до ЛСГ дієслів пошкодження об'єкта.

Друге значення Д2 „робити заглиблення, виймаючи, відкидаючи землю заступом, лопатою” з'явилося в результаті семантичного процесу метонімічного перенесення, в основі якого лежать відношення між діями та процесами, з одного боку, і їх об'єктами і результатами, з іншого. Враховуючи певні закономірності розвитку дієслівної семантики, Ю.Д. Апресян окреслює цю модель метонімічної номінації так: ‘деформація певним способом’ – ‘каузація цим способом’ [9, 205]. Л.О. Новиков подає цей тип значень у схожому формулюванні: впливати фізично на об'єкт (чи обробляти певним способом) – створювати щось у результаті цього впливу в ньому/з нього [166, 198]. Отже, дослідники наголошують на тому, що будь-яке дієслово КФД зі значенням „впливати/діяти гострим знаряддям” може мати і значення „створювати, впливаючи/діючи гострим знаряддям” [9, 192; 10, 115; 166, 198]. Наприклад: – ...*Мені ось у твоєму віці доводилось уже на хліб заробляти. Цей рік погоничем, на той рік самотужки льохи-виносховища **копати*** (О.Гончар); *Хома любив Павла так, як слабкий любить сильного. Вони і працювали разом у колгоспі: **копали** колодязі, ями, льохи, кагати* (Г.Тютюнник); *Протитанкові рови **копала**, земляними валами оперізувалась у ці дні Україна* (О.Гончар); – *Так, ми християни, - твердо мовив Блаж. – І тому **копати** для себе могили не станемо, хоч би з нас живцем здирали шкіру* (П.Загребельний); *Учора він [Рольф] цілий день їздив по дюнах, дивився, як чехи, росіяни, поляки, італійці, серби **копають** бліндажі...* (П.Загребельний). Для Д2 характерні такі префіксальні деривати: *викопати, повикопувати, прокопати, розкопати.* *Копати*₂ належить до ЛСГ дієслів КФД з семантикою створення об'єкта. Однак за характером способу створення об'єкта ця лексема може бути віднесена і до ЛСГ дієслів зруйнування або пошкодження об'єкта, оскільки зруйнування або пошкодження об'єкта виступають необхідною умовою процесу створення.

На перший погляд може здатися, що ніякої різниці між Д1 і Д2 немає. Але, незважаючи на денотативну подібність двох дій, лексичні значення фіксують ці дії як

несхожі і навіть протилежні. Це можна з'ясувати, поділивши значення I і II на семантичні множники:

*копати*₁: 'діяти/обробляти гострим предметом' + 'деструкція об'єкта';

*копати*₂: 'діяти/обробляти гострим предметом' + 'деструкція' + 'створення об'єкта'.

Отже, дві семи є спільними для Д1 і Д2, але одна диференційна сема створює умови для розрізнення цих значень і навіть їх протиставлення. Згадані семантичні відношення кваліфікуються як асоціативно-поняттєва полісемія [166, 204]. Характер метонімічних відношень між відповідними значеннями полягає в тому, що перше з них має загальне значення „деформувати або обробляти певним способом об'єкт” (об'єкт вже існує), у той час як друге означає дію, спрямовану на створення нового об'єкта (об'єкт – як результат). На думку Ю.Д. Апресяна, у першому випадку дієслова сполучаються з іменниками, що позначають так званий зовнішній об'єкт (*рити землю*, *пиляти дрова*, *різати хліб*), у другому випадку – з іменниками, що позначають внутрішній об'єкт (*рити яму*, *пиляти отвір*, *різати деталі*) [10, 115].

У процесі розвитку метонімічно мотивованої семени Д2 відбувається внутрішня перебудова сем: у результаті зміщення акцентів в семемі актуалізується одна її частина, інша частина стає другорядною. Те, яка із значеннєвих частин семени активізується при вторинній номінації, залежить від сприйняття та осмислення об'єкта. З мовного погляду ця внутрішня перебудова семени зумовлена зміною правої, об'єктної валентності дієслова [237, 73]. Наприклад: *копати гору/прохід в горі*, *рити ґрунт/ходи*, *рубати лід/ополонку*, *різати дерево/ложки*, *пиляти дрова/отвір*, *тесати колоду/лавки*, *довбати поверхню стола/коритце*, *бити антрацит/колодязь*, *колупати землю/ямку*. Залежно від того, з позиції якого семантичного об'єкта розглядається подібна дія, змінюється і характер її напрямку: у першому випадку дія спрямовується на деформацію об'єкта, у другому випадку – на результат. Тож семантичне варіювання здійснюється за рахунок різниці в характері відношень до предмета. Оскільки при виготовленні об'єкта відбувається часткове його руйнування, то в дієслові поєднуються протилежні значення – „деформація” і „створення”. Функція об'єктних актантів при дієслові полягає в актуалізації дієслівної семантики та її конкретизації.

ФО *копати* з *яму*, що дорівнює семемі ^{КД1}фраз „підступно, таємно готувати комусь нещастя, неприємність”, виникла у результаті метафоризації та фразеологізації метонімічного значення. В основі метафоричного перенесення лежить принцип асоціативної суміжності – перенесення за певною подібністю дій. Крім метафоризації, дієслово зазнало впливу контексту на його значення. Дійсний вплив контексту на значення спостерігається тоді, коли мовний контекст утворює з словом зливу семантичну одиницю, значення якої не відповідає сумі значень складників ФО [129, 76]. Дери́ваційною базою для ФО можуть бути як окремі слова, так і словосполучення. Шляхом переосмислення та фразеологізації вільного словосполучення утворилася і ФО *копати яму*. У процесі формування ФО неабияку роль відіграє регулярність: у зв’язку з регулярним вживанням контекстів використання слова поступово й утворюється його фразеологічне значення, важливою ознакою якого є його глобальний, нерозчленований зміст. Наприклад: *Тільки тепер пораховав Петро, чого стоїть Брюховецький; тепер тільки постеріг, яку яму копає він городовій старшині!* (П.Куліш); *Хай розлетиться голова, хай буде той навек проклятий, хто батька й край свій забува! ...Хто Батьківщину продавав, хто нам копав криваву яму, чужими й власними руками, – але в ту яму сам попав* (В.Сосюра); *З молодим агрономом Семен ніяк не міг порозумітися та потайки почав йому копати яму* (М.Стельмах); *А є ж людиці, що ями нам копають І на шляху маскують западні* (М.Карпенко).

Зважаючи на те, що прості загальноживані слова (наприклад, *стіл, ліс, річка, високий, копати*) містять елементи образності та чуттєвої генералізації, які створюють суттєвий компонент поняттєвого змісту слова, С.Д. Кацнельсон зазначає, що елемент образності може отримати подальший розвиток, якщо він буде підкріплений іншими словами, які у випадку поєднання зі словом актуалізують та увиразнюють образність, створюючи умови для розвитку переносності [108, 16]. Отже, початком змін у слові можуть бути наступні його поєднання з іншими словами. Поширення контекстних зв’язків слова є найбільш наочний спосіб утворення нових значень [145, 28].

Крім архісеми ‘шкодити’¹, обов’язковими для інтенціоналу значення ^КД1_{фраз} є семи ‘підступність’ і ‘таємність’. Відбувся так званий процес погіршення значення – набуття негативного оцінного ореолу – під впливом вживання слова з яскраво вираженим негативним емоційним забарвленням. К.О. Аллендорф зазначає, що погіршення значення, або негації, зазвичай зазнають дієслова, що переносно виражають оцінку стану чи поведінки людини [3, 147]. Оскільки значення ^КД1_{фраз} містить у своїй структурі негативну сему ‘ворожість, злочинність з чийогось боку’, у метафорично-фразеологічних висловах дієслово *копати* сполучається з іменниками з негативною семантикою (з оцінкою „погано”): *копати*_з *могилу* („-”), *безодню* („-”). Інакше кажучи, спостерігається семантичне узгодження в оцінці іменника з дієсловом. Найчастіше саме властивості об’єкта зумовлюють, визначають у подібних випадках оцінний смисл всієї метафори. Значення ^КД1_{фраз} є метафоризованим фразеологізмом з афективним відтінком. Суб’єкт при дієслові-предикаті може бути виражений і абстрактними іменниками: [Зарембський:] *Хай нам копає хоч яку яму комунізм і кружляє, мов чорт перед похороном маклера, – ми поведемо!..* (М.Куліш); *Заздрість з жовтими очима, мов жовтки, З кошачими, мов чорт, на пальцях пазурами, Де ступить Добрість, скрізь копа під нею ями...* (П.Гулак-Артемовський).

Четвертого значення ДЗ „добувати що-небудь із землі, викопувати [215, т.4, 279]” дієслово *копати* набуло теж метонімічно. В основі процесу метонімізації лежить внутрішнє перегруповування, переінтеграція смислових компонентів в семному складі вихідної одиниці. Такий різновид відношень між ЛСВ може бути представлений так: ‘діяти/обробляти певним способом’ → ‘видобувати цим способом’ [166, 198]: *копати* *землю/черв’яків*, *рити* *землю/моркву*, *полоти* *грядки/лободу*. Значення ДЗ включає у свій семний склад інтенціонал значення Д1 і має додаткову диференційну сему: ‘діяти/обробляти гострим знаряддям’ + ‘деструкція (землі)’ + ‘видобування об’єкта’. Напр.: *Коли копають картоплю, стигне вода в*

Примітка. Семема ^КД1_{фраз} сформувалася на основі потенційної семи семемі Д2. При переході потенційна сема семемі II стає архісемою семемі III: **A b (e) → E**, де **A** – архісема семемі II ‘діяти гострим інструментом’, **b** – диференційна сема семемі II ‘створення (ями)’, **(e)** – потенційна сема семемі II ‘шкодити’, **E** – архісема семемі III ‘шкодити’.

криниці; Рівно ї спокійно дише натомлена з праці земля... (М.Рильський); Згадай: текла землею осінь, Як хвилі мертвої ріки. **Копали** панські буряки Дівчата, традиційно босі (М.Рильський); По городах ламають кукурудзу, **копають** бараболі, рубають капусту (У.Самчук); - А цим трьом дайте по двісті батогів, а коли видужають, - відправте **копати** руду (З.Тулуб); Бо, як до Гриця, мертвого, припала, казала все – як зілля те **копала**, як полоскала, як його варила і як уранці Гриця отруїла (Л.Костенко). Префіксальні деривати ЛСВ 4 такі: *відкопати, одкопати, викопати, повикопувати*.

Суттєво, що регулярність метонімічних значень у дієслів зумовлена їх семантичними валентностями, і, на відміну від регулярної метонімії іменників, відмінність між значеннями виявляється не на денотативному, а на сигніфікативному рівні [9, 203]. Метонімія не змінює родової семи дієслівного значення, а впливає лише на диференційні ознаки семеми, що стосуються аргументів дієслівної дії. Зміни значень, викликані асоціацією уявлень за суміжністю, незважаючи на їх регулярний прояв, взагалі менш численні, ніж зміни метафоричного характеру.

П'ятого значення ^КД_{розм} – „підступно, таємно діяти на шкоду кому-небудь” [215, т.4, 279] – дієслово *копати* набуло шляхом семантичної конденсації¹, що супроводжувалася вивільненням дієслова з фразеологічної сполуки. За висловом О.Є. Марцінківської, таке явище достатньо продуктивне щодо творення нових значень в окремому слові: слово продовжує свій розвиток далі самостійно, вивільнившись з фразеологічної сполуки зі змістом, що відповідає значенню цілого фразеологізму [145, 30]. У процесі поширення в мові другий компонент ФО, іменник *яма*, поступово втратив свою семантику, усе семантичне навантаження зосередилося на постійному компонентові, який почав вживатися самостійно із цим самим змістом.

Примітка. Семантична конденсація, тобто стягнення, стиснення фраземи, редукція її зайвих складників, – це прояв економії зусиль мовців, про що свідчить той факт, що всі значення, утворені таким способом, належать до сфери усного розмовного мовлення:

рити могилу	→	рити	„шкодити комусь”
городити теревені	→	городити	„говорити дурниці”
різати правду	→	різати	„говорити відверто”
молоти язиком	→	молоти	„говорити дурниці”

Поширюючись у мові, вивільнене з фразеологізму слово може: 1) витіснити фразеологізм; 2) співіснувати з ним (у тих випадках, коли фразеологізм має більш глибоку внутрішню форму); 3) розкласти фразеологізм, перетворити його на просту сполуку [145, 30]. У випадку з дієсловом *копати* вихідне значення слова продовжує співіснувати поряд з тим, що утворилося. Напр.: *Не хочеться **копати** на Гната, але всі пересвідчені в його вині* (У.Самчук); – *Ти що... **копати** на мене підеш? – Я вас уб'ю, - обіцяє Калинка*(А.Дімаров); *Найбільш енергійно **копала** під своїх колег голова ревізійної комісії...* (З газети); *Наш удаваний німець мало язика собі не виломив, ніяк не знайде серед людей бандита, який згодився б **копати** своїх* (Ю.Яновський).

Лексеми *копати*₃ *яму/копати*₅ належать до ЛСГ дієслів поведінки. У концептуальному плані між цими значеннями не має ніякої різниці. Семема ^КД₂_{розм} нічого нового не додає до інформаційного потенціалу семема ^КД₁_{фраз}, а в змістовному плані лише дублює її: підкопуватися, готувати неприємність, замишляти лихе. Але ці значення різняться з експресивно-стилістичного погляду: ^КД₁_{фраз} має більш негативну експресивність, ніж його вивільнений еквівалент; ^КД₂_{розм} характеризується стилістичною маркованістю, обмежене в своєму використанні рамками розмовної мови. Отже, синонімічні в поняттєвому плані, ці значення виявляють різницю в ступені інтенсивності вияву дії та на рівні стилістичної диференціації. Щодо відповідного їм у поняттєвому змісті стилістично нейтрального синонімічного значення „*шкодити*”, то семема ^КД₁_{фраз} і ^КД₂_{розм} є його афективними варіантами, в яких превалює стилістичний елемент, а концептуальне ядро відступає на другий план. Очевидно, у процесі фраземотворчої взаємодії компонентів словосполучення утворюються такі семи, які втілюють результати емотивного відношення мовців до позначуваної денотативної ситуації. За висловом С.Д. Кацнельсона, поява таких експресивних значень зумовлена не концептуальними, а афективними потребами [108, 50].

Слід відзначити і граматичні особливості слова в новому значенні. Дієслово *копати*₅ стає неперехідним, позиція прямого об'єкта відсутня, вона заміщується обов'язковою прийменниково-відмінковою формою *проти кого*. Крім того,

відбувається нейтралізація сем результативності й виду, актуальних для лексем *копати*₁ і *копати*₂.

Крім узуальних, лексема *копати* під дією граматичної аналогії набула оказіонального значення ^{КДЗ}_{оказ} „невідривно, пильно дивитися на кого-небудь, виявляючи при цьому певні почуття (неприятні, ненависті, злоби)”, у результаті чого стає можливим сполучення дієслова з іменником в орудному відмінку на позначення зорових органів (*копати очима* – за аналогією до *їсти очима*). Напр.: *Дивляться, наче копають його очима: ну, першим, значить, зірвав? Ми ж тобі цього не забудемо!* (О.Гончар). Значення ^{КДЗ}_{оказ} не відповідає загальноприйнятому вживанню.

Не всі мовознавці визначають подібні до *копати* дієслова полісемантичними лексемами. Д.М. Шмельов стверджує, що фрази *Копати землю* та *Копати яму* позначають різні ситуації, однак заперечує те, що це різні значення одного дієслова [276, 229]. Такою ж непослідовністю характеризується погляд А.П. Чудинова, який вважає, що лексема *копати* має не декілька значень, а одне багатоаспектне, яке по-різному конкретизується в мовленні. Подібні до *копати* дієслова він кваліфікує як дієслова багатоаспектної дії, а розвиток семантичного обсягу дієслова *копати* пояснює мовленнєвим варіюванням, впливом контексту [265, 71-72]. Однак таке розуміння багатозначності є однобічним і явно не виправданим, бо дає дуже мало для виявлення специфіки власне дієслівного семантичного варіювання. Проведений компонентний аналіз значень вербатива *копати* (встановлення семантичних компонентів значень та кількісне порівняння їх сем) з очевидністю доводить, що різні значення полісемантичного слова в екстралінгвальному плані відображають різні ситуації, однак відмінності між цими ситуаціями для мовної свідомості видаються не настільки суттєвими, щоб фіксувати їх різними словами.

Отже, важлива роль у процесі вторинної номінації належить метафорі. Лексична метафора, як і метонімія, характеризується регулярними виявами. Розвиток переносних значень у дієслова *копати* пов'язаний з поступовим абстрагуванням первинного значення дієслова та перенесенням дії з фізичної до нематеріальної сфери. Дієслово *копати* вступає на шлях розвитку нових значень у різних випадках по-різному: 1) активізує приховані семи завдяки зміні аргументів дії (ЛСВ „робити

заглиблення”, „добувати що-небудь із землі”); 2) поширює свої контекстні зв’язки та фразеологізується (семема „підступно, таємно готувати комусь нещастя”); 3) вивільняється з фразеологізму (ЛСВ „підступно, таємно діяти на шкоду кому-небудь”); 4) зазнає значеннєвого переосмислення при сполученні з іменниками на позначення зорових органів (значення „невідривно, пильно дивитися на кого-небудь”). Загалом у семантичній структурі дієслова *копати* виділяються три типи ЛСВ: 1) протилежні за змістом семема (ЛСВ „розпушувати землю заступом, лопатою” і „робити заглиблення, відкидаючи землю заступом, лопатою”); 2) семантично близькі за змістом значення (ЛСВ „розпушувати землю заступом, лопатою” і „добувати що-небудь із землі”); 3) експресивно-стилістично диференційовані семема (ЛСВ (фраз.) „підступно, таємно готувати комусь нещастя” і „підступно, таємно діяти на шкоду кому-небудь”).

Ознаки розвитку значення є одночасно тими критеріями, що відрізняють нові значення від первинних, „старих” значень, що вже існують у мові. Новоутворене значення характеризується: 1) певним відтінком у змісті (значення 2, 3, 4), 2) появою нових контекстів сполучуваності (значення 3, 5), 3) емоційно-експресивним та стилістичним забарвленням (значення 3, 5), 4) зміною сфери використання (значення 3, 5), 5) новою синтаксичною поведінкою (значення 3, 5), 6) втратою певних граматичних категорій, зокрема перехідності та форми доконаного виду (ЛСВ 5), 7) зміною семантичної валентності (ЛСВ 3, 5).

Як і дієслово *копати*, значеннєвого розширення зазнали дієслівні лексеми *рити*, *колупати*, *копирсати*, *довбати*, *шпортати*.

У подібному до *копати* напрямі розвиває свою семантику дієслово **рити**, семантична структура якого включає 11 значеннєвих складників: Д1^КД1^{жарт/фраз} КД2^{жарт/фраз} Д2Д3КЗ^{фраз}К4Д4^КД3^КД4^{сленг} КД5^{сленг}.

Дієслово *рити*, на відміну від *копати*, характеризуються наявністю більшої кількості фразеологічно зв’язаних значень. Семантичний дериват КД1^{жарт/фраз} „падати сторч головою, обличчям у землю” дієслово *рити* придбало у результаті дії процесу синонімічної аналогії, завдяки якому слово має здатність втягуватися у нові словосполучення під впливом дієслів, синонімічних до його семантики. Тож лексема

рити набула нової синтаксичної валентності за аналогією до валентності дієслова *орати*: *орати носом* → *рити носом*. Напр.: *Чмелів довгенько дуже слухав [Дарес], І землю носом рив і нюхав, І дуже жалібно стогнав* (І.Котляревський); – *Ганебно... Зайцем зацькованим себе почуваси, - обтрушуючись, зізнається Мороз. – Землю носом риси, повзаєш на чотирьох, і це ти – людина двадцятого віку!* (О.Гончар).

Значення ^{КД2}жарт фраз „дивитися вниз, під ноги” виникло в синтагматичному оточенні *очима землю рити* шляхом МП та фразеологізації. Метафоризація відбувається в результаті сполучення дієслова з іменником у функції знаряддя дії, що позначає зорові органи людини, а не конкретне знаряддя діяльності. Метафоричний ефект забезпечується усвідомленням того, що в реальному житті така ситуація є неможливою. У результаті семантичної трансформації зменшується значущість родової семи головного значення, вона стає потенційною, натомість з’являється нова сема ‘дивитися вниз’, яка забезпечує зв’язок дієслова з новою референтною площиною „Зорові процеси”. Напр.: *А ідеши мимо і дивившися в землю – знов кричать: – Ей! ..Що очима землю риси? Мабуть, сумління нечисте носиши?* (Г.Хоткевич).

Як свідчить аналіз значень дієслова *рити*, стійкі вживання дієслова відбиваються на його власній семантиці шляхом переосмислення на тлі загального значення стійкого словосполучення. Фраземи *рити носом* та *очима землю рити* відрізняються від простих словосполучень тим, що характеризуються конотаціями образності, емоційності, неофіційності, жартівливості.

Лексема *рити* під впливом дієслова *орати* та внаслідок метафоричної трансформації набула вторинного значення ^{КД3} „вкрити зморшками, шрамами, рубцями (обличчя, шию, ін.)”. В основі метафоричного перенесення лежить принцип асоціативної суміжності – перенесення за зовнішньою подібністю двох дій: *орати 1* – „вкривати землю борознами, рівчачками, заглибинами”, *рити 1* – „викопуючи, риючи заглибини, ямки, зробити нерівною якусь поверхню, зрити” і *орати 2* – „укрити зморшками (обличчя, лоб), *рити 2* – „вкрити зморшками, шрамами (обличчя, шкіру)”. Зв’язок прямого і похідного значень прослідковується за спільними семантичними компонентами способу дії ‘деструктивний вплив на об’єкт’ та кінцевої мети дії ‘зміна поверхні об’єкта’. Диференційною ознакою, що відрізняє вторинне, мотивоване

значення від прямого, виступає семантична ознака знаряддя дії: в переносному значенні знаряддям дії стають нематеріальні предмети – *зморшки, шрами, рубці* та ін. Крім того, локалізатором прямого значення виступає іменник *земля* у значенні „поверхня, ґрунт”, локалізатором переносного значення стають частини людського тіла: обличчя, шия, лоб. Отже, на мовному рівні зміна об’єкта дії (*риту землю* → *риту чоло*) призводить до зміни семантичних ознак місця дії та характеру впливу на об’єкт: залишити сліди (борозни, нерівності) на поверхні землі → залишити сліди (зморшки, шрами) на шкірі. Найчастіше дієслово *риту* у значенні „вкрити чим-небудь шкіру” вживається з префіксом *по-*, який одночасно виступає показником завершеності дії та кількісної характеристики об’єкта. Префікс *по-* відображає накопичення результатів дії, вираженої дієсловом, чи накопичувальний (аккумулятивний) спосіб дії, та додає до основної семантики дієслова сему результативності. Напр.: *У кожного чоло життя і жаль порили, І в оці кожного горить любові жар...* (І.Франко); *Козак намагався триматися по-молодецькому, але літа вже зігнули йому спину, пригасили очі й зморшками порили обличчя* (П.Панч). Характерний похідний для цього ЛСВ – пасивний дієприкметник минулого часу: *Лице його було порите глибокими шрамами* (І.Франко).

У просторіччі лексема *риту* активізує значення ^КД_{4сленг} „шукати”, у результаті чого у дієслова з’являється сема предметності, напр.: *І що, ти хочеш, щоб я зараз кинула все, щоб рити тобі якийсь диск?* (СС). Семантичним елементом, що здійснює мотиваційну асоціацію мотивованого значення з мотивуючим, виступає потенційна сема перебігу дії у часі (протяжність дії). Семний склад ^КД_{4сленг} сформований з таких компонентів: ‘пошук’ + ‘предмет’ + ‘певний час’.

Похідним від ЛСВ „шукати” є значення ^КД_{5сленг} „досліджувати”, напр.: *Та й не моєю дівчиною була Сінта, щоби мені у ній копатися, рити її углиб аж до краси* (І.Карпа). Семемі „шукати” і „досліджувати” є прикладом розмовно-побутової номінації з вираженою негативною оцінністю.

Семантична структура дієслова **колупати** містить 9 семем: Д₁Д₂К₁фраз Д₃фраз/заст Д₄ ^КД₁фам/розм ^КД₂сленг ^КД₃сленг ^КД₄сленг.

Дієслову *колупати* властиве каузативне фразеологічно зв'язане значення $K1_{\text{фраз}}$ „мучити, непокоїти”. У ролі об'єкта дії, замість людини, виступають її метонімічні субститути *душа, серце*. Позицію підмета займають іменники-неістоти, що позначають агента-каузатора душевного болю чи переживання, напр.: [Іван:] *Правда, веселих [пісень] мало зосталось у голові, а ті, що йдуть до самого серця, то раз у раз так і колупають тобі душу...* (М.Кропивницький). Можливим є також вживання дієслова у цьому ж значенні з прийменниково-іменниковою конструкцією колупати на серці, за серце, під серцем: *Колупнуло Антося за серце, - аж заплакав* (А.Свидницький); *Відтак вона відчувала себе їм чужою, і робак образи ще дужче колупав їй під серцем* (В.Підмогильний); *Кашель перестав сливе зовсім, тільки на серці частенько млоїть (щовечора щось там колупає..)* (Л.Українка). Під час метафоричної трансформації у переосмисленні семантики дієслова бере участь сема головного значення ‘деструктивний вплив на об'єкт’, однак нейтралізується сема предметності і актуалізується сема особи: *колупати діл* → *колупати когось за серце*. Метафорична трансформація $D1$ у $K1_{\text{фраз}}$ здійснюється за семантико-понятійною формулою „людина фізичний світ → духовний світ”, де позначення явищ нематеріального світу відбувається за асоціацією подібності з фізичним світом, при цьому абстрактні поняття набувають ознак матеріальності, предметності.

Виникнення значення $D3_{\text{фраз/заст}}$ „виконувати обрядову дію під час сватання” пов'язане із старовинним звичаєм: у пізніші часи під час заручин старостам і нареченій належало стояти ближче до печі. Перші намагалися потай виколупати з печі шматочок цеглини чи обмазки і покласти до кишені, щоб сватання вдалося. Дівчина того вечора мала не відходити від печі й колупати комин, ніби благаючи захисту [76, 53]. Напр.: – *Онисю, ставай колупати ніч! Приїхав Моссаковський та ще й з братом...* (І.Нечуй-Левицький); *Мені, мабуть, довіку буде снитися, як я стою, не піднімаю віч. А ті свати лопочуть про куницю, а та дурепа колупає ніч!* (Л.Костенко). Значення зазнало архаїзації та є застарілим.

Дієслову *колупати* властиве значення „залишити рубці, заглибини, сліди на обличчі” [215, т.7, 36], але ця семема, на відміну від подібного значення дієслова *рити*, характеризується диференційною семою причини дії – рубці на обличчі

залишаються через віспу або якусь травму, напр.: *Всю висоту поколупали, неначе віспою лице, стерв'ятники...* (О.Гончар).

У розмовному мовленні вербатив *колупати* розвинув значення ^{КД1}_{фам/розм} „заробляти великі гроші”: *Як з якої речі! Хіба малі гроші колупаєш?* (П.Мирний); – *Вивчися, то й будеш паном, будеш служити, гроші колупатимеш...* (П.Мирний). Це значення марковане відтінком фамільярності.

Широкий аналіз художньої літератури показав, що ця лексична одиниця використовується також для характеристики соціальних дій та міжособистісних стосунків людини, про що свідчить наявність у його семантичній структурі таких дериватів: 1) ^{КД2}_{сленг} „глибше пізнати кого-небудь”: *Інший – глянути з боку, – такий уже „страдатель” за нашого брата мужика. А колупни, так панським духом і вдарить у ніс* (А.Головко); – *Еге, ти його глибше колупни... Він усім на світі невдоволений* (О.Гончар);

2) ^{КД3}_{сленг} „мати стосунки з ким-небудь”: *Він пригадував собі, що в якомусь більшому товаристві вона раптом цілком промовисто на нього блимнула... – але цього вистачило, щоб він, старий осел, надумав її колупнути* (Ю.Андрухович);

3) ^{КД4}_{сленг} „зацепити когось чим-небудь”: *Знаєш, найбільш саркастичними є німецькі журналісти: хоч-не-хоч, а десь та й підколупнуть* (І.Карпа). У цих значеннях дієслово приєднує іменники з семантикою особи, що виконують функцію об'єктів дії. Нова семантика дієслова вимагає також граматичного переоформлення лексеми: оскільки ці значення позначають одноразову дію, формальним виявом цієї ознаки стає дієслівний суфікс *-ну-*. Семеми ^{КД2}_{сленг}, ^{КД3}_{сленг}, ^{КД4}_{сленг} мають статус сленгізмів. На користь цього факту говорить ненормативність та стилістична зниженість цих ЛСВ.

Лексема **копирсати** характеризується низьким ступенем полісемічності. Її семантична структура містить 6 семем: **Д1Д2К1**_{фраз} ^{КД1}_{розм} ^{КД2}_{розм/фраз} ^{КД3}_{оказ/жарт}.

Крім головного значення з конструктивним змістом, вербатив *копирсати* має фразеологічно зв'язане значення „мучити, завдавати душевного болю”, якого набуло під впливом синонімічного до його семантики вербатива *колупати*, що засвідчує факт паралелізму похідних значень семантично еквівалентних слів. Напр.: *Жаль розростається в його душі все дужче, копирсає в серці глибше* (П.Мирний). Поява

цих значень у лексем *колупати*, *копирсати* свідчить про те, що пізнання людиною явищ нематеріального світу відбувається за взірцем освоєння людиною живої природи, тобто шляхом їх уособлення за асоціацією з істотами на зразок: **людина копирсає – жаль копирсає**. Вжите з абстрактним іменником *жаль*, дієслово набуває нових семантичних ознак, тобто метафоризується, виконуючи нове номінативне завдання: не тільки охарактеризувати психічний стан людини, але й дати нове експресивне найменування. Дієслово *копирсати*, відбиваючи взаємодію духовної сутності з людиною, втрачає у свідомості мовця важливі для прямого значення деталі та відкриває не менш важливі для нової ситуації ознаки: ‘моральне пошкодження’, ‘подавлення’.

Отже, функцію метафоротворення виконує абстрактний іменник у ролі суб’єкта дії при дієслові.

Семема Д2 „шити”, яка реалізується дієсловом у сполученні з іменниками в орудному відмінку на позначення знарядь шиття, не зафіксована у СУМ [215, т.4, 280]. Напр.: *Стара півмітки з скрині виймає, старий чобіт розглядає та копирсає шилом...* (М.Коцюбинський); *Мати... знай копирса, сліпуючи, то очіпки, то рушники на придане дочці...* (Г.Квітка-Основ’яненко); *Тільки й робить [Галя], що, впоравшись коло печі та худоби, копирсає голкою та вигадує зразки [узори] всякі* (П.Мирний).

За аналогією до дієслова *рити* лексема *копирсати* розвинула значення ^КД1_{розм} „досліджувати, займатися якою-небудь клопітною справою”: *Олег Павлович захистив дисертацію, а тому копирсав філософську давнину і розважливо, і поблажливо* (А.Крижанівський); *Тепер же він [Богдан] міркував, марудно копирсався в думках, шукав голосу, який би йому підказав найвірніше рішення в цій складній ситуації* (І.Ле). На думку В.К. Харченко, синонімія переносних значень слів за умови схожості їх прямих значень є виявом системних зв’язків вторинних значень слів [258, 72-76].

ФО *(по)копирсатися в душі (у серці)* дорівнює семемі ^КД2_{розм/фраз} „виявити надмірний інтерес до внутрішнього світу, інтимних переживань, втручаючись у чийсь особисті справи” [257, кн.2, 667] та сформувалася від ^КД1_{розм} метафоричним шляхом через актуалізацію семи ‘досліджувати що-небудь, лізти кудись’: [Луцицька (ніяково):] *Всякому до мене діло, всяк хоче покопирсатися в чужому серці...*

(М.Старицький); – *Хто їм дав право **копирсатись** у моїй душі, вивертати її перед усіма* (О.Донченко).

Загальновідомі узуальні слова можуть ставати okazіональними, набувати нових індивідуальних смислових відтінків, коли потрапляють у невласливе для них контекстуальне оточення. Крім узуальних, згаданій лексемі власливе okazіональне значення ^КДЗ_{оказ/жарт} „полетіти; впасти кудись”. Незважаючи на індивідуальне вживання цього дієслова, значення ^КДЗ_{оказ/жарт} фіксується у СГ [211, т.2, 281]: *Пошлю Енея до Плутона Або і сам в ад **копирсну**...* (І.Котляревський). Семема ^КДЗ_{оказ} характеризується жартівливим забарвленням. Дієслово у цьому значенні приєднує іменники на позначення місця дії та стає неперехідним: диференційна сема об'єкта, обов'язкова для Д1 і можлива для К1, у структурі значення ^КДЗ_{оказ/жарт} редукується.

Семантична структура семантими **довбати** включає 11 значень: Д1Д2Д3Д4Д5_{розм} ^КД1_{розм} ^КД2_{розм} ^КД3_{розм} К1_{сленг} К2_{сленг} К3_{сленг}.

Семема Д3 „дзьобати щось (про птахів)” дієслова **довбати** пов'язана з первинним значенням Д1 „робити отвори, ударяючи по чому-небудь”. Мотиваційний зв'язок між значеннями забезпечується семантичним формантом – семою способу дії, в результаті чого й утворюється метонімічна семема „кльовати, ударяючи дзьобом по чому-небудь”, напр.: *Мундир із залізним хрестом мої партизани надягли на опудало в городі, щоб гави **не довбали** огірків* (Ю.Яновський).

Семема Д5_{розм} „стріляти” сформувалася у дієслова в результаті комунікативно спрямованого посилення семи способу дії ‘ударяти, бити’ та актуалізації потенційної денотативної семи головного значення ‘інтенсивність’: периферійна, імплікаційна в Д1, ознака інтенсивності стає ядерною, інтенсіональною в семній структурі Д5_{розм}, що послідовно відображено у словниковому тлумаченні цієї семими: **довбати** – „довго й невпинно бити по якій-небудь цілі” [215, т.2, 329]. Напр.: *Артилерія та мінометники люто **довбали** снарядами і мінами доти, в яких засіли оборонці застави* (Ю.Збанацький). Переконливою є думка В.П. Мусієнка про стійкість і активність ознаки інтенсивності: „Активність семи інтенсивності виявляється в тому, що вона, існуючи потенційно у вихідному значенні, реалізується у похідних, формується у видових значеннях при відсутності в родовому, а також є ґрунтом семантичного

розвитку слова...” [160, 66]. Сема інтенсивності лежить в основі утворення значення ^КД1_{розм} „безперечно і надокучливо повторювати одне й теж”: *Ув’язалася мати з Соломією, прилипли, як шевська смола. Довбають і довбають їй у голову одно* (В.Кучер); *Краще б вона по-польськи бакланила... скільки вже можна довбати* (СС).

Уявлення про часте повторення дії зумовило формування семем ^КД2_{розм} „зубрити, вчити” і ^КД3_{розм} „сильно критикувати, картати, лаяти”, які є похідними від ^КД1_{розм} та містять в інтенціоналі ознаку інтенсивності, наприклад: – *Нім же, сиди над сією осоружною книжкою, довби її..* (П.Мирний); *Це нашого брата можна довбати і за план, і за якість, і за раціоналізм, і за собівартість...* (О.Корнійчук).

Мотивантом К1_{сленг} „набридати” також виступає сема інтенсивності. Широкий аналіз художнього матеріалу свідчить про те, що цей ЛСВ вимагає від дієслова форми доконаного виду, на зразок: „*Чайку можна?*” – *несподівано озивається А., якого, певно, вже задовбала наша бараняча вперта мовчанка* (А.Дністровий); *Юля закочує очі, ніби ми її остаточно задовбали* (А.Дністровий). При цьому контекст не формує значення, а реалізує його як потенційно закладене в семантиці дієслова. Близьким до цього є значення К2_{сленг} „мучити, непокоїти”, напр.: *Мене потроху починає довбати ностальгія* (А.Дністровий); *Він не надав тоді значення словам старої, а тепер дедалі частіше довбе мозок думка: може, справді дитину лякало тут все, гуркіт тривожив і ці вибухи... може вони не для дитячої психіки?* (О.Гончар).

Семема К3_{сленг} „сильно вразити” утворилася від семемі Д1. Семантичними елементами, що здійснюють мотиваційний зв’язок мотивованого з мотивуючим значеннями, виступають семи ‘раптовість’ та ‘інтенсивність’ дії: *Ми на Awards так всіх класно довбанули драйвом, потужним саундом та енергетикою...* (І.Карпа).

Семантичні деривати К1, К2, К3 мають сленговий характер та належать до українського молодіжного соціолекту, бо характеризуються неофіційністю, ненормативністю та є стилістично зниженими.

Отже, мотивантами вторинних значень дієслова *довбати* є імпліцитні семи способу та інтенсивності дії. Реалізуючись у похідних значеннях, сема інтенсивності виступає у варіантах „упорно”, „безперестанно”, „сильно”, „довго”: *довбати снарядами дот; довбати одне й те ж; довбати таблицю множення; довбати сина за*

двійку; мовчанка задовбала; думка довбе мозок. Іншими словами, становлення похідних ЛСВ дієслова *довбати* пов'язане з процесом нейтралізації родового значення під впливом нового суб'єкта і об'єкта дії та актуалізації другорядних сем, зокрема, ознаки інтенсивності. Реалізація потенційної семи інтенсивності відбувається на фоні зміни предметного значення, що веде до руйнування міри дії та зсуває значення в бік підсилення; важливу роль при цьому відіграють актанти дії [160, 68].

Лексико-семантична парадигма дієслова **шпортати** охоплює 4 ЛСВ: Д1Д2Д3^КД1_{розм.}. Дієслово не є продуктивним щодо утворення вторинних конотативних значень, бо обмежене у сфері використання: належить до розмовної мови. Це, по суті, є несприятливою семантичною передумовою, що впливає на ступінь реалізації закладених системою вторинних потенцій слова.

Крім основної, лексемі властива низка диференційних семем: Д2 „шити” (...*Вона шпортала голкою, а з очей сльози самі: кап, кап...* (С.Чорнобривець), Д3 „з силою ударяти, колоти чим-небудь гострим” (*Залужанські дядьки, заможні і жадібні, шпортали один одного вилами... за землю, за межу, за вкрадений сніг, за випасену отаву* (Г.Тютюнник); ^КД1_{розм.} „шукати” (...*Панотець довго шпортав по камзолі, по штанах* (Л.Мартович). Дія „ударяти, колоти”, яку позначає Д3, являє собою однотипні силові рухи – удари, спрямовані на пошкодження біологічної субстанції об'єкта. Напр.: *В останню мить зненацька стрибнув [тур] убік, вихнув якось смішно головою і, видно, й сам не відаючи, що чинить, шпортовув Бутеня рогом в заднє ліве стегно* (П.Загребельний); – *Ти ж знаєш, Ференц, що допіру мене шпортуло осколком* (О.Гончар); – *Цей герой шпортовув ось цього ножем* (І.Микитенко). Набута дієсловом семантика пошкодження об'єкта биттям впливає на його лексичну валентність: сема ‘фізична дія’ обов'язково пов'язується з активним суб'єктом- виконавцем дії та з пасивним об'єктом-істотою, який зазнає деструктивного впливу з боку суб'єкта. При цьому семантично актуалізується не спосіб діяння, а потенційні елементи інтенсивності ‘з силою’ та знаряддя ‘чим-небудь гострим’ з обов'язковим збереженням тематичної семи ‘пошкодження’.

Розвиток вторинних значень дієслів з первинною семантикою „створювати об'єкт з параметричною характеристикою глибини” представлено в **табл. 2.3**.

ВИСНОВКИ ДО II РОЗДІЛУ

Аналіз семантичної структури полісемічних дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта виявив такі особливості розвитку багатозначності:

Для дієслів із семантикою „створювати об'єкт з параметричною характеристикою глибини довжини” характерна поняттєва полісемія, що охоплює різні тематичні сфери. У семантичних структурах досліджуваних лексем метонімічні значення домінують над метафоричними. Метонімічні деривати виникають на основі результативно-наслідкових відношень. Метафоричні перенесення зумовлені варіюванням об'єктної валентності дієслова, рідше суб'єктної, синтаксичним контекстом, актуалізацією імпліцитних сем.

Дієсловам із семантикою „створювати об'єкт з параметричною характеристикою висоти” властива функціональна багатозначність, що не виходить за межі однієї поняттєвої сфери. У семантичних структурах досліджуваних лексем зафіксована велика кількість метафоричних значень. Метафоричні перенесення базуються на категорійному варіюванні семи семантичного об'єкта у напрямку конкретність/абстрактність при незмінності характеристик суб'єкта дії. Лексеми цієї підгрупи не мають метонімічних значень.

Дієсловам із семантикою „створювати об'єкт з параметричною характеристикою глибини” притаманна поняттєва полісемія. У семантичних структурах аналізованих лексем кількість метонімічних семем дорівнює кількості метафоричних. Метонімічні деривати формуються на основі результативно-наслідкових та асоціативно-поняттєвих відношень з домінуванням останніх. Метафоричні перенесення ґрунтуються на субкатегорійному варіюванні семи семантичного об'єкта у напрямку конкретність/абстрактність, аналогії, перенесенні за зовнішньою подібністю двох дій, актуалізації потенційних сем первинного значення, семантичній конденсації. Деякі дієслова, що належать до аналізованої підгрупи (*колупати, довбати*), розвивають метафоричні стилістично знижені сленгові значення.

РОЗДІЛ 3

СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ БАГАТОЗНАЧНИХ ДІЄСЛІВ КОНКРЕТНОЇ ФІЗИЧНОЇ ДІЇ З СЕМАНТИКОЮ ЗРУЙНУВАННЯ І ПОШКОДЖЕННЯ ОБ'ЄКТА

3.1. Особливості семантичної структури дієслівних лексем із семантикою зруйнування та пошкодження об'єкта

Денотатом *деструктивних* дієслів виступає ситуація, що виникає у реальній дійсності, де хтось чи щось впливає на об'єкт певним способом і в результаті дій якого об'єкт змінює свій агрегатний стан (з твердого у рідкий), розпадається на частини або перестає функціонувати чи існувати. Подібні ситуації відбиваються у свідомості мовців як дії зруйнування або пошкодження (деформації) і закріплюються відповідними поняттями.

Концептуальне ядро лексико-семантичного поля дієслів деструкції становить архісема 'руйнування', яка корелює з поняттям деструкції, що є результатом мисленнєвого узагальнення сутнісних ознак типового фрагмента руйнівної дії на предмет позамовної дійсності. Архісема руйнування маніфестує ідею деструктивного впливу взагалі, безвідносно до його конкретних проявів, і таким чином формує поле деструкції. Дієслова з семою руйнування об'єкта – це складові континууму вербативів конкретної фізичної дії, які репрезентують деструктивний вплив на предмет з метою його зруйнування чи пошкодження, у результаті чого якісно змінюється, частково пошкоджується або повністю знищується його цілісність на рівні макро- чи мікроструктури [190, 266]. Семантична ознака 'пошкодження' перебуває у межах філософської категорії якості та розглядається як відхилення від нормативного стану речей, що протиставляється непошкоженості, цілісності об'єкта. У різноманітних випадках йдеться про якісну зміну стану речей. Уточнення родових сем зруйнування і пошкодження відбувається за рахунок лексичних категорій суб'єкта та об'єкта, способу, знаряддя, місця, інтенсивності дії тощо.

Відповідно до класів зруйнованих/пошкоджених об'єктів усі дієслова з семантикою деструкції можна поділити на лексико-семантичні підгрупи: 1) підгрупа

дієслів з семантикою „руйнувати, обертати на руїни, знищувати об’єкт” (*руйнувати, нищити, трощити, громити, крушити*); 2) підгрупа дієслів з семантикою „розділяти об’єкт на частини” (*різати, сікти, рубати, краяти, тяти, кремсати*); 3) підгрупа дієслів з семантикою „обробляти поверхню об’єкта” (*пиляти, стругати, тесати, кувати, клепати*); 4) підгрупа дієслів з семантикою „розбивати, роздрібнювати об’єкт” (*гризти, дробити, кришити*); 5) підгрупа дієслів з семантикою „встромлювати, натискати, проколювати об’єкт” (*колоти, тикати, шпигати, шпиняти, штрикати*); 6) підгрупа дієслів з семантикою „змінювати структуру поверхні об’єкта” (*свердлити, буравити*); 7) підгрупа дієслів з семантикою „температурно впливати на об’єкт” (*топити, плавити, варити*).

Дієсловам КФД з семантикою зруйнування і пошкодження об’єкта властива цілеспрямованість і результативність. Вказівка на спрямованість дії на певний результат міститься у самому характері дієслівної дії, наприклад, *крушити* – „трощити, розбивати”, *кремсати* – „грубо, нерівно розрізувати, рубати”, *нищити* – „позбавляти кого-небудь життя” та ін.

Семантиці об’єкта належить першочергова роль у реалізації значення цих дієслів. Позиція об’єкта та її лексичне наповнення служить своєрідним індикатором сполучуваності дієслів. Об’єкт визначає характер семантики не тільки дієслова, а й інших поширювачів дієслівного значення. У ролі об’єкта можуть виступати різноманітні предмети позамовної дійсності. Зауважимо, що об’єкт дії при дієсловах з семантикою деструкції суміщає в собі значення пацієнса і значення матеріалу дії: *кувати* „обробляти метал молотом або пресом”, *тесати* „обробляти гострим знаряддям дерево, цеглу, камінь і т. ін., надаючи потрібної форми” та ін.

Дієсловам з семантикою деструкції властиві певні обмеження на сполучуваність. Слід зазначити, що обмеження можуть бути власне лексичними або лексико-семантичними. У першому випадку вибір того чи іншого слова детермінований таким фактором, як наявність іншого слова, що позначає опорне поняття, тобто є ядром синтагми. У другому випадку вибір одиниці визначається не стільки домінуючим словом, скільки тією категорією реалій, до якої це слово належить. Чим очевидніший вплив на вибір слова денотативного класу (а не тих

лексичних одиниць, які його позначають), тим більше підстав говорити про смислову своєрідність елементів, які утворюють одне семантичне поле [16, 86]. Назви фізичних руйнівних дій, підпорядковуючись вимогам семантичного узгодження елементів речення, співвідносяться з предметними поняттями (позначеннями реально існуючих предметів або речей), реалізуючи при цьому субстанційну валентність. Тому в значеннях дієслів, що позначають цю динамічну ознаку, релевантними для сполучення стають фізичні якості субстанцій. Субстанційні характеристики об'єкта тісно пов'язані з семантикою дієслова і цією семантикою визначаються. Наприклад, *гризти* можна тільки переважно щось тверде, сухе (*гризти сухар, горіхи, моркву* і т. п.), *топити* – тільки щось нерідке (*топити метал, олово* і т. п.), *різати* – переважно щось тверде (*різати дерево, папір* і т. п.), *колоти* – щось м'яке (*колоти руки, проколоти ногу* тощо). Дієсловам, які характеризуються найбільшою абстрактністю своїх значень, тобто так званим гіперонімам, властива найменша кількість обмежень на заміщення об'єктної валентності. Наприклад, *різати* „чим-небудь, переважно гострим, розділяти щось на частини, подрібнювати або відокремлювати частину від цілого” (*різати соломку, скло, руки, коси, папір, очерет* тощо), *руйнувати* „ламаючи, розбиваючи, розвалювати *що-небудь*” (*руйнувати села, міста, греблі, стіни* тощо) та ін. Зазвичай у словникових тлумаченнях дієслів із загальнішим значенням об'єкт виражений неозначеними займенниками *щось, що-небудь, будь-що*, що свідчить про те, що руйнуватися або пошкоджуватися може будь-який об'єкт.

Крім семантичного об'єкта, перехідне дієслово на позначення деструктивної фізичної дії передбачає інші актанти, на основі виявлення яких можна зробити висновок про кількість і якість позицій, які здатен відкривати дієслівний предикат. Семи знаряддя дії позначають різні пристосування, механізми, інструменти, інші артефакти, які застосовуються під час деструктивного впливу: *рубати сокирою, клепати молотком, різати ножем, пиляти пилкою* тощо. Такі дієслова, як *пиляти* „розрізати пилкою дерево, камінь тощо”, *свердлити* „робити свердлом заглибини, отвори”, *гризти* „міцно здавлюючи зубами, роздрібнювати *що-небудь* тверде”, *кувати* „обробляти метал молотком або пресом”, *клепати* „загострювати лезо коси, б'ючи по ньому молотком” та ін. мають лексико-семантичні обмеження на заміщення

валентності знаряддя дії. У дієслів *рубати* „розсікати, розділяти на частини, ударяючи чим-небудь гострим з розмаху”, *різати* „чим-небудь, переважно гострим, розділяти щось на частини”, *сікти* „рубати що-небудь на дрібні частини чимсь гострим”, *колоти* „натискати або проколювати чим-небудь гострим”, *шпиняти* „колоти, тикаючи чим-небудь гострим”, *тесати* „обробляти гострим знаряддям що-небудь, надаючи потрібної форми” і т. д. коло можливих знарядь дії є широким, проте існують певні обмеження щодо властивостей цих реалій: вони повинні бути гострими, твердими або колючими. Передбачуваність знаряддя дії властива більшості дієслів з семантикою зруйнування і пошкодження об’єкта, хоч і не завжди має формальне вираження. У деяких дієслів інформація про зміст інструментальної програмованості закладена у їх лексичний зміст: *гризти* щось можна тільки зубами; *штрикати*, *колоти* – тільки чим-небудь колючим; *сікти*, *рубати*, *різати*, *тяти* – тільки чим-небудь гострим тощо.

Валентність і сполучуваність виступають важливими детермінуючими факторами при дослідженні ЛСВ дієслів, оскільки з валентнісним аналізом дієслівних значень пов’язують найоб’єктивніший шлях опису полісемантичної структури дієслів [116, 59-60]. Той факт, що валентність слова є одним з визначальних чинників, що впливає на формування нових значень слова, підтверджують численні мовознавчі праці, зокрема на матеріалі дієслів [10; 11; 69; 72; 110; 111; 116; 125; 126; 201; 205; 206; 244; 245; 250; 253; 265]. Змістова валентність залежить виключно від значення дієслова, тобто зумовлена подією чи ситуацією в об’єктивній дійсності, позначуваною вербативом. Змістова валентність – це здатність дієслова сполучатися з іменниками у суб’єктно-об’єктній функції: кожне дієслово відкриває вакантні позиції відповідно до кількості передбачених ним учасників ситуації (ролей), і ці позиції з тією чи іншою мірою обов’язковості заповнюються у реченні. Змістова валентність дієслів дії організовує лексичну і синтаксичну сполучуваність цих дієслів на поверхневому рівні [110, 133].

Усім дієсловам з семантикою деструкції ($V_{\text{дестр}}$) властива однакова валентнісна структура, яка визначається конкретними учасниками денотативної ситуації: 1) той, хто виконує дію (суб’єкт A_1); 2) предмет, що зазнає впливу (об’єкт A_2); 3) те, за

допомогою чого здійснюється дія (знаряддя чи спосіб дії A_3) або 4) опис того, як виконується дія (характер дії A_4). Дві останні валентності – факультативні. Змістову валентність деструктивних дієслів можна представити так: $A_1 - V_{\text{дестр}} - A_2 - (A_3) - (A_4)$. Наприклад, дія, позначувана дієсловами *рубати*, *сікти*, *різати*, *тяти*, передбачає виконавця – суб'єкт дії, об'єкт, що зазнає впливу (*рубати дрова*, *сікти капусту*, *різати солому*, *тяти траву*), знаряддя дії (чим-небудь переважно гострим). Наприклад: *Стелура одразу взявся копати ячейку, рубаючи саперною лопатою м'язисте яблуневе коріння* (О.Гончар); *Січе [Йонька] хмиз сокирою* (Г.Тютюнник). Дієслово *рубати* містить у своєму лексичному значенні диференційну сему характеру дії 'з розмаху', яка на поверхневому рівні не представлена окремою семантичною позицією. Загалом у дієслів з семантикою зруйнування об'єкта валентність знаряддя дії зустрічається рідше, ніж валентність способу дії. Дієсловам з семантикою пошкодження, навпаки, більшою мірою властива програмованість знаряддя, рідше – способу.

Переконливим є твердження Б.О. Плотнікова, що лексичне значення слова складається з суми його синтагматичних і парадигматичних значень, які взаємодоповнюють одне одне [183, 129]. Синтагматичні характеристики слів безпосередньо залежать від парадигматичних, тому функціональний аналіз лексичної полісемії передбачає дослідження синтагмо- і парадигмополісемії. Виходячи з цього, значення дієслів КФД можна диференціювати парадигматично, тобто на основі відтінків у змісті: наприклад, ЛСВ 1 дієслова *колоти* „мучити, завдавати комусь душевного болю” стосується морально-емоційної сфери, ЛСВ 2 лексеми *колоти* „дивитися на когось невідривно, пронизливим гострим поглядом” характеризує зовнішню поведінку суб'єкта; синтагматично, на основі сполучуваності, наприклад: *її образи кололи у серце* (ЛСВ 1), *колоти очима* (ЛСВ 2). Ураховуючи парадигматичні і синтагматичні ознаки, ЛСВ 1 дієслова *колоти* може бути віднесений до ЛСГ дієслів емоційного переживання, ЛСВ 2 – до ЛСГ дієслів зорового сприймання дійсності.

Незважаючи на взаємозумовленість синтагматичних і парадигматичних зв'язків дієслова, перевага синтагматичних характеристик як основи для опису лексичних значень дієслівної лексеми на сучасному етапі розвитку лексикології цілком очевидна,

бо дієслово більшою мірою, ніж іменник, залежить від оточення – сполучуваності з предметними лексемами. Зумовленість семантики дієслова виявляється в його здатності включати до своєї структури значення, пов'язані з актантною рамкою, тому зміна суб'єкта та об'єкта дії є одночасно причиною і наслідком семантичного розвитку дієслова [160, 67]. Крім того, на відміну від іменників, у значеннях яких денотативний і сигніфікативний компоненти співіснують, у дієслівних лексем денотат (предметне уявлення) і сигніфікат (поняття відношення) розокремлені: співвідношення предметної і понятійної віднесеності дієслова відбувається тільки в синтагмі [67, 7]. У контексті, у сполученні з іншими іменниками у ролі суб'єкта та об'єкта дії (AVA_1) дієслово набуває семантичної визначеності. Але якщо у сполученні AVA_1 реалізується тільки одне із значень, то цілий значеннєвий комплекс дієслова може бути з'ясовано шляхом встановлення всіх його можливих контекстів, тобто через визначення дистрибуції лексеми: $(A_1, A_2, A_3 \dots A_n) V (A_1, A_2, A_3 \dots A_n)$. Для значної частини перехідних дієслів фізичної дії значення діагностуються на рівні лексико-синтаксичної сполучуваності, тобто засобом диференціації значень дієслова виступають синтаксичні моделі та їх лексична наповнюваність. Важливо наголосити, що функцію розмежування значень слова можуть виконувати тільки обов'язкові поширювачі його значення, тобто такі, без яких значення не може бути взагалі реалізоване [126, 68]. Через те, що саме в контексті відбувається актуалізація одного із значень дієслова, синтагматичне оточення є найефективнішим засобом розкриття семантики слова. Тому показ сполучуваності не менш важливий для характеристики значення слова, ніж саме його тлумачення. Синтагматичні семи не тільки зумовлюють синтагматику слів, але й можуть лежати в основі парадигматичних протиставлень, причому вони створюють парадигматику слів за умови врахування їх синтагматичних ознак [64, 74-75].

У випадку семантичних перетворень вихідного значення з'являються нові контексти сполучуваності перенесеної назви, які відповідають новим семемам. Оновлення лексичних зв'язків дієслова веде до утворення переносного значення [126, 19; 145, 28; 146, 21-29]. Нове значення може виникнути у результаті тиску синтаксису (синтагматики) на семантику (парадигматику) [10, 29-31]. Наприклад, *різати* 1) *рибу*

ножем: $VA_{знах} A_{оруд}$ – „розділяти (на частини)”, 2) *на гармонії*: $V_{на}/A_{міст}$, 3) *різати(ся)* в покер: $V_{в}/A_{знах}$ – „грати чи взагалі пристрасно, азартно, з особливою силою робити що-небудь (ужив. замість певного дієслова)”.¹ Дієслову *різати*, вживаному у вторинних значеннях, властива певна специфіка синтаксичного функціонування: воно обов’язково поширюється непрямым додатком – іменником-найменуванням музичного інструмента або виду гри у формі місцевого (ЛСВ „азартно грати на музичному інструменті”) чи у формі знахідного відмінка (семема „азартно грати в що-небудь”). Характерною диференційною ознакою є також відсутність при дієслові в переносних значеннях об’єктного та інструментального актантів. Виразну картину відмінності значень полісемантичного слова можна отримати при уточненні сполучуваності за категорією перехідності/неперехідності, а також за рахунок конкретизації прийменника в прийменниково-відмінкових конструкціях. Якщо одна й та сама синтаксична конструкція характерна для декількох ЛСВ, розмежування значень за безпосередньою участю синтаксичних засобів, тобто функціонування слів у складі відповідних конструкцій, не має діагностичної сили. Наприклад, конструкція $VA_{знах}$ притаманна чотирьом значенням дієслова *різати*: 1) *різати виноград* – „зрізувати”, 2) *різати руки* – „ранити”, 3) *різати землю* – „розмежовувати”, 4) *різати пуна* – „приймати дитину”.² У таких випадках діагностуючим сигналом може виступати віднесеність слова до певного парадигматичного ряду (поняттєвого поля, тематичної групи, таксономічної сфери). Наприклад: *різати виноград* належить до фізичної сфери, *різати руки*, *пуна* – до фізіологічної сфери, *різати землю*, *земельний масив* – до агрономічної сфери. Різні значення полісемантичного дієслова вступають у різні парадигматичні ряди. Віднесення різних ЛСВ до тієї чи іншої таксономічної сфери є ефективним засобом усунення неоднозначності.

Примітки:

1. Лівобічна сполучуваність ($A_{ім}$) у цьому випадку не є релевантною для опису цих значень, бо виявляє однотипне антропоцентричне спрямування.
2. Лівовалентне оточення – однотипне.

У реченні можуть вербалізуватися не всі семантичні актанти, якісь із них можуть бути представлені імпліцитно. Те саме дієслово здатне функціонувати як одно-, двовалентний, тривалентний або чотиривалентний предикат. Дієслова фізичної дії з семантикою деструкції – це дво-тривалентні предикати. (Дієслова КФД з чотирма залежними іменниками – непоширене явище, бо повний можливий набір іменників у мовленні трапляється рідко.)

Через те, що значення слів змінюються під впливом контекстних партнерів, які можуть викликати згасання одних сем, несумісних з їх власним змістом, зумовити активізацію потенційних сем і навіть розвиток у них нових сем, які ніби запозичені у партнерів [127, 106], особливої ваги набуває дослідження синтагматики дієслова, бо сполучуваність є вирішальною причиною зміни його значення. Дослідження багатозначних дієслів на основі синтагматичного принципу ґрунтується на аналізі лексичної та синтаксичної валентності дієслівних ЛСВ. Між значенням дієслова і його сполучуваністю, яка інтерпретується як формальний вияв змісту дієслова, існує двобічна залежність: семантикою дієслова зумовлюються його сполучувальні потенції, а сполучуваність є транспонентом значення дієслова, тому розширення чи звуження сполучуваності лексеми, поява нових контекстів сполучуваності чи, навпаки, обмеження у сполучуваності сигналізують про зрушення в семантиці дієслова. Об'єктивну лінгвістичну реальність становлять також парадигматичні відношення та парадигматична характеристика значень дієслова: віднесення різних ЛСВ до тих чи інших парадигматичних рядів є ефективним засобом їх опису та розрізнення у межах однієї дієслівної лексеми.

3.2. Підгрупа лексем з первинною семантикою „руйнувати, обертати на руїни, знищувати об'єкт”

Семантичною основою СП дієслів деструктивного впливу на об'єкт є поняття зруйнування. Дієслова з семантикою деструктивного впливу на об'єкт – це перехідні граничні дієслова із значенням фізичного впливу на об'єкт, що призводить до необоротної зміни об'єкта, коли порушується його структурна цілісність на макро- чи

мікрорівні і він не може виконувати раніше властивих йому функцій. Необоротно зруйнувати предмет означає настільки сильно його пошкодити, що відновлення практично неможливе або відновлений предмет є фактично новим [191, 4].

Члени підгрупи об'єднані родовою семою деструкції, але протиставляються один одному за ознаками способу, знаряддя та інтенсивності дії. Важливе місце у семантиці дієслів деструктивного впливу займає ознака характеру об'єкта. Вербативи підгрупи „обертати на руїни” позначають зруйнування предметів значного розміру (у великих масштабах) або численної кількості предметів. Семи цілеспрямованості та результативності виступають провідними для реалізації у дієслів значення руйнівної діяльності [171, 45].

До складу підгрупи входять такі лексеми: *руйнувати*, *нищити*, *трощити*, *громити*, *крушити*. Універсальний синонім в цій СП – дієслово *руйнувати* – може замінювати будь-яке дієслово з підгрупи „обертати об'єкт на руїни” без істотної зміни змісту речення, тому є гіперонімом. Сполучувальна здатність вербатива *руйнувати* значно ширша, ніж інших дієслів з семантикою зруйнування. Крім того, згадана лексема не має стилістичної та емоційної маркованості, характеризується абстрактністю щодо способу і знарядь зруйнування. Усі інші члени підгрупи, зокрема дієслова *нищити*, *трощити*, *громити*, *крушити*, виступають гіпонімами лексеми *руйнувати* та перебувають у родо-видових відношеннях, утворюючи опозицію привативного типу.

Лексико-семантична парадигма полісемантеми **руйнувати** містить 14 значенневих складників (8 денотативних та 6 конотативних): Д1Д2Д3Д4Д5 Д6Д7Д8К1К2К3К4К5К6_{оказ}.

Перше номінативне значення „ламаючи, розбиваючи і т. ін., розвалювати щонебудь” [215, т.8, 898] містить такі семантичні множники: 1) архісему ‘S руйнує O’, 2) семи суб'єкта та об'єкта дії ‘руйнування істотою якої-небудь споруди’, 3) сему мети дії ‘перетворення об'єкта у руїни’, 4) сему способу дії ‘ламаючи, розбиваючи’, 5) сему параметричної характеристики об'єкта дії ‘руйнування крупних, великих об'єктів’, 6) сему перебігу дії у часі (ця сема вказує на те, що дія, спрямована на зруйнування відповідного об'єкта, відбувається протягом певного відрізка часу). Семема Д1

реалізується як первинна семантична функція дієслова, напр.: [Лицар:] *Воно ж провітрилося трохи за сей час, а може, згодом ці хліви зруйнують* (Л.Українка); *Ми їм тоді фортецю зруйнували... отой Кодак, на скелі, неприступний...* (Л.Костенко); *...Навіть татаро-монголи під час навали не руйнували православних храмів* (Л.Танюк); *Товариш Сталін, кращий друг радянської молоді, церкви поруйнував, натомість набудував піонерських таборів* (П.Загребельний); *Імператор брав городи й замки, мав би руйнувати вежі за непослух їхніх власників, але не робив цього...* (П.Загребельний).

У результаті розширення первинного денотативного значення дія, позначувана ЛСВ 1, охоплює не тільки різноманітні житлові споруди (житлові, фортифікаційні, культові), призначені для задоволення тих чи інших потреб людини або їх частини, але й інші об'єкти. Можна виділити сім ЛСВ дієслова *руйнувати* на основі його дистрибутивних ознак, при цьому в позиції О уживаються іменники, що позначають:

1) артефакти: *Річка піді мною шумить, як Ніагара. А якщо протягом цих сорока років якась біда зруйнувала оту кладку? Як я дістанусь до сільця?* (Ю.Андрухович); *Війна, підступаючи до кожного порога, зруйнувала вже і її рідне наддніпрянське гніздо* (О.Гончар). Поєднуючись із цим колом іменників, дієслово набуло значення Д2 „стихійно знищувати що-небудь”, при цьому ситуацію зруйнування створюють стихійні, неконтрольовані каузатори: землетрус, злива, війна, ін.;

2) державу, державний устрій, суспільний лад: *Цариця Катерина правильно зробила, зруйнувавши Січ* (П.Загребельний); [Ономай:] *Я міг би прилучитись до ахейців, і зруйнувати Трою, і забрати тебе в полон...* (Л.Українка); *Москва зруйнувала нашу Січ* (У.Самчук); *Кіннота ворога витоптувала посіви, руйнувала села й міста* (П.Тичина). Сполучаючись із зазначеними іменниками, лексема *руйнувати* набула значення Д3 „скасовувати, стирати з лиця землі”;

3) предмети і явища навколишнього середовища (астрономічні об'єкти, об'єкти ландшафту, природні речовини тощо): *...Руйнувати болота – акумулятори природної вологи – безглуздо не лише з екологічної, а й з економічної точки зору* (З журналу); *Льодовик під час руху дуже руйнує гори* (З підручника); *...Різко зростає інтенсивність потоку електронів з космосу, які руйнують озонний шар* (З журналу);

Ці організми [бактерії, цвілеві гриби] **руйнують** органічні речовини до мінеральних (З підручника). У сполученні з названими іменниками дієслово має значення Д4 „примушувати що-небудь розпадатися, змінювати будову, склад (про дію води, вітру, мікроорганізмів та ін.)”;

4) політичні структури, соціально-політичні сили: ...Її [Росії] доводиться не лише позбавлятися від імперської свідомості, а й **руйнувати** конкретні імперські структури (Л.Танюк). У цьому актантному оточенні дієслово розвинуло значення Д5 „ліквідувати, припиняти діяльність чого-небудь”;

5) гнізда птахів: Знайшовши гніздо, вони [діти], звичайно, **руйнують** його і забирають яйця або пташенят (О.Воропай); – Гнізда **руйнувати** прийшли? – запитав садівник, пильно дивлячись на хлопців (О.Гончар). У сполученні з іменником гніздо дієслово має значення Д6 „спустошувати”;

6) фізіологічний стан людини, фізіологічні органи: [Іван:] Колись, брат, наші діди над морем панували, і на поганеньких човнах до Сінопа добирались, і Скутар руйнували; а ми вже от плаваєм житейським морем і частенько **руйнуємо** своє здоров'я від того, що плавають не уміємо або пливем не туди, куди слід (І.Карпенко-Карий); Сусід із дев'ятого поверху, який вчиться на третьому курсі медухи, каже, що куріння всілякої фігні конкретно садить пам'ять і **руйнує** кору головного мозку (А.Дністровий); Лікарі усіх часів знали: смуток, страх, туга **руйнують** людський організм, наближають старість... (З підручника). Приєднуючи іменники на позначення організму або фізіологічних органів людини, вербатив набув значення Д7 „порушувати нормальну діяльність, функціонування яких-небудь органів; вадити здоров'ю”, яке не зафіксоване у СУМ [215, т.8, 898];

7) сукупність виробничих відносин, організацію та ін.: Цей [Версальський] мир цілком **руйнував** господарство Німеччини (В.Еллан); - Але ж козацтво щоосені виходить на волость і оселяється по наших маєтках. Їх стація нас **руйнує**. Вони підбурюють наших хлопів, грабують нас, - підскочив Януш Острожський, тремтячи від люті (З.Тулуб). Приєднуючи іменники на позначення окресленого кола понять, **руйнувати** розвинуло значення Д8 „розорювати, занапащати”.

Модифікація вихідної семантики дієслова пов'язана з уведенням додаткових смислів. Розширення первинного денотативного значення дієслова *руйнувати* відбулося внаслідок того, що поняття деструкції осмислено ширше: від зруйнування діями людини або силами природи житлових споруд і об'єктів ландшафту до зруйнування державного устрою, політичних структур, організацій, гнізд, організму або здоров'я людини. Захоплення дієсловом нових актантів ускладнює первинну семантику лексеми.

На думку К.О. Аллендорф, розширення значення відбувається тоді, коли слово збільшує сферу своєї співвіднесеності з предметами зовнішнього світу чи сферу можливої сполучуваності (своє семантичне поле): чим ширше коло предметів слово охоплює, тим більш абстрактнішим стає його значення [3, 99]. На першому етапі формування похідних номінативних значень коло поєднань дієслова з іншими словами буде вузьким, на пізніших – ширшим, але воно завжди мусить бути обмежене тими словами (предметами), які мають відношення до позначуваної дієсловом дії. Вартим уваги є той факт, що при розширенні значення слово охоплює не ширше коло понять, а більшу кількість предметів. В.С. Ващенко зазначає, що поширений семантичний обсяг слів ще більше зміцнюється, коли взаємодіє з деривативними властивостями та усталеною словосполучною активністю [43, 46].

Заслуговує на увагу також твердження В.А. Звєгінцева, що значення – це сукупність потенційних типових сполучень, в яких фіксується сфера використання певного слова [99, 125-126]. Цього ж погляду дотримується С.В. Кійко: значення слова видозмінюється у різних контекстах, контекстно варіюється. Ці винятково синтагматичні видозміни, зумовлені словесним оточенням, з часом узагальнюються і стають парадигматичними [112, 17]. Завдяки такій структурі лексичної одиниці стає можливим позначення безмежної кількості предметів, дій відносно обмеженими засобами мови [166, 191].

Усі номінативно-похідні значення вербатива *руйнувати*, сформовані згаданим шляхом, виступають ніби складниками первинного значення або відчленуваннями від головної семми, бо об'єднуються спільним поняттям зруйнування. Зв'язки між значеннями, що ґрунтуються на спільному родовому семантичному компоненті,

прозорі, легко вловимі. Лексико-семантичні варіанти дієслова, що позначають однотипну позамовну ситуацію і мають однакові валентнісні структури, за переконанням І.М. Арібжанової, слід кваліфікувати як один ЛСВ або як один ЛСВ з підваріантами; укладачі тлумачних словників же досить часто дроблять на самостійні значення ті з них, які фактично відображають однотипні ситуації і зовсім не різняться своєю валентністю [11, 81-83]. Такий підхід до полісемантичного дієслова є неправомірним, тому що класифікація за кількістю місць, які відкриває дієслово, не дає повної характеристики валентності, адже дієслова з однаковою кількістю місць можуть істотно розрізнятися за семантикою своїх аргументів; крім того, цей підхід веде до обмеження та ігнорування системи значень, що виникли через різноманітні способи вживання слова.

Розвиток конотативних значень у дієслова *руйнувати* відбувся метафоричним шляхом: за аналогією з предметним світом позначуваної дієсловом ситуації (дія) переноситься у соціальний світ. Конотативні значення дієслова *руйнувати* формуються при сполученні з іменниками на позначення таких абстрактних явищ:

1) риси людської вдачі (краса, характер, ін.): *Усе те, що було в Марійки доброго, гарного, ніжного і прекрасного, **руйнувала** її рідна мати своїм чорним характером* (І.Кривуцький); [Русалка польова (з благанням кидається до Мавки):] *Сестрице, пошануй! Краси моєї **не руйнуй!*** (Л.Українка); [Руфін:] *Поки новий Єрусалим настане, то Рим піде в старці, бо ваша віра **зруйнує** працьовитість...* (Л.Українка); ***Руйнуючи** все живе, гаряче і незалежне, **руйнуючи** свою власну гідність, самі вони [партачі життя] живуть з цього і завдяки цьому – якнайліпше* (О.Теліга); *Може, я надто інтелігент, але я помітив з деякого часу, що степ ваш **руйнує** в мені енергію, вбиває вояцький запал* (О.Гончар). У сполученні з названими іменниками дієслово активізує значення К1 „примушувати зникати що-небудь”;

2) життя, щастя, віра, сім'я, стосунки: *Коли ж з'їла уже ржа списи й шаблюки, Вам огидло ходить за волами, **Зруйнували** й віру вороги-гадюки...* (А.Метлинський); *Незгода на шлюб... остаточно **руйнує** доччине щастя* (В.Агеева); *Сім'я зберігалася ще за феодалізму, капіталізм почав її **руйнувати**, наш соціалізм донищив* (П.Загребельний); *Настя не встигає вимовити й слова, як я нападаюся на неї лавиною*

звинувачень, що вона зробила непоправну помилку, **зруйнувала** наші стосунки з Лідією... (А.Дністровий). Таке актантне оточення активізує у лексеми значення К2 „позбавляти чого-небудь”;

3) усталена мораль, традиції, тенденції, доводи: *Почуття, інстинкти, підсвідомі бажання й імпульси здебільшого виявляються сильнішими за вольові інтенції, за теоретичні настанови й програми, **руйнують** усталену мораль, родинні зв'язки й подружні зобов'язання* (В.Агеєва); *Власність здатна **руйнувати** споконвічні капіталістичні підвалини* (З газети); [Прісцілла:] *Не доводь, бо я всі доводи **зруйную*** (Л.Українка). Приєднуючи зазначені актанти, дієслово розвинуло значення К3 „не погоджуватися із чим-небудь, порушувати, припиняти (дію, вияв чого-небудь)”;

4) думки, мрії, сподівання, плани: *Однак невдовзі Марія Маркович починає **руйнувати**, сказати б, горизонт сподівань тих непересічних чоловіків, в оточенні яких перебувала...* (В.Агеєва); *Пильнуй! Всі плани ворогів **руйнують!*** (П.Тичина). Названа тематична група іменників активізує у дієслова *руйнувати* значення К4 „не давати здійснитися чому-небудь”;

5) структура чого-небудь, лад: *Ніякі втручання окремих мовців не можуть змінити щось у мовній системі, порушити її чи **зруйнувати*** (З підручника); *Там, де мовець передає свої враження, такі поняття як міра та вимірювання втрачають свій точний сенс: градуси емоційної напруги **руйнують** скалярний лад...* (З дисертації). У сполученні з цим колом іменників вербатив має значення К5 „розладнувати, порушувати цілісність чого-небудь”.

Лексема *руйнувати* набула й оказіональної семантики і вживається у значенні К6_{оказ} „заважати”: *...Зосереджуюся на тексті, але Танін язик щоразу **руйнує** мою увагу, швидко забуваю, що хвилину тому читав, дражуюся й перечитую сторінки знов* (А.Дністровий).

Дієслово *руйнувати* вжито в контекстах з метафоричними компонентами різного характеру, які, входячи до семантичного поля цієї лексеми, створюють конотацію образного зруйнування чого-небудь. На семному рівні всі конотативні значення цієї лексеми формуються шляхом перенесення імені з колишнього денотата на новий за асоціацією подібності попереднього денотата з новим при збереженні

сигніфікату – родової семи деструкції – та переузгодженні денотативних сем за умови перенесення денотативних конкретних актантів на абстрактні актанти. Денотативні семи приписуються абстрактним іменам як їх конотації, в результаті чого стають можливими нові переносні вживання конкретних дієслів [26, 20], наприклад: *руйнувати гнізда, гори, собори* → *руйнувати старість, красу, міфи, затишок*. Взаємодія членів метафоричних словосполучень проявляється у своєрідному обміні елементами значення. Якщо дієслово втрачає диференційну ознаку фізичної дії, то метафоризуючий його іменник, будучи абстрактним, ознаку предметності набуває.

Метафора, що лежить в основі утворення названих конотативних значень, є когнітивною, і переносні значення називають не фізичну дію, а пізнання внутрішнього світу людини [26, 20]. Когнітивна метафора – це метафора, яка є знаряддям когнітивних процесів: формування нових ментальних категорій, утворення нових концептуальних систем, породження нового знання тощо [278, 219]. Когнітивна метафора експлікує емоції, з її допомогою осмислюється невидиме.

Бажаючи позбутися деяких явищ непередметного світу, людина асоціює цей процес з образом усунення якихось конкретних об'єктів. Цим пояснюється набуття абстрактними іменниками в метафоричному словосполученні ознак предметності на зразок: *руйнувати сім'ю, стосунки, віру, сподівання*. Перенесення номінації зі сфери природних (хіміко-фізичних) процесів у соціальну сферу за зразком „руйнівні фізичні (фізіологічні) зміни” → „руйнівні соціальні та моральні зміни” не змінює статусу сем у складі похідних значень: вторинні конотативні значення зберігають родову сему Д1 та характеризуються наявністю диференційної семи. Їх семний склад можна представити так: „руйнування вихідного стану” + „соціальна/моральна зміна”.

Очевидно, поява метафор типу *руйнувати плани, здоров'я, затишок* відбиває, доводить існування тенденції до узагальнення, що властива словесному знакові. Г.А. Уфимцева зазначає, що через те, що слово здатне фіксувати різні ступені узагальнення того чи іншого поняття і завдяки здатності одночасного поєднання загального й одиничного, смислове наповнення слова збільшується, семантична структура ускладнюється, і найпростіші конкретні слова стають складними значеннєвими комплексами з різними ступенями абстракції їхнього логіко-

предметного змісту [254, 229]. За спостереженнями А.О. Попової, кожне наступне метафоричне значення внаслідок самої природи є абстрактнішим, ніж попереднє. Утворення більш абстрактного, ніж попередні, значення є загальною властивістю метафоричної полісемії [188, 56-57].

Аналіз семантичної структури дієслова *руйнувати* дав можливість виявити дві групи значень цієї лексеми. Першу групу значень можна охарактеризувати як денотативно-сигніфікативні семеми, що позначають фізичний вплив суб'єкта на різні типи об'єктів з метою їх знищення, розорення чи порушення цілісності. Компонент фізичної дії, представлений в цих номінативно-похідних ЛСВ, пов'язується з конкретним активним суб'єктом-особою та з пасивним конкретним об'єктом-неістотою, на який спрямовано деструктивний вплив суб'єкта. У цій групі виокремлюються семеми (Д2, Д4), які в семному складі не містять компонента доцільності дії, оскільки ситуацію зруйнування створюють стихійні каузатори. Коли у функції суб'єкта дії виступають стихійні сили природи, предикат, що позначав контрольовану ситуацію, перетворюється у предикат, що називає неконтрольований процес, у результаті чого дієслово автоматично змінює свою семантику. Сема контрольованого/неконтрольованого (агентивного/неагентивного) суб'єкта є диференційною ознакою, що вирізняє семеми Д2 та Д4 з-поміж інших.

Другу групу становлять прагматичні семеми, що сформувалася на основі ЛСВ 1 шляхом субкатегорійного варіювання семи семантичного об'єкта у напрямку від конкретного до абстрактного: О → конкретний предмет на О → абстрактне явище. За переконанням В.О. Болотової, асоціації, які виникають при перенесенні, породжені не стільки схожістю конкретної фізичної дії з процесами, що відбуваються у внутрішньому світі людини, або з її соціальною діяльністю, скільки уподібненням абстрактних об'єктів конкретним [26, 20]. І.М. Нечитайло зазначає, що у метафоричній моделі „людина – духовний світ” на активізацію когнітивної семантики абстрактних іменників як об'єкта дії у сполученні з дієсловами конкретної дії впливають домінантні поняття предметної сфери, що спричинює асоціацію абстрактних іменників з предметами матеріального світу [162, 88]. О.М. Тищенко

прийшла до висновку, що образна конкретизація абстрактних, ірреальних відчуттів зумовлена експресивно-оцінним ставленням до об'єкта опису [242, 84].

Отже, у межах одного значення дієслова *руйнувати* різні сполучення неоднаково заломлюють це значення. Чим більша валентність дієслова, тим більшу кількість смислів дає його вихідне значення при взаємодії із значеннями інших слів. Семантична структура дієслова *руйнувати* може бути представлена чотирма лексико-граматичними варіантами інваріантної семантичної структури:

1. Група денотативних значень:

(1) агенс-антропонім – фізична дія – пацієнс-неістота: КП;

(2) агенс-неістота: стихійні каузатори – фізична дія – пацієнс-неістота: КП.

2. Група прагматичних значень:

(1) агенс-антропонім – фізична дія – пацієнс-неістота: АЯ.

(2) агенс-неістота: АЯ – фізична дія – пацієнс-неістота: АЯ.

Полісемія лексеми *руйнувати* є функціональною, бо всі ЛСВ дієслова зберігають зв'язок з родовим поняттям зруйнування. Дослідження семантичної структури лексеми *руйнувати* показало, що у семантиці дієслова відбулося два типи змістових зсувів: 1) перший пов'язаний зі зміною денотативних реалій і актантного оточення дієслова: розширення сфери співвіднесеності з предметами зовнішнього світу збільшує семантичний обсяг дієслівної лексеми; 2) другий семантичний зсув пов'язаний із включенням у семантично-асоціативне поле лексеми *руйнувати* слів на позначення абстрактних понять, у результаті чого відбувається переузгодження денотативних сем за умови перенесення конкретних актантів на абстрактні актанти.

Лексико-семантична парадигма полісемантими *знищити* включає 10 значень: Д1К1Д2Д3_{фраз}Д4Д5Д6Д7_{розм}К2К3_{розм}. Через те, що дієслово в інтенціоналі свого первинного значення містить сему істоти, йому властиво значення „позбавляти когонебудь життя, призводити до загибелі, смерті” [215, т.5, 417]: [Дядько Тарас:] *Їхня українізація – це спосіб виявити всіх нас, українців, а тоді знищити разом, щоб і духу не було...* (М.Куліш); ...*Під час штучно створеного на Україні голодомору сталінські посіпаки знищили від 8 до 11 мільйонів селян, робітників, інтелігенції* (Л.Танюк); *Не*

лякало його [Ахмеда-пашу] те, що в Стамбулі лютувала чума, за якою йшла чорна віспа, безжально **нищачи** маленьких діточок (П.Загребельний).

Метафоричне значення „підступно діяти проти когось” утворилося від ДІ за асоціацією подібності фізичної дії з соціальним впливом на людину. Мотивантом цього деривата виступає архісема та сема результату дії первинного значення. Напр.: *А тепер надійшов добрий час помститися. Чоловіка вашого немає вдома. Ви без захисту. Думав: **знищить** вас, і ви самі попросите у нього допомоги* (У.Самчук); *Сплюнув і я і, сплюнувши, раптом відчув величезну потребу остаточно **знищити** цю неприємну людину* (М.Хвильовий); *Вони знищили мою посаду, **знищили** мене, щоб уціліти, - зберегтися самим* (П.Загребельний).

Значеннєві характеристики дієслова *нищити* увиразнює з'ясування того, із словами яких тематичних груп воно контактує найчастіше. Значення „ліквідувати щонебудь” вербатив *нищити* реалізує у сполученні з іменниками (у функції об'єкта) таких лексичних груп:

- 1) об'єкти рослинного світу: *Скубуть озиме, **нищать** ярину, ще й гидять, гудять, ратицями крешуть* (Л.Костенко); *Це як дощ. В одних кінцях на нього моляться, в інших у той самий час дощем заливає поля і **нищить** урожай* (І.Карпа);
- 2) літературні та мистецькі твори: *Спершу Стефаник намагався написати драму про палія, що помстився куркулеві за визиск. Але драма не сподобалася авторові, і він її **знищив*** (В.Лесин); *Переслідували Аллу [Горську] за життя, переслідували і після смерті. Їм'я її звідусіль викреслили, твори її **знищували**...* (Л.Танюк);
- 3) соціальна формація чи соціальна група: *Така стрижка індивідуальності „під нулівку” і **нищила** на пні соціалізм, для якого людина була не метою, а способом* (Л.Танюк); *Вони **знищили** наше козацтво...* (У.Самчук).

У семантиці дієслова *нищити* наявна ознака ‘велика інтенсивність’, бо наслідком дії стає повна ліквідація об'єкта. Мовними засобами вираження інтенсивності є прислівники-інтенсифікатори *до пня, до ноги*, що разом з дієсловом утворюють фразеологічні звороти *нищити до пня* [215, т.3, 664], *нищити до ноги* [215, т.5, 417]. У названому фразеологічному оточенні дієслово має значення „*знищити цілком, повністю, дощенту*”. Прислівники-інтенсифікатори не вказують на вид

зруйнування, а лише на ступінь вияву дії, причому найвищий: *Або та сарана, що летить над землею та нищить все до пня, думає, що їстиме завтра?* (У.Самчук); *Дай, Боже, хоч біди якої, коли ні краю, ні коня, і долі дай – та злої! злої! – нехай донищусь до пня* (В.Стус).

Лексемі *нищити* властива низка значень, відмінних від значень, наявних у семантичній структурі гіпероніма *руйнувати*:

1. Від семема „розоряти” через специфікацію семи способу дії ‘(розоряти) грабівництвом’ розвинулося значення „грабувати”: *Мій краю прекрасний, розкішний, багатий! Хто тебе не нищив?* (Т.Шевченко); *Хіба недорослий король угрів і його пишні бани ворухнули бодай пальцем, коли нічемний Балі-бег нищив Срем, палив його міста..?* (П.Загребельний).

2. У сполученні з іменниками-найменуваннями продуктів харчування, що заповнюють правобічну позицію, в розмовній мові дієслово *нищити* набуло значення „з’їдати або випивати все, нічого не залишаючи” [215, т.3, 664]: *Знищуючи вафлі, Кіра поспішила до трамвая* (О.Копиленко). Процес формування цього значення має два варіанти: 1) розширення первинного значення за рахунок приєднання дієсловом нових актантів, тобто як екстенсіональне значення; 2) метафоричне перенесення первинного значення на основі подібності функцій (*знищити дім* → *знищити всі продукти*), тобто як інтенсіональне розширення значення. Оскільки дієслово *нищити* позначає процесуальну ознаку, яка може бути приписана кільком класам об’єктів, тобто не належить суто однорідній групі об’єктів, поява конотативно-денотативної семема „з’їдати, випивати усе” зумовлена як екстенсіональним, так й інтенсіональним розширенням значення.

3. У розмовній мові внаслідок метафоричного переосмислення значення „ліквідувати (художні твори)” лексема *нищити* розвинула значення „критикувати”: *Між іншим, сей професор знищив страшно мою „Блакитну Троянду”, казав, що я собі нею попсувала репутацію і тепер мушу поправити свою славу іншою драмою* (Л.Українка). У словниковій статті цей ЛСВ займає периферійну позицію [215, т.3, 664], що свідчить про його відірваність від інших ЛСВ та високий ступінь абстрактності.

Лексико-семантична парадигма **громити** охоплює 4 семеми: Д1Д2Д3К1.

Від прямого значення дієслова *громити* „руйнувати, розбивати, знищувати” [215, т.2, 175] шляхом специфікації семи способу дії утворилося значення Д2 „зруйнувати вибухом”: *Протягом сорока восьми годин методично і безперервно що десять хвилин тридцятки німецьких бомбардувальників з винищувачами **громили** маленьке місто Ізюм (О.Довженко); А коли султанські ревучі гармати **громили** твердині Родосу – чи прийшли на поміч християнським рицарям імператор Карл, король Франциск, папа римський або всемогутня Венеція? (П.Загребельний).*

Дієслово *громити* варіює значення відповідно до категорії істот/неістот іменника у ролі об’єкта, з яким дієслово вступає у тісний зв’язок: *громити щось* → *громити когось*, набуваючи денотативного значення Д3 „завдавати поразки, бити”. Напр.: - *Щоб добре ворога **громить**, для кожного випадку боєць і зброя кожен мить повинні бути в порядку (О.Гончар); Як **громило** військо козацьке Богданове ляхів у хвіст і в гриву, підступив до Кременецького замку Максим зі своїми орлятами (Легенди та перекази).* З головним значенням семема Д3 пов’язана спільної ознакою ‘сильний вплив’, яка по-різному уточнюється в комунікації залежно від характеристик об’єкта дії: предмет – „зруйнування і ліквідація”, людина – „знищення і перемога”.

Конотативна семема К1 „викривати, сильно критикувати кого-небудь” (*громити на зборах, на конференції та ін.*) утворилася шляхом метафоричного перенесення найменування з однієї дії на іншу за асоціативною подібністю фізичного впливу з соціальним, напр.: *Товариш Мрачний цілими днями **громив** „апаратчиків” і запевняв Івана Івановича, що „це їм так не пройде” (М.Хвильовий).*

Семантична структура вербатива **трощити** містить 9 семем: Д1Д2Д3Д4Д5_{розм} КД1_{сленг} КД2_{розм} К1 К2_{оказ/фраз}.

Крім спільних з вербативом *руйнувати* значень типу „знищувати, ліквідувати що-небудь”, дієслову *трощити* властиво денотативне значення „розбивати що-небудь крихке” [215, т.10, 287]. Дієслово у цьому значенні набуває диференційних сем за видом об’єкта ‘щось крихке’ і за образом дії ‘розбивати з шумом’, приєднуючи іменники на позначення предметів домашнього побуту, зокрема меблі, посуд та ін., що характеризуються крихкістю, напр.: *Громадяни хапають, де тільки під руку*

попадається, усе належне до скульптури: ескізи, бюсти і т. ін., навіть зняття, толочать, **трощать**, кидають у кошинок... (Л.Українка); Вимкніть свій диктофон, до бісової матері, поки я не **розтрощила** його, я, Клеопатра Січкара... (П.Загребельний). На основі цього значення виникають образні вживання лексеми на зразок: ...Раз у раз вихоплювалася на передній план, замашисто **трощачи** крихкий посуд незаповнених сподіванок... (О.Забужко).

Синтагматичною умовою реалізації значення „бити, завдавати ударів кому-небудь” у вербатиwa *трощити* є вживання дієслова в конструкції із залежними іменниками з семантикою особи: *Товариші, яких не так **трощили**, У котрих сили трохи ще було, В воді несвіжій хустку омочили, Поклали на палаюче чоло* (П.Воронько); *Хазяйка видалась мені справжньою відьмою. Щоранку вона **трощить** дітей чим попало* (П.Колесник). За спостереженнями А.П. Чудинова, утворення цієї семми відбулося на основі асоціативної для прямого значення ознаки ‘реакція об’єкта’, актуалізація якої зумовлена бажанням суб’єкта спричинити фізичний біль об’єктові дії [265, 42].

Від семми „бити, завдавати ударів кому-небудь” метонімічним шляхом утворилося значення „перемагати”, що ґрунтується на перенесенні назви з процесу на результат: бити → перемогти, завдаючи ударів, напр.: *Турн, бачивши троян роботу, Як рать рутульськую **трощать**... Велів везти зо всіх олійниць... Як можна швидше тарани* (І.Котляревський); *Переможем фашиста! **Потрощим** його неодмінно!* (П.Воронько); [Панькові згадалося:] ***Трощили** ми буржуїв, як хотіли...* (М.Куліш); [Гиря:] *Та невже ти не в силах подужати комуни? Бий її, **трощи**, з корінням виривай геть!..* (М.Куліш).

Дієслово реалізує значення ^КД1_{сленг} „жадібно їсти, поїдати” і ^КД2_{розм} „гризти”, приєднуючи іменники-назви продуктів харчування. Ці семми зберігають родову сему головного значення, але набувають диференційних ознак: метою деструктивної дії стає повне знищення об’єкта (дія за значенням Д1_{сленг} „з’їдати”) або його пошкодження (дія за значенням Д2_{розм} „гризти”). Крім того, згадані семми характеризуються диференційними ознаками образу дії та характеристики об’єкта дії: ‘жадібно’ ‘з шумом’ ‘(з’їдати) переважно щось сухе, тверде’. Семми виникли у

побутовому розмовному мовленні, в якому набули фамільярно-іронічного забарвлення. Наприклад, **КД1_{сленг}**: *Півники він [Данило] віддав Гересу, і той поквалливо почав їх **трощити**, чавкаючи і висмоктуючи кожен кісточку* (М.Стельмах); *Отець Палладій **строщив** за чаєм черстві проскури, що лежали на тарілці* (І.Нечуй-Левицький); *Рябка, тетерю, саламаху – Як не було – поїли [троянці] з маху і всі **строщили** сухарі* (І.Котляревський); *Володя тим часом як допався до чаю з черствими пирогами й **трощив** їх, аж глянути було страшно* (Дністрова Чайка); **Трощити** за обидва вуха (СС). **КД2_{розм}**: *Далі представник замовника не казав нічого, а тільки доливав собі до гранчака балантайнсу і однією з безпалих долонь закидав у свій акулячий писок жменю земляних горішків, **трощачи** їх усіма чотирма рядами зубів одночасно* (Ю.Андрухович); – *А де її чоловік, той німець?* – *запитав Мавропуле, незламними зубами **трощачи** хвостову кістку* (Ю.Андрухович).

Лексема *трощити* вживається у фразеологічному оточенні *трощити (за собою) мости*, що дорівнює семемі **K2_{оказ/фраз}** „рішуче обірвати з ким-, чим-небудь, зробити неможливим повернення до когось, чогось”, та постала під впливом фраземи *спалити (за собою) мости: Цей вогонь треба швидше нести, За собою **трощити мости**, Щоб вогнем обірвати вогні, Ті, що ворог – у груди мені* (П.Воронько).

Лексема **крушити** належить до рідковживаних, тому характеризується низьким ступенем полісемантичності. Семантична структура дієслова *крушити* включає 5 семем (3 денотативних і 2 конотативних) [215, т.4, 379]: **Д1_{розм} K1_{заст/нар-поет} Д2^K Д1K2**.

Від первинного значення „трощити, розбивати” утворилося значення другого, метафоричного рівня **K1_{заст/нар-поет}** „журити, мучити”: *І не легкими переливами – Важкою кров’ю [поезія] серце **крушить**, Сяйне крилом своїм малиновим, А чи обніме, чи задушить* (А.Малишко); *З старим жити, тіло **крушити*** (Нар. прислів’я); *Недалеко милий оре, ой там за ярочком. Сушить-**крушить** козак дівку своїм голосочком* (Укр. нар. пісні); *Не в одного тоді на обличчі, що його зсушила журба, **скрушила** нужда, грав усміх завзятий, блискали очі* (М.Вовчок). Семема **K1_{заст/нар-поет}** зберігає архісему головного значення, але у модифікованому вигляді, і дієслово *крушити* у цьому значенні служить для позначення психофізичних процесів і станів. Цей процес метафоризації протилежний процесу антропоморфічної метафоризації:

людина порівнює не себе та свої риси із зовнішнім світом, а приміряє до власних відчуттів властивості та характеристики зовнішнього світу [26, 19]. Значення „журити, мучити” є застарілим.

Лексема *крушити*, під впливом дієслів, синонімічних до її семантики, набула значень Д2 „завдавати поразки кому-небудь у бою, перемагати”: [2-й з прохачів:] ...*Ти б їх **скрушив**, тих вражих монтанівців, стер би в порох!* (Л.Українка); *Вони спочатку тисли. Та ми, легкі між тої ваготи, **крушили** їх, знімали списами і прогинали келепом щити* (Л.Костенко); *Стріляв, **крушив** Фашистський стрій, Вогнем душив за роєм рій* (П.Воронько); ^КД1 „розгризати що-небудь”: *Саливон... **крушив** дужими щелепами хрящі, мовчки слухав жінчині докори* (К.Гордієнко); К2 „позбавляти чого-небудь”: *Коли мечами злоба небо крає І **крушить** твою вроду вікову, Я тоді з твоїм ім'ям вмираю І в твоєму імені живу!* (В.Симоненко).

Розвиток полісемії дієслів з первинною семантикою „руйнувати, обертати на руїни, знищувати об'єкт” представлено в **табл. 3.1**.

3.3. Підгрупа лексем з первинною семантикою „розділяти об'єкт на частини”

Усім лексемам аналізованого парадигматичного угруповання властиве інваріантне значення „розділяти об'єкт” та специфічний набір диференційних сем: мета дії ‘порушення цілісності об'єкта’, знаряддя дії ‘чим-небудь гострим’, частота дії ‘повторюваність (багатоактність) дії’, характер дії ‘розділяти на частини’. Це і дозволяє виділити їх як самостійне парадигматичне угруповання у межах ЛСГ дієслів КФД з семантикою деформації об'єкта. Дієслова названої підгрупи позначають дії, в результаті яких відбувається відокремлення частини від об'єкта, роз'єднання частин одного об'єкта або часткове пошкодження об'єкта.

До складу підгрупи входять лексеми *різати, сікти, рубати, краяти, тяти, кремсати*. Семантичною домінантою підгрупи є дієслово *різати*. Воно має найбільшу кількість семантичних компонентів, спільних для всіх членів ряду: *різати* – „чим-небудь, перев. гострим, розділяти щось на частини, подрібнювати або відокремлювати

частину від цілого” [215, т.8, 561]. За допомогою лексеми *різати* можна визначити будь-яке дієслово підгрупи. До того ж, лексема *різати* має нульову стилістичну та емоційну характеристику. Сполучувальна здатність вербатива *різати* значно ширша, ніж інших дієслів з семантикою розділення. В значенні дієслова *рубати*, крім спільних для всіх членів підгрупи сем, наявні семи способу виконання дії ‘ударяючи’ та образу дії ‘з розмаху’ [215, т.8, 891]. Словникове тлумачення цієї лексеми вказує на те, що дія, яку позначає дієслово *рубати*, виконується за допомогою іншої дії. У первинному значенні дієслова *кремсати* міститься інформація про характер дієслівної дії ‘(розрізувати) грубо, нерівно” [215, т.4, 334]. У значенні дієслова *сікти* наявна сема образу дії ‘(рубати що-небудь) на дрібні частини” [215, т.9, 217]. Усі лексеми підгрупи утворюють синонімічний ряд, про що свідчать їх тлумачення у СУМ.

Лексико-семантичну парадигму полісемантими **різати** становлять 37 значень: Д1Д2Д3_{розм}Д4_{розм}Д5Д6Д7Д8Д9_{розм}Д10Д11Д12Д13Д14К1_{фраз}К2_{фраз}К3 Д15 Д16_{розм} Д17^КД1 Д18^КД2_{фраз} Д18^КД3_{фраз} Д18^КД4 Д18^КД5_{фраз} Д18^КД6_{розм} Д18^КД7_{розм} Д18^КД8_{фраз} Д18^КД9_{розм} Д18^КД10_{розм} Д18^КД11_{розм} Д18^КД12 Д18^КД13_{розм} Д18^КД14 Д18^КД15Д19_{сленг}.

До ядра семантичної структури вербатива належать два значення, що позначають деструктивний і конструктивний вплив на об’єкт. ‘Чим-небудь, перев. гострим, розділяти щось на частини, подрібнювати або відокремлювати частину від цілого” – це первинне номінативне значення дієслова, носієм якого є ЛСВ 1. Наприклад: *Засвітила Хомиха каганець і сіла **різати** галушки* (І.Нечуй-Левицький); [Русалка:] *Там хлопець на дудки **ріже** очерет* (Л.Українка); *Багато таких суден списують, **ріжуть**, вантажать на платформи і відправляють на металургійні заводи...* (О.Гончар); *Я пам’ятаю, що мурена і вугор не підігріваються, бо набагато краще їх **різати** холодними* (З журналу).

Пряме значення дієслова *різати* у мовленні метонімічним шляхом може набувати різних відтінків, конкретизуючись у синтаксичному контексті іменників, що оточують його, на зразок: Д2 ‘ранити’ (*різати руки*), Д3_{розм} ‘зрізувати, відокремлюючи від основи’ (*різати виноград, соняшник*), Д4_{розм} ‘розмежовувати земельний масив’ (*різати ділянку*), Д5 ‘приймати дитину’ (*різати пупа*). Напр.: [Мавка (глухо):] *Я руку **врізала**...* (Л.Українка); *...**Вріжеш** пальця – а замість крові*

горілка, і це нормально, це генетика, іншим ти не можеш бути... (Ю.Андрухович); [Хромець:] ...**Я різав** виноград і до збанка складав, А що не з'їли ми, купцеві я продав (І.Франко); - Нам, товаришу Мірошніченко, треба **відрізати** від вас шістьсот десятин. Як ви на це дивитись? (М.Стельмах); - Яка ж я баба? Хіба я вам **пуна різала?** – сказала зобижена Ярина (І.Нечуй-Левицький). Похідні деривати: врізати, відрізати, зрізати, нарізати, перерізати, порізати, розрізати.

Прямо протилежним первинному є значення Дб „виготовляти що-небудь вирізуванням, впливати гострим знаряддям з метою створення нового об'єкта”. А.П. Чудинов, аналізуючи моделі регулярної багатозначності, помітив, що вторинні значення з семантикою створення властиві насамперед дієсловам фізичної дії з первинною семантикою зруйнування типу *рубати, різати* та ін. [265, 38], напр.: – *От, Зосю, й будемо на пару працювати з твоїм милим чорнобривим: він ложки буде різати, а я молотком стукатиму* (М.Стельмах); *З цієї краси [сірого і рожевого мармуру] треба різати богинь і героїв, але цю красу нищить на вогні поміщик-дикун Коростишев. Він з мармуру випаює ванно!* (М.Стельмах); [Хлопчик:] *Я з неї [з верби] вріжу дудочку* (Л.Українка). Похідний дериват – вирізати. По суті, дія, яку позначає Дб, є деструктивною, але кінцева мета дії – конструктивна, тому диференційною ознакою Дб виступають семи характеру впливу на об'єкт та мети дії. З мовного погляду ці зрушення у семному складі мотивуючої семемі і поява нових диференційних ознак у мотивованій семемі зумовлені варіюванням об'єктної валентності дієслова. При метонімічному перенесенні відбувається зміна об'єктів, через що дієслівна семантика і зазнає варіювання, але семантичні зв'язки при цьому не руйнуються завдяки наявності спільної суміжної ознаки у об'єктів: *різати дерево* → *різати ложки, хрести, ікони (з дерева), різати метал* → *різати деталі (з металу), різати кору* → *різати шахи (з кори)* та ін. Д1 та Дб пов'язані гіпонімічними відношеннями: Дб у свій інтенціонал включає значення Д1, утворюючи тим самим спільну смислову частину, і додає сему ‘створення (каузація) об'єкта’. Зв'язок, при якому вторинне значення включає повністю до свого складу первинне значення, кваліфікується як тотожносемний вміщувальний зв'язок [277, 93-95]. Як результат семантичної зміни, у лексемі *різати* розвивається антонімічне первинному значення,

виникає відношення енантіосемії, яке забезпечують наявні в інтенціоналі двох значень протиставні семи.

Значення Д7 „ранити, убивати кого-небудь холодною зброєю” розвинулося від Д1. На зв'язок Д7 з Д1 вказує наявна в інтенціоналі Д7 архісема ‘деструктивний вплив на об’єкт’ з тією різницею, що об’єктом дії стають істоти, зокрема особи. Диференційні ознаки Д7 такі: змінюється характер об’єкта та знаряддя дії, але зберігається сема мети дії ‘деструкція’, напр.: „**Ріжте! бийте!**” – на фортеці *Кричить Гамалія* (Т.Шевченко); *Скликали бити та **різати** всіх ворогів уряду* (М.Коцюбинський). Проте в мовленні це значення набуває додаткових відтінків, конкретизується відповідно до оточуючого контексту. Похідними від Д7 є такі значення:

1) Д8 „знищувати кого-небудь різнею”: *Мовчки **різали** панів селяни* (В.Сосюра);

2) Д9_{розм} „наїжджаючи на кого-небудь, убивати (про трамваї, поїзд)”: *Для них – для дітей – залізниця була, як легенда, знана лише з того, що на ній **зарізало** їхнього сусіда, машиніста-залізничника, якоюсь „залізною машиною”* (І.Багрянний);

3) Д10 „забивати свійських тварин, птахів та ін. на м’ясо”: *Як і личить добрій господарці, Галя ще й курей та качок розвела, правда, коли вони попідростали, то виявилось, що ні вона, ні Уралов не вміють **різати** птицю...* (О.Гончар);

4) Д11 „загризати (про хижу тварину)”: *За два тижні „великий” – так вівчарі пошепки називали ведмедя – **зарізав** ще п’ять корів* (М.Коцюбинський). Похідні деривати Д7, Д8, Д9, Д10, Д11: зарізати, прирізати.

Значення Д8, Д9, Д10, Д11 позначають різні ситуації, різні способи позбавлення істот життя залежно від того, хто виконує дію і на кого вона спрямована (Д8, Д9 – об’єктом є особа; Д10, Д11 – об’єктом виступає тварина): Д8 = зарізати, Д9 = задавити, Д10 = забити, Д11 = загризти. Семема Д7, отже, піддається подальшому варіюванню на рівні висловлювання (у тексті) з метою уточнення способів виконання дії та характеризується широким полем сигматичних значень. І.В. Сентенберг пропонує термінологічно позначити цей процес як референтну специфікацію семного складу вихідного значення за різними способами виконання дії [205, 31]. Зазначимо, що специфікація семантики відбувається, коли вихідне значення слова

характеризується синкретизмом у плані вияву деяких семантичних ознак. Характер синкретизму значною мірою залежить від імпліцитності/експліцитності семи способу дії: чим прозорішою є ця сема, тим виразнішою стає спрямованість дії на той чи інший тип об'єкта.

Близькими за семантикою до Д7 є значення Д12 „врізатися в тіло, спричиняючи біль”: *Твердий комір різав йому* (Ю.Бедзик), Д13 „викликати різкий біль”: *Вітер підхоплював дощ, крутив його, розкидав і гостро різав ним по лиці* (В.Винниченко); *...Морозяне повітря завихрювалося під дашком і різало холодом, як ножами...* (П.Загребельний), Д14 „неприємно діяти на органи чуттів”: *Крутий, потужний запах кожуха.. різав їй ніздрі* (Г.Хоткевич). У семному складі цих значень, крім тематичної семи та диференційних компонентів, наявна семантична ознака ‘завдавати чи відчувати фізичний біль’. Ця сема експлікується при одночасній модифікації компонентів способу, знаряддя дії і характеру впливу на об'єкт при нейтралізації компонента мети дії. Субкатегорійне варіювання семи суб'єкта за категорією істот/неістот мотивуючого значення Д3 відбивається на мовному рівні: суб'єктний аргумент віддає свою позицію несуб'єктному аргументу (*він різав людей* → *одяг різав тіло*), який суміщає в собі значення виконавця дії і значення знаряддя дії. Зміни у семному складі мотивованих значень – нейтралізація ядерної семи ‘фізична дії’ та її заміщення диференційною семою ‘завдавати чи відчувати біль’ – призводять до того, що ці семми виходять з класу дієслів дії та займають периферійне місце в класі дієслів стану, зокрема позначають фізичний стан людини, її фізіологічні відчуття.

Є підстави твердити, що виникнення значень Д12, Д13, Д14 пов'язане з дією закону диференціації, тобто денотативної специфікації сем домінанти в семантично похідних ЛСВ [205, 83]. Специфікації зазнала сема семантичного суб'єкта, що суміщає значення виконавця і знаряддя (джерела) дії: суб'єктом-знаряддям дії Д12 є одяг, Д13 – природні явища, Д14 – запахи, звуки, світло. Різні з таксономічного погляду класи суб'єктів відповідно спрямовують дію на різні класи об'єктів. Специалізація семи суб'єкта спричиняє об'єктне варіювання на зразок:

Д12 – *сорочка різала тіло*;

Д13 – *пісок різав ноги, вітер різав обличчя*;

Д14 – яскраве світло різало очі.

Унаслідок фразеологізації значення Д14 „неприємно діяти на органи чуттів” з’явилися ФО *різати око/очі, аж в очі різже, різати вухо/вуха/слух* із конотативною семантикою К1_{фраз} „бути примітним, виділятися серед чогось чим-небудь” і К2_{фраз} „дратувати”. Зазначимо, що для реалізації дієсловом цієї семантики необхідні специфічні валентні умови на рівні лівобічної позиції: основними заповнювачами її виступають органолептичні іменники зі значенням „те, що сприйняте зором” і „те, що сприйняте слухом” (світло, проміння, пісні, стогін): ...*Світляна білість різонула її по очах...* (Ю.Андрухович); *Швенд відкрив другу скриню – золото швейцарських франків, справжніх золотих франків різнуло доктора Гйотля по очах* (П.Загребельний); *Смуги гречок блищать на сонці, неначе лиснючий атлас, аж в очі різнуть* (І.Нечуй-Левицький); *Валіде наперед здогадувалася, як різнуть оті простонародні пісеньки, передані Хуррем доброю уста-хатун, витончений слух повелителя...* (П.Загребельний).

Поява значення К3 „завдати душевного болю, мучити, терзати” пов’язана з метафоричним перенесенням архісеми Д1 із фізичної сфери у психічну. Для реалізації цього значення необхідною умовою є наявність іменника абстрактної семантики у функції суб’єкта або знаряддя дії та іменника з семантикою особи у функції об’єкта дії або її метонімічних субститутів (*душа, серце*), напр.: *Глибокий жаль різнув Настине серце* (З.Тулуб); *Радісно випростався він [Конашевич], і раптом, наче льодова бритва, різнув його спогад: Він більше не гетьман!* (З.Тулуб); – *Краще хай буде гірше одному, а не всім, – промовив [Мирон] розсудливо і лише опісля помітив, що різнув брата по живому тілі* (М.Стельмах); *Хуррем могла б тільки засміятися у відповідь, але її різнуло маленьке словечко „теж”, в якому вчувалися зневага й погорда...* (П.Загребельний). У дієслова *різнути* на індивідуальне метафоричне значення, крім відтінку однократності, нашаровується значення різкості, інтенсивності, раптовості дії, формальним показником яких виступає суфікс *-ону-* [96, 118-119]. Очевидним є той факт, що поняття, вироблені людиною у процесі пізнання зовнішнього світу, пристосовуються до зображення явищ психічної сфери, суспільного життя [267, 102]. Похідне значення К3, отже, у суб’єктивних оцінках

мовця виражає конкретні вияви переживань, осмислення власних почуттів. Дія, перенесена в абстрактну площину, втрачає всі диференційні семантичні ознаки, які пов'язували її з первинним значенням. Зміна ядерної семи фізичної дії і нейтралізація видових диференційних ознак дозволяє констатувати те, що КЗ покинув семантичну зону фізичної дії і фізичного стану людини та перейшов до семантичного поля психічного стану людини. Процес метафоризації відбувається за семантико-понятійною формулою „людина → фізичний світ → духовний світ”, у результаті якої суб'єкт впливає не на фізичну чи біологічну сутність об'єкта, а на його психічну сторону. У зв'язку з цим заслуговує на увагу зауваження С.М. Цибуліної щодо якості чи характеру об'єкта: „Реальні об'єкти (предмет, тварина, людина)... мають спільну ознаку – матеріальність, тобто речовинність. Об'єкти (тварина, людина) мають, крім цього, ознаки живого. Об'єкт (людина) має специфічну ознаку – здатність мислити (духовну субстанцію). На основі згаданої співвіднесеності слів з реальними об'єктами зміст іменників „предмет”, „тварина”, „людина” можна схематично представити такими ознаками: предмет – матеріальна субстанція; тварина – матеріальна субстанція + ознаки живого; людина – матеріальна субстанція + ознаки живого + духовна субстанція” [262, 28]. Отже, скерованість дії на різні сторони об'єкта – фізичну, біологічну чи психічну – якісно змінює семантику дієслова, що позначає цю дію.

Нерідко джерелом метафор, що утворюються на базі дієслів КФД, виступає опрідметнення абстрактних понять [117, 81, 88]. Розуміння душі як вмістилища внутрішнього стану людини зумовило появу предикативної метафори *різати душу*, де душа уявляється як матеріальна сутність, предмет, який зазнає активної деструкції: *Суперечні думки різали Денисову душу* (Д.Бедзик); ... *Чи був отой світлий рай-гуляння у молодого тракториста Мамайчука, який тепер їздить без ніг по радгоспу на скреготливих, що аж душу різють, коліщатках* (О.Гончар).

У семантичній структурі вербатиwa наявні спеціалізовані значення: Д15 „обробляти поверхню металу, дерева і т. ін. різальним інструментом” (*А батя, одначе, не здається: зараз він у майстерні газорізальником. Зціпивши зуби, день у день різже залізо, латає комбайни...* (О.Гончар.); Д16_{розм} „робити операцію кому-небудь” (*Хірург різав поранених п'ятеро діб* (О.Довженко); *Його [Гната] ногу різали, вибирали*

потрочені скалки і заправляли в лубок (У.Самчук); Д17 „анатомувати труп” (- Позавчора вмер, як кажуть, скоропостижно. Сьогодні, - каже, - і суд прибіжить, будуть **різати** (О.Стороженко); Кум в трупарні, я в лікарні Лежимо. Кума **ріжуть**, мене колють – Терпимо. Кум до раю, я до жінки – Спішимо (М.Карпенко). Лексична сполучуваність спеціалізованих варіантів, на відміну від загальноживаних, значно вужче, обмежена певним колом предметів. Семема Д16 та Д17 виникли в розмовній мові як побутові синоніми до літературних медичних термінів. Поява Д15 є результатом переосмислення загальноживаного значення з метою номінації спеціального виробничого процесу обробки. Д15 містить ті ж самі ознаки, що і Д1, відбувається лише уточнення декількох з них, зокрема способу і знаряддя дії. Обмеження сполучуваності певним колом слів служить мовним оформленням зміненої реальної співвіднесеності цього дієслова.

Семема ^КД1 „залишати сліди на обличчі” є зовнішньою метафорою, яка утворилася від семема Д18 „врізаючись, проникаючи у що-небудь, залишати на ньому сліди, борозни”. Пор.: Санчата з легким хрупанням **різали** полозками... сніг (Г.Тютюнник) і ...Довге шовкове волосся посіклося, посивіло, पोсохло, як трава серед зими; повне личко **порізали** глибокі зморшки (П.Мирний.); Хай **ріже** час лице добром і злом! (О.Теліга). Похідний дериват ^КД1 – порізати.

Контекст модифікує смисл у межах одного значення, тобто конкретизує риси десигната, віднімає чи додає до значення певні семантичні відтінки [126, 16]. Однак, контекст не просто модифікує первинне значення дієслів, а й метафоризує його. „Семантичний зв’язок слова з контекстом здійснюється за принципом своєрідного реле (переключення) так, що семантичне узгодження слова (лексеми) і контексту актуалізує відповідні семема, надає висловлюванню того чи іншого смислу” [166, 206]. Завдяки сполученню з іменниками на позначення стану відсутності звуків відбулося перенесення дії з конкретної сфери у сферу звуків. Дієслово *різати*, сполучаючись з іменниками *тиша*, *повітря*, *простір*, розвинуло метафоричне значення ^КД2_{фраз} „різко лунати, порушувати тишу різкими звуками”: *Та завтра, коли простори **Проріже** перша сурма – В задимлений, чорний морок Зберу я тебе сама* (О.Теліга); *Ранішній кашель не давав йому спокою. Він бухикав, гавкав, вив, ричав, як*

цілий звіринець, і гострими звуками **різав** вранішню тишу (М.Коцюбинський); *Ваші голоси **ріжуть** застигле, заморожене повітря і не долітають до вух людей* (У.Самчук); *Півні, мов лезом, холодне повітря **прорізують**...* (В.Стус); *Шипіння та рев **розрізали** тишу* (М.Хвильовий); *Спочатку жіночий вереск, зойки скривджених **прорізали** вологе повітря* (І.Ле); *У гамір бою **врізався** постріл з рушниці, за ним другий* (І.Ле). Похідні деривати ^{КД2}фраз: прорізати, розрізати, врізатися. Очевидно, поява значення ^{КД2}фраз пов'язана з перебудовою та оновленням словосполучення *порушувати тишу (мовчання)* [28, 69; 117, 82].

Дієслово *різати*, сполучаючись з іменниками *вода, хвиля*, розвинуло значення ^{КД3}фраз „плисти, розсікаючи воду”: *На морі вже чорні кораблі багряну хвилю стернами **різали**...* (Л.Українка). Метафори ^{КД2}фраз, ^{КД3}фраз є результатом образного сприймання людиною найближчого оточуючого її світу живої і мертвої природи. Спільною семантичною ознакою, що пов'язує зазначені семми, виступає сема мети дії ‘порушувати цілісність чого-небудь’, диференційною ознакою виступає джерело дії: ^{КД2}фраз – різкі звуки, ^{КД3}фраз – рухи. Розвиток значень ^{КД2}фраз, ^{КД3}фраз звужує синтаксичні можливості функціонування дієслова, фразеологічно обмежує.

Значення ^{КД4} „говорити без натяків, з грубою відвертістю, різко” суміщає в собі компоненти поведінки і компоненти, що характеризують спосіб говоріння, наприклад: *– Давайте говорити відверто, – **різонує** есесівець...* (П.Загребельний); *А Настя **ріже** з напівоберту: – Чи не пішли б ви, Микито Трохимович, туди, де чорти з відьмами навкулачки б'ються?* (А.Крижанівський); *А молодиця **різала** та й **різала**, по-своєму, по-простацькому, забираючись в саму душу зі своїм шорстким бажанням добра* (Г.Хоткевич). Семантичний зв'язок ^{КД4} з попередніми дериватами здійснюється за рахунок диференційних видових компонентів способу дії та характеру впливу на об'єкт – ‘деструктивний психічний вплив’. На рівні тематичної семи відбувається нейтралізація архісеми ‘фізичний вплив’ і актуалізація тематичної семи ‘говорити’. Похідний ЛСВ від ^{КД4} – ^{КД5}фраз „говорити правду”, якому відповідає ФО різати правду в очі кому-небудь: *Василь нашустрився. **Ріже** прямо у **вічі** Йосипенкові **правду**, перед людьми страмить* (П.Мирний); *...А вона просто **в вічі** баяністові **відрізує**, що соромно йому тут байди бити поміж дітьми, коли міг би зерно на токах*

вантажити в цей час (О.Гончар). Денотативний об'єкт, на який спрямовано дію суб'єкта в реальній ситуації, займає позицію непрямого об'єкта – адресата дії. Словоформа давального об'єкта зумовлюється новою семантикою дієслова: дієслово позначає процес мовлення, повідомлення, тому потребує об'єкт, до якого спрямовується мовлення. У функції суб'єкта – іменники з семантикою особи. ^{КД4}, ^{КД5}_{фраз} виявляються у дієслова в розмовному мовленні та у функціональних різновидах, наближених до розмовного мовлення. Похідні деривати ^{КД4}, ^{КД5}_{фраз} – *відрізати* (у вічі).

На периферії семантичної структури лексеми *різати* перебувають ЛСВ, які позначають поведінку людини та виникли в результаті метафоричного перенесення дії з фізичної сфери у соціальну: ^{КД6} „викликати в кого-небудь труднощі, підводити”: [Горлов:] *Виходить, тебе лаяти слід. Літаки нас **ріжуть**. Мало даєте, мало* (О.Корнійчук); ^{КД7} „ставити незадовільну оцінку на іспитах”, напр.: - *Немилосердно **ріже**, - заявив студент двом товаришам, що чекали черги. І вони вирішили сьогодні не іспитуватись* (В.Підмогильний); *Кинулася я до інституту культури, на бібліотечний факультет, а там дочки секретарів райкомів та голів райвиконкомів, для них місця уже куплені й перекуплені, мене **зарізали** на першому ж екзамені...* (П.Загребельний); ^{КД8}_{фраз} „підривати основу існування кого-, чого-небудь”: *Мене [Задніпровський] **ріже під корінь*** (М.Стельмах); *Ще лунатимуть тут постріли оточених, а танкова група фон Клейста, вивільнившись звідси, вже ринеться на південь, **ріжучи** тили наших армій...* (О.Гончар). Похідні деривати: *зрізати, зрізатися, зарізати*.

На основі актуалізації потенційної семи ‘інтенсивність’ та її абсолютизації виникли значення із спільною семою образу дії ‘азартно, темпераментно, швидко робити що-небудь’: ^{КД9} „танцювати” (- *Вогонь, а не дівка! – милувалися Санькою в танці. – От **ріже!**..* (В.Кучер); *Я такого гопака з святими **різав**, аж небо вгиналось* (О.Корнійчук); ^{КД10} „грати на музичному інструменті” (*Білявий, стрункий Корній **різне** на гармонії – хоч-не-хоч, а не моли й не проси, рветься сама присядка...* (У.Самчук); ***Ріжте**, музики, **ріжте**, а ви, бояре, їжте* (СГ); ^{КД11} „говорити або читати” (*А меж ними і землячки Де-де проглядають. По-московській так і **ріжуть**, сміються та лають батьків своїх...* (Т.Шевченко). Значення, що містять сему

‘азартно, темпераментно, швидко’, okazіонально змінюють первинну семантику дієслова. Актуалізація ознаки інтенсивності, семи високого рівня абстрагування, сприяє узагальненню, розширенню значення-основи вербатива: *різати* – дієслово з гранично абстрактним значенням, і тільки оточення сигналізує про предметну спрямованість цього дієслова.

Дієслово *різати* у значенні ^{КД12} „сильно дути” вживається для змалювання явищ неживої природи. Ставлення до природи як до істоти було здавна характерним для людства. Приписування властивостей істот предметам і явищам неживої природи являє сутність уособлення, чи персоніфікації з метою „оживлення” об’єктів неживої природи: *Різав незмінний норд-ост, але мороз начебто попустив* (Г.Коцюба); *А вітер чикриже, аж ріже з узбіч, Пірвавши маслинові пуга* (І.Драч).

Значення ^{КД13} „грати в карти” вербатива *різати*, як зазначає Л.О. Ставицька, є результатом бурсацько-семінарського жаргонотворення: у бурсацькому побуті значну роль відігравали різноманітні ігри, гедоністичним чинником бурсацького буття постає і гра в карти [225, 121]. Похідний дериват – *різатися*. Напр.: - *Але чи не краще на цих зборах сидіти, аніж у фільки до третіх півнів різатись?* (М.Стельмах).

У сполученні з префіксом *з-* дієслову властиве значення ^{КД14} „скоротити (шлях)”, яке вербатив реалізує тільки у формі доконаного виду: *До радгоспу звідси далеко, лежить туди курявна степова дорога, але Таня, щоб скоротити свою пугь, вирішує брести через лиман навпростець, – так вона зріже куг, дістанеться того берега набагато швидше...* (О.Гончар).

Значення ^{КД15} „прорізувати простір, швидко рухаючись” виникло метафоричним шляхом від семема ^{КД2}_{фраз} та пов’язане з ним семою ‘порушувати цілісність об’єкта’, напр.: *Он прорізала гострим крилом парене запахами цвіту повітря невгамовна вертуха ластівка, несучи ротатій родині здобич переднедільного вечора* (У.Самчук); *Дзьоби і груди [журавлів] ріжуть повітря, і швидко й рівно пливе під ними спорожніла пожовкла земля* (З.Тулуб); *Червоне вино грає у його жилах, берет палає на сонці, а руки злились в крила і ріжуть ними блакитні простори* (М.Коцюбинський); *Йдуть усі помучені, зів’ялі, сіру мряку хрестом прорізують* (В.Стефанік). Похідний дериват – *прорізати*.

Значення Д19 „записувати на пустий лазерний диск” [214, 262] є сленговим: *НЕС прикольно ріже диски і витривалий у використанні (СС)*. Цивілізаційні процеси, технічний прогрес, зміни в суспільстві викликали необхідність називати нові явища, так виник семантичний дериват Д19.

Для дієслова *різати* характерна множинність охоплення ним явищ дійсності, тобто найвищий ступінь абстрагування. Воно позначає процеси, які можуть стосуватися різних суб'єктів та об'єктів: „грати” (*різнути на гармонії*), „вбивати” (*різати ворогів*), „танцювати” (*зонака різав*), „мучити, дратувати” (*думки різали душу*), „дути” (*вітер ріже*), „оперувати” (*різати ногу*), „залишати сліди на обличчі” (*зморшки порізали чоло*), „порушувати тишу” (*сурма ріже простір*), „говорити” (*різати правду*), „ставити погану оцінку” (*різати на іспиті*), „спричиняти біль” (*сорочка різ тіло*) тощо. Дієслову *різати* властива поняттєва полісемія: воно передає процес, стан, дію, що відбувається над предметом чи з предметом, при цьому характер дії узагальнюється, і назва дії приписується ряду класів предметів.

Значеннєва структура вербатива **рубати** охоплює 22 семемі: Д1Д2Д3Д4^КД1^{розм}Д5^КД2^{фраз}Д6Д7К1^{фраз}Д8^КД3^{розм}КД4^{розм}Д9^{сленг}КД5^{сленг}КД6^{розм}КД7^{розм}К1^{сленг}КД8^{сленг}КД9^{сленг}КД10^{розм}КД11^{сленг}. У вербатива *рубати*, крім денотативних значень, подібних до ЛСВ лексеми *різати*, є низка специфічних семем, зокрема Д4 „трощити, ударяючи чимсь гострим” (*рубати кригу, кістки*), Д8 „видобувати вугілля, руду, ін.” (*рубати вугілля*), Д9^{сленг} „будувати споруду з колод, дерева” (*рубати хату*). Ці значення виникли метонімічним шляхом: „дія” → „ліквідація”/„видобування”/„створення (каузація)”. Напр.: *Я піснями простелю синьоокі хмари, візьму своє покинуте кайло і піду на Скальковське чорне золото рубати...* (В.Сосюра).

Подібно до лексеми *різати* вербативу *рубати* властиві конотативно-денотативні значення типу „говорити, висловлюватися різко” на зразок: *„Ти мені скажи – тобі з чоловіком добре було? – „Дуже!” – рубонула зоналу щиро, як ляпаса відважила...* (О.Забужко). Але ця лексема характеризується широким полем специфічних значень. Семема „їсти швидко, багато, з апетитом” виникла у просторіччі при сполученні дієслова з іменниками на позначення їжі. Мотиваційними

семантичними формантами ^{КД}Д_{розм} виступають семи ‘багатоактність дії’ та ‘інтенсивність’, напр.: *Чому він суху картоплю на обід **рубав**, ви не знаєте?* (В.Собко).

Конотативно-денотативне значення „іти” дієслово *рубати* розвинуло у просторіччі: - *Питаю, чи не хочеш ти отак пішака **рубати** до самого Києва, а там і до своєї Ковалівки? – пояснив Іван, вирівнявшись і поправивши безкозирку* (В.Кучер). Як помітив Ю.Д. Апресян, значення типу „йти, прямувати” властиве дієсловам КФД та має чіткі ознаки синтаксичної зумовленості [10, 31]. Сема семантичного адвербіала (сема місця), що властива семантиці дієслова в цьому значенні, експлікується та конкретизує процесуальну ознаку руху, пересування.

Значення „робити що-небудь зопалу, неподумавши; наробити чогось нерозумного” реалізується у фразеологічному контексті *рубати дрова, рубати з плеча: **Нарубав ти дров**, Мостовий, у цих питаннях* (М.Зарудний); *А насправді, якби одна з цих дуреп опинилися біля штурвалу, то не знати ще яких би **дров нарубали*** (А.Дністровий).

КД значення „нещадно, вщент вбивати” реалізується у синтаксико-фразеологічному контексті *рубати на капусту* (локшину, січку): *Пополотнів і Бжеський. Він бачив, що коли справа дійде до бою, півсотні дужих козаків **порубають** його з почтом на капусту* (З.Тулуб).

Конотативне значення „поривати стосунки з ким-небудь” [257, кн.2, 763] сформувалося у фразеологічному оточенні *рубати канати*. Семантична сфера метафор відповідно до культурного рівня народу, розширення його поглядів і аспектів зацікавлення стає все об’ємніше, і ґрунтом для тропеїчних виразів слугує не тільки природа і побут, але і морська справа. Імовірно, згадана ФО породжена у середовищі моряків, але набула поширення і вийшла за межі флотського вжитку (жаргону). Порівняйте пряме і переносне значення лексеми в контекстах: *В клубках вогню та диму смагляваті матроси знетямлено **рубали** канати, з панічним криком тягнуть в люки поранених* (О.Гончар) і – *Я тут не зміг би працювати.. Або повна довіра, або... **рубати канати*** (Ю.Мушкетик).

Вторинну ментальну семантику дієслово набуло в умовах контексту при взаємодії з певними контекстуальними уточнювачами, напр.: *Він уже всорокове*

розповідав цю історію. Солдатик нічого в ній **не рубав**, але вдавав, ніби слухає (Ю.Андрухович). У семний склад значення $K1_{сленг}$ „розуміти” входять архісема ‘виконання ментальної діяльності’ та диференційна потенційна сема ‘відношення суб’єкта до об’єкта’.

Значення $KД8_{сленг}$ „спричинювати погане самопочуття; виводити з ладу когось; неприємніти” з’явилося у дієслова під впливом синонімічного з ним вербатива *різати*, напр.: *Оце мене рубає. Точно на дощ (СС); Щось мене вже вирубає – мабуть, коньяку на сьогодні досить (СС); Виходячи, я беру недопиту пляшку горілки і повну шампанського. Малгося мусить відрубатися (Ю.Винничук)*. Похідним від нього є семема $KД9_{сленг}$ „засинати”: - *Да, - мало не позіхаю, бо після обіду маю звичку на годинку-другу відрубатися (А.Дністровий)*.

Семема $KД10_{розм}$ „грати у що-небудь” виникла під впливом дієслова *різати* з аналогічною семантикою: *Так і живуть. У будень куби дають. У свято в доміно рубаються (О.Гончар)*.

Семема $KД11_{сленг}$ „забракувати що-небудь, визнавати невідповідним певним вимогам, незадовільним” виникла в результаті метафоричного перенесення дії з сфери біологічної (*зарубати ворога*) до сфери інтелектуальних явищ, створених людиною (*стаття, твір, дисертація* та ін.). На думку Н.П. Тропіної, цей процес метафоризації полягає в тому, що артефактам приписуються ознаки особи, істоти чи живої природи, відбувається зміна у напрямку від актантів-назв осіб до актантів-назв інтелектуальних явищ [244, 212]. Дієслово у цьому значенні приєднує іменники у функції суб’єкта та об’єкта дії, інструментальний актант відсутній у деривата. Суб’єктом дії виступає особа чи група осіб, організація; об’єктом дії стають продукти діяльності людини, інтелектуальні артефакти. Напр.: *Насправді нехитру містифікацію було видно наскрізь... перейнятому неофітським фанатизмом видавцеві довелося зарубати початкову назву „Артурові Лицарі” (Ю.Андрухович)*. $KД11_{сленг}$ має яскраво виражений сленговий характер.

Семантична структура вербатива **сікти** містить 20 значень: $Д1Д2Д3Д4KД1_{фраз}$ $KД2_{фраз}Д5KД3_{фраз}$ $KД4Д6Д7KД5KД6_{фраз}$ $KД7_{фраз}$ $KД8KД9KД10_{оказ}$ $KД11_{оказ}$ $K1_{сленг}$ $K2_{сленг/фраз}$. Усі денотативні значення лексеми *сікти* подібні до номінативних значень вербатива

різати (див. [215, т.9, 217-218]), крім семем „бити, карати (батоном, різкою, лозиною)” та „безперервно й інтенсивно стріляти із автоматів, кулеметів”. У зв’язку з тим, що дієслово *сікти*, подібно до *різати*, може реалізувати три лексичних значення різної результативно-деструктивної спрямованості: на фізичну, біологічну чи психічну (духовну) субстанції особи, поява семема „бити, карати кого-небудь” зумовлена скерованістю дії на біологічну сторону об’єкта, напр.: *Бідному Савці нема долі ні на печі, ні на лавці: на печі печуть, на лавці січуть* (М.Номис); *Якось дівчинка не допильнувала, та погасла свічечка, - веліла [пані] дівчинку ту висікти* (М.Вовчок); *Кому у серце лізуть з трупком трупним? Кого нагай просолений січе* Вже п’ятий місяць? (П.Воронько); *Всіх, у кого помічу ганж на ясиру від аркана чи від нагая, а ще гірше – від гвалтування до кінця походу – сікти нагаями, лишати права набувати ясир...* (І.Ле).

Семема „стріляти” виникла в розмовній мові під впливом синтаксичного контексту та експлікації потенційної семи ‘багатократність рухів’, напр.: *Виявивши місця кулеметних гнізд, вороги сікли по них з кулеметів і автоматів* (В.Козаченко).

Серед денотативно-конотативних значень наявні несхожі з семантичними дериватами вербатива *різати* семема: ^{КД4}_{фраз} „цокотіти зубами”, ^{КД5}_{фраз} „рубати на шматки”, ^{КД6} і ^{КД7}_{фраз} „говорити щось різке, неприємне”, ^{КД8} „сильно, безперервно лити (про дощ)” і ^{КД9} „з силою бити, вдаряти (про дощ, вітер, сніг)”.

Значення „цокотіти зубами” мотивується СО ‘багатократність’. Результатом дієслівної дії стає вироблення певних звуків типу ляскання, цокотіння: *Їй нараз зробилося якось зимно-зимно, так що почала голосно сікти зубами* (І.Франко).

Семема „рубати на шматки нещадно, вщент” виникла на основі переосмислення буквального значення сполучення слів *сікти на капусту* (локшину, січку, дрібен мак), напр.: *А я літав у цій свинцевій хвищі, пихату шляхту сік на дрібен мак...* (Л.Костенко); *Один тільки втік, а дев’ять на капусту посікли...* (П.Мирний); *Печеніги попхалися в ворота, вони вскакували у вузький і тісний прохід по кільканадцятєро, і їх... сікли на локшину* (П.Загребельний).

Значення ^{КД6} є результатом МП дії з біологічної сфери у психічну: *сікти людину* → *сікти людину словами*, напр.: – *Прийде час – побачиши сама: не заслужив я тих*

слів, котрими твоя Софійка мене **січе** (І.Муратов). ФО як батогом сікти є похідною, її інформаційний потенціал дорівнює семемі ^{КД7}_{фраз}, напр.: - *А ви наших дітей, коли вони з голоду пухли, хоч раз пожаліли?* – **Як батогом сікнув** [словами] *Лесь* (М.Стельмах).¹

Мотивантами появи значень ^{КД8} та ^{КД9} виступають семи ‘інтенсивність’ та ‘багатократність’: *А вітер, вітер, вітер!.. Який палючий вітер!.. Обвуглені обличчя січе, січе, січе!..* (Л.Костенко); *А скільки доводиться витримувати в сирі холодні зими, – дощ січе чи хурделиця б’є, а йому йти...* (О.Гончар); *Сніг, метелиця. Дороги заметені. У вічі січе, засипає, забиває дихання* (У.Самчук); **Січе** *хуртеча, гостра, ніби шклиста* (Л.Костенко).

Лексема має й оказіональне значення ^{КД10}_{оказ} „дратувати, мучити”, виникнення якого спричинене метафоричним перенесенням семи мети дії ‘пошкодження об’єкта’ з конкретних на абстрактні об’єкти: *Крик жахний долотом Прямо в скроні січе* (П.Воронько). Оказіонального значення ^{КД11}_{оказ} „дивитися на когось, виявляючи при цьому певні почуття (неприятнь, ін.)” вербатив набув при сполученні з іменниками на позначення зорових органів людини: *Ну що таке хула? Нікчема Замурзана, знічев’я щем... Хай грізно **посіче очима!** Хай в прірву підитовхне плечем!* (І.Драч).

Лексема *сікти* розвинула також конотативне значення „розуміти, розбиратися в чому-небудь”. Цей дериват має у семному складі дві семи: сему суб’єкта і сему деліберативного об’єкта, сема знаряддя при цьому відсутня. По суті, суб’єкт ситуації – особа – сама є „знаряддя” своєї ментальної діяльності [244, 199]. Напр.: *Ти січеш хоча б щось з його лекції?* (СС). Похідною від ^{К1}_{сленг} є семема ^{К2}_{сленг/фраз} „розуміти справу”, що з’явилася у вербатива у фразеологічному оточенні *сікти тему* [214, 273].

За словами С.Р. Омельченка, у дієслівних лексем, що набули у вторинних значеннях ментальної семантики, має місце семантична модуляція: переосмислення системоутворюючих, контекстуальних і конситуативних ознак у смисловій структурі

Примітка. Зазначимо, що конструкції типу *сікти словами, різати боєм* передають інструментальні відношення, але, як зауважує Г.Г. Рогачова, інструментальне значення в них поєднується з причинно-наслідковим та значенням способу дії, що є результатом наявності в конструкції абстрактного іменника [195, 69].

слова. Цей процес, на думку С.Р. Омельченка, може розглядатися як системно-мовний факт взаємодії літературної мови та діалекту [176, 224].

Семантична структура вербатива **краяти** містить 5 семантичних варіантів: Д1Д2^КД1К1ДЗ_{розм.}. Від значеннєвих дериватів, представлених у структурі вербатива *різати*, семантична структура лексеми *краяти* відрізняється наявністю значення ДЗ „кроїти”: *Кравець крає, як йому сукна стає* (М.Номис); *Пану чоботи він **краяв** Та купця корив і лаяв* (Я.Щоголів); *Ремісники **крають** і шують одяг, роблять мішки, плетуть кошики, їдять кебаби й солодоці, варять плов...* (П.Загребельний).

Значення ДЗ зберігає архісему Д1 ‘розрізати’ та сему образу дії ‘на частини’, але характеризується диференційними ознаками характеру об’єкта ‘розрізати тканину, шкіру тощо’ та мети дії ‘для пошиття з них одягу, взуття’. Зміна таксономічного класу іменників у ролі об’єкта дії та модифікація семи мети дії зумовлює появу нового значення. Обумовленість семантичного варіанта тематичним класом слів, що з ним сполучається, є результатом його прив’язаності до певного кола явищ дійсності, на відміну від інших семантичних варіантів цього слова, які співвідносяться з іншими сферами явищ дійсності [144, 22].

Семантична структура дієслова **кремсати** охоплює 4 значення: Д1Д2К1^КД1_{арх.}. Крім основного значення „грубо, нерівно розрізувати, рубати”, вербатив має значення „вбивати”, що виникло у нього під впливом дієслів *різати*, *сікти*, *рубати*, напр.: *Туго видобуваючи слово за словом, він [Степура] заговорив. Заговорив про бій з танками. Про якісь пляшки горючі. Про те, як **покремсало** їхній студбат...* (О.Гончар); *Пригадав Оленчук, як починалося, як першу ниву свою обробляв із старшим сином, що.. **десь тепер на польськiм [фронті] шляхту кремсає...*** (О.Гончар).

У сполученні з абстрактними іменниками у ролі об’єкта дієслово набуло значення „калічити щось, псувати” на зразок: *...**Покремсали** життя моє на частки, на тьмяну січку слів і суєти* (Л.Костенко); *А я обрав нелегке ремесло **Шукати** слово скарбом таємничим, **Плести й **кромсати**** [кремсати] свій убогий віри – Блідий відбиток дійсності людської* (А.Малишко).

Конотативно-денотативне значення „погано, невміло робити що-небудь” вербатива *кремсати* фіксується в СГ [211, т.2, 302]. Широкий аналіз художнього матеріалу показав, що значення ^КД1 у сучасній українській мові не вживається.

Аналіз семантичної структури лексеми *кремсати* підтвердив думку про те, що стилістично марковані дієслова частіше зустрічаються в зонах з низьким ступенем полісемантичності [112, 159]. Це пов'язано з тим, що стилістична диференціація має вплив на сполучуваність слів, накладаючи обмеження на валентнісні зв'язки дієслова.

Лексико-семантична парадигма вербатива **тяти** охоплює 9 семантичних варіантів: Д1Д2Д3^КД1^КД2Д4^КД3^{арх}Д4^{розм}К1. На відміну від дієслова *різати*, семантична структура лексеми *тяти* характеризується низкою специфічних значень: „косити”, „бити, вдаряти”, „бити, подаючи якісь сигнали”, „жалити, кусати”. Поява денотативного значення Д2 „косити, зрізуючи траву, збіжжя та ін. косою, косаркою” (*тяти траву*) зумовлена звуженням первинного значення „різати, рубати”. Звуження значення полягає у тому, що слово набуває більш вузького смислу внаслідок обмеження кола явищ, що ним називаються [143, 37]. Семему Д3 „бити, вдаряти” дієслово набуло в синтаксичному контексті, типовому для цього значення (*тнути* – хто, кого, куди), напр.: *Іван тнав перший, просто в чоло* (М.Коцюбинський); *Що ти так тнеш коні?* (СГ).

Похідним від ^КД1 „грати на музичному інструменті” є семема ^КД2 „бити, подаючи сигнали” (*У бубни мідні тнуть, засурмили війська* (М.Рильський.). Д4 „жалити (про бджіл, комарів)” (*тjali комарі*) виникло як результат експлікації семи ‘викликати болючі відчуття’, що потенційно присутня у складі Д3.

СГ фіксує у дієслова архаїчне на сьогодні значення ^КД3^{арх} „твердити одне й те ж саме” [211, т.4, 303]: *Чим то той Лазар Богу при подобився, що його увесь тиждень тнуть та й тнуть* (СГ). У сучасній українській мові значення „висловити що-небудь” дієслово реалізує тільки у формі доконаного виду у сполученні з префіксом *від-*, який привносить значення результативності та однократності дії. За словами Т.Д. Сергєєвої, здатність дієслівних префіксів вибірково сполучатися з мотивуючими дієслівними ЛСВ за принципом семантичної узгодженості дозволяє використовувати префіксальну валентність як об'єктивний формальний засіб діагностики значень при

компонентному аналізу лексичної семантики дієслова [206, 53-55]. Напр.: *Марта вже збиралась якнайрізкіше відтяти своє улюблене „ще чого”, але злякалася і мовчала* (Ю.Андрухович); – *А де ж справлятимеш колодку, Маріє?.. – Не знаю, - відтjala і закопилила губу* (У.Самчук). Адвербіальна сема ‘різко й коротко’, наявна в семному складі дієслів *відтяти, відрізати, відрубати*, утворилася на основі асоціативної ознаки образу дії, яка не входить до інформаційного потенціалу значення Д1, але підказується його сутністю. З цього приводу слушною є думка О.М. Шрамма, який зауважує, що похідні ЛСВ можуть об’єднуватися з первинним значенням реальним семантичним компонентом, що входить до структури того чи іншого значення, а також потенційною семою, що відсутня у структурі первинного значення і виникає внаслідок асоціативних уявлень, що підказуються сутністю первинного значення або характером денотата, з яким співвідноситься первинне значення [277, 93].

Актуалізація потенційної семи образу дії переводить дієслово з ЛСГ дієслів розділення об’єкта до ЛСГ дієслів мовлення, що вводять пряму мову. Вартим уваги є той факт, що метафори *відтяти, відрізати, відрубати*, крім процесуальної ознаки говоріння, містять додаткову інформацію про спосіб говоріння, характер поведінки мовця, а також емоційний і психічний стан мовця: ‘різкість’, ‘суворість’, ‘твердість’, ‘категоричність’, ‘лаконічність’. Метафорична заміна дієслів говоріння дієсловами КФД дає можливість якнайповніше представити процес повідомлення.

Первинна семантика дієслова *тяти* відкриває можливість сполучуваності його з іменниками-назвами абстрактних понять у ролі об’єкта дії. Приєднуючи іменники з абстрактною семантикою, вербатив набув значення „нищити що-небудь” на зразок: *Щасливий воїн, що во ім’я миру Свою підносить бойову сокиру, Во ім’я правди кривду тне з плеча!* (М.Рильський).

Багатозначність лексеми *тяти* базується також на варіюванні акціональних характеристик дієслова, зокрема багатократності, процесності з однократністю, результативністю. Напр., багатократні, процесні дієслова *тяти, втинати* реалізують значення „грати” ([Макар:] *Людей, як машинні; гвалт, співи, музика тне...* (І.Карпенко-Карий); *А що вже грав, то, знаєте, втинав Отак, що й не пособить сила Божжа...* (І.Драч); *А музики знов втяли козачка...* (І.Нечуй-Левицький); однократний і

результативний вербатив *утнути* – значення „зробити що-небудь”: *То так і я тепер пишу: Папір тільки, чорнило трачу... А перш!.. То так утну, що аж заплачу* (Т.Шевченко); *Його несподівано звідтіль [з бурси] вигнали за те, що він раз утнув штуку в класі* (І.Нечуй-Левицький). Очевидно, слід погодитися з думкою О.М. Соколова, який зазначає, що, як у болгарській та російській мовах, так і в українській варіювання дієслів супроводжується зміною акціональних характеристик, тобто чергуванням ознак однократності, результативності, граничності і початковості [221, 6-7]. Дослідник виокремлює чотири основні типи акціональних відношень, що зумовлюють внутрішнє варіювання семантики дієслова: початково-процесний, процесно-результативний, процесно-граничний, багатократно-однократний [221, 3]. Виділення акціональних типів при вивченні дієслівної полісемії – необхідна умова виявлення закономірностей у сфері лексичної та категоріальної семантики [221, 11].

Розвиток багатозначності дієслів з первинною семантикою „розділяти об’єкт на частини” представлено в **табл. 3.2**.

3.4. Підгрупа лексем з семантикою „обробляти поверхню об’єкта”

Семантичною основою мікрополя дієслів обробки об’єкта є поняття фізичного впливу на об’єкт за допомогою якого-небудь знаряддя, що призводить до деформації об’єкта з метою зміни його структури: форми, розмірів, поверхні. Члени підгрупи об’єднані родовою (лексико-категоріальною) семою ‘вплив на об’єкт для надання йому певної форми’ та видовою диференційною семою мети дії ‘пошкодження, деформація об’єкта’, але протиставляються один одному за ознаками способу виконання дії, знаряддя дії, характеру об’єкта. При віднесенні дієслів до зазначеної підгрупи на перший план ставиться семантична ознака характеру об’єкта: об’єкт є одночасно матеріалом, який використовується при діянні. До ядра семантичної структури лексем, крім значення деструкції, входить конструктивне значення „виготовляти що-небудь, обробляючи дерево, метал яким-небудь знаряддям”.

Склад підгрупи становлять такі лексеми: *пиляти, стругати, тесати, кувати, клепати*.

Характерною особливістю описуваних дієслів є те, що вони мають досить обмежене лексико-семантичне оточення, специфічний репертуар заповнювачів об'єктної та інструментальної позиції. Об'єкт (матеріал), знаряддя та спосіб, що використовуються при певній обробці предмета, обмежені об'єктивною дійсністю, життєвим укладом народу: *пиляють* переважно пилкою дерево, дрова; *стругають* стругом поверхню дерева чи металу; *тешуть* сокирою дерево; *кують* молотом по металу; *клепають* молотком лезо коси, ножа.

Семантичною домінантою підгрупи є дієслово *пиляти*. Воно має найбільшу кількість семантичних компонентів, спільних для всіх членів ряду.

Семантична парадигма дієслова **пиляти** охоплює 8 значень (2 денотативних та 6 конотативно-денотативних): Д1Д2^КД1^{розм/пейор} ^КД2^{розм/пейор} ^КД3^{розм/жарт} ^КД4^{розм} ^КД5^{розм} ^КД6^{оказ}. Основне значення дієслова *пиляти* Д1 „розрізати пилкою дерево, камінь тощо” характеризує дію, спрямовану на об'єкт у напрямку його деструкції, та розкладається на такі компоненти: 1) архісема ‘вплив на об'єкт’; 2) спосіб дії ‘ріжучи’; 3) знаряддя дії ‘гострий інструмент’; 4) матеріал ‘дерево, камінь та ін.’; 5) мета дії ‘деформація об'єкта для надання об'єктові певної форми’. Напр.: *У неолітичні часи люди перейшли до осідлості, навчилися шліфувати, свердлити, пиляти камінь* (З підручника); *Люди взялися за пилку. ...Вони пиляли дуже повільно й дуже довго* (П.Загребельний); *Зуб'я поперечної пилки заточують з обох боків, внаслідок чого вона однаково добре пиляє, рухаючись в обидва боки* (З підручника).

Друге значення дієслова *пиляти* утворилося метонімічно за моделлю регулярної полісемії „впливати фізично на об'єкт (чи обробляти певним способом) → створювати що-небудь у результаті цього в ньому/із нього”, у результаті чого об'єктний аргумент матеріалу змінюється на результативний аргумент, напр.: *пиляти дошку* → *пиляти шахи* (з дошки).

Друге значення слова *пиляти* безпосередньо пов'язане з першим спільною семою ‘діяти гострим знаряддям’, але, на відміну від Д1, ЛСВ 2 характеризує дію, спрямовану на створення об'єкта. Покомпонентно зміст Д2 можна представити таким чином: ‘впливати гострим знаряддям’ + ‘надавати потрібної форми’ + ‘створення’.

Значення ${}^{\text{K}}\text{ДІ}_{\text{розм/пейор}}$ „безперервно дошкуляти кому-небудь причіпками, повчаннями, дорікати чимось” сформувалося у результаті метафоричного перенесення дії з неживого предмета на особу: *пиляти дроба* → *пиляти людину* та пов'язане з другим значенням семами ‘впливати’ та ‘надавати потрібної форми’, а через нього пов'язується й з першим, основним значенням семою ‘деструкція’. Семний склад ${}^{\text{K}}\text{ДІ}_{\text{розм/пейор}}$ відзначається наявністю семи особи, яка актуалізує архісему ‘діяти на шкоду кому-небудь’. Метафоричні зрушення в семному складі семми ${}^{\text{K}}\text{ДІ}_{\text{розм/пейор}}$ супроводжуються зрушеннями в характері об'єктів, що сполучаються з метафоризованим дієсловом. Поява нових контекстів сполучуваності перенесеної назви зумовлена метафоричним перенесенням назви з однієї сфери вживання в іншу: з фізичної – в соціальну, завдяки чому лексема *пиляти* пов'язується вже з іншою референтною сферою „Поведінка”. Дія, яку називає ЛСВ 3, може мати різну скерованість – на іншого чи на себе – залежно від того, на кого спрямовується дія: *Якщо я кого пиляю, то хіба саму себе, та воно зате нікому не вадить* (Л.Українка); *А мати стогне, мати дошкуляє, що Божий день пиляє та й пиляє...* (Л.Костенко); *Сини... як дістали якесь письмо до рук, як дістали якусь напу, та як підійшли під стару, та й пилили, пилили [пиляли], аж перерубали* (В.Стефанік); – *..Хто би мене ще так пиляв систематично?* (І.Карпа); *Внизу, у вестибулі, зустрічаюся з комендантом об'єкта і вахтером Петрівною. Перша мене пиляє, щоб до 1 липня звільнив кімнату, позабирає свої манатки...* (А.Дністровий). У формуванні цього значення взяла участь також СО первинного значення ‘тривалість дії’ [265, 36], яка підтримується і лексичними засобами типу *щодня, що Божий день, безперервно, систематично* та ін. Функціонування дієслова із зазначеною вторинною семантикою виявляє його синтагматичну залежність від оточення: необхідною умовою для актуалізації цього значення у дієслова є контекст, тобто наявність обов'язкових дієслівних поширювачів, напр.: *пробу пиляв на відмінно* → *вона пиляла сина докорами*. Слід зазначити, що якщо дієслова *дорікати, докоряти, картати, лаяти, ганити, чіплятися*, які є синонімами вербатива *пиляти*, позначають різні способи виконання дії „виводити з терпіння, рівноваги” (докорами, причіпками, лайкою, діями, словами), то дієслово *пиляти* недиференційовано містить у своїй семантиці всі

способи цієї дії: „дошкуляти докорами, причіпками, лайкою, діями, словами, сварками та ін.”, що, за словами М.Д. Якобовської, підсилює ознаку постійності, тривалості цієї дії [285, 61].

Метафоризація може супроводжуватися аксіологічним оцінюванням – актуалізацією потенційних сем позитивної чи негативної оцінки залежно від того, який зміст закладено мовним колективом у те чи інше діяння. ЛСВ „безперервно дошкуляти, дорікати кому-небудь причіпками, повчаннями” характеризується додатковим імплікованим відтінком пейоративності (осудження). Це дає можливість кваліфікувати ${}^K D_{1\text{розм/пейор}}$ як прагматичну метафору. Очевидно, має рацію Г.Г. Почепцов, твердячи, що прагматика людських стосунків змінює семантику слів: образливим може стати пестливе слово, пестливим – образливе, тобто семантика слів може локально змінюватися [194, 50].

Значення ${}^K D_{2\text{розм/пейор}}$ „граючи на музичному інструменті (перев. смичковому), видобувати з нього різкі, негармонійні звуки” з'явилося на основі метафоричного перенесення дії за двома асоціаціями: 1) зовнішньою подібністю рухів при грі на музичному інструменті з рухами при пилянні чого-небудь та 2) звуковим супровідом цих дій. Очевидно, що метафоризація відбулася на основі двох асоціацій, за якими стоїть динамічний зв'язок дій, предметів і явищ самої реальної дійсності, а також творчий характер пізнання цієї дійсності людиною. Покомпонентно зміст ${}^K D_{2\text{розм/пейор}}$ може бути представлений так: ‘діяти’ + ‘видобувати різкі звуки’. Обов'язковими поширювачами дієслівного значення ${}^K D_{2\text{розм/пейор}}$ виступають іменники у прийменниково-відмінковій формі: V + A_{місц.} Наприклад: *Кривобокий скрипаль щось пиляє на скрипці, а його партнер акомпанує йому на старому розбитому роялі* (П.Колесник). За висловом Н.П. Тропіної, зміни синтаксичної валентності відбуваються тоді, коли синтаксична валентність материнської одиниці виявляється не здатною представити на поверхневому рівні учасників ситуації дієслівної дії. Нове значення ніби вимушено підбирає засіб репрезентації учасників нової ситуації, використовуючи типові способи їх синтаксичного вираження [245, 20]. У цьому випадку діє ізоморфізм-адекватність, тобто дієслово *пиляти* переймає синтаксичну валентність найближчої до нього за семантикою одиниці *грати*. М.П. Кочерган

термінологічно позначає цей процес як „зараження однорідністю”: семантично однорідні члени стають синтаксично однорідними [126, 125-127]. Крім того, дієслово у значенні ^{КД2}_{розм/пейор} втрачає орудну валентність (при збереженні її в третьому значенні), що пов'язане з переходом дієслова в інше семантичне поле „Гра на музичному інструменті”. Від значення ^{КД2}_{розм/пейор} утворилося жартівливе значення ^{КД3}_{розм/жарт} „азартно грати на чомусь”, яке ускладнене семою образу дії: *Музика різала, пиляла, аж струни лопались* (П.Мирний).

Зовнішня подібність рухів двох дій зумовила появу значення ^{КД4}_{розм} „терти, розтирати”, яке не зафіксоване у СУМ [215, т.6, 353-354]: *Вона [баба]... робила грішним добру шану: Ремнями драла, мов биків, Кусала, гризла, бичовала, Кришила, шкварила, щипала, Топтала, дряпала, пекла, Порола, корчила, пиляла, Вертіла, рвала, шпигувала І кров із тіла їх пила* (І.Котляревський); *Задоволено крякнувши, він довго пиляє себе армійським рушником, натирається так і сяк* (О.Гончар). Як зазначає Н.Д. Гарипова, кількість зовнішніх дієслівних метафор, які ґрунтуються на зорових асоціаціях, значно обмежена, що пов'язане з властивостями загальнокатегорійного значення дієслова як частини мови: ознаки, що характеризують дію, відрізняються від ознак предметів; дія, як правило, не має форми, кольору, запаху, смаку, тому узагальнення різних дій базується на порівнянні ознак внутрішнього характеру у свідомості мовця [66, 4].

Шосте значення ^{КД5}_{розм} „видавати одноманітні різкі звуки (про комах)” з'явилося на основі метафоричного перенесення дії з особи на істоту на основі асоціативної суміжності за моделлю „живому-живе”. Протиставлення людини тварині найчастіше спостерігається в сфері зображення і передачі звуків, напр.: *Інтимно десь у кутку пиляв немудру мелодію цвіркун* (Ю.Яновський). Значення ^{КД5}_{розм} пов'язане безпосередньо з четвертим семою ‘видавати різкі звуки’.

Аналізована лексема може набувати оказіонального значення „бити кого-небудь”, мотивантом появи якого є градуальна сема інтенсивності, а також акціональна характеристика багатократності дії: *Здерти б з нього [з Арнульфа] штани й пиляти отим рубчиком по тонкій шії, поки не захарчить і не здохне, як скажений собака!* (П.Загребельний). Між вихідним і похідним ЛСВ, у семному складі якого

розвивається відтінок інтенсивності, встановлюються відношення метафоричної подібності. Сема інтенсивності виникає через порушення узвичаєного уявлення про зв'язок предметів і дій, що веде до руйнування міри і сприйняття дії як надмірної, інтенсивної [160, 67; 161, 47].

Словарь української мови, який на той час репрезентує дієслово *пиляти* як однозначне [211, т.3, 151], засвідчує, що вторинні семантичні деривати сформувалися у цього вербатива на початку ХХ століття.

Аналіз семантичної структури вербатива *пиляти* показав, що похідні семми лексеми сформувалися різними шляхами: 1) зміною аргументів дії (ЛСВ „виготовляти що-небудь, обробляючи пилкою дерево, камінь”), 2) метафоричним перенесенням дії на основі: звукової асоціації (семми „грати на музичному інструменті”, „азартно, весело грати на чомусь”) та уособлення (ЛСВ „видавати одноманітні різкі звуки (про комах)”, субкатегорійного варіювання семи об'єкта у напрямку від предмета до особи (значення „безперервно дошкуляти, дорікати кому-небудь причіпками, повчаннями”), зовнішньої подібності рухів двох дій, чи зорової асоціації (ЛСВ „терти, розтирати”), актуалізації ознаки інтенсивності та багаторазовості дії (ЛСВ „бити”).

Процес метафоризації вербатива *пиляти* супроводжувався аксіологічним оцінюванням та стилістичною диференціацією значень: ${}^K D1_{\text{розм/пейор}}$ і ${}^K D2_{\text{розм/пейор}}$ властива негативна емоційно-експресивна забарвленість; ${}^K D3_{\text{розм/жарт}}$, ${}^K D4_{\text{розм}}$ і ${}^K D5_{\text{розм}}$ характеризуються розмовно-побутовою приналежністю.

Семантична структура дієслова **стругати** включає 13 семем: $D1 D2 D3 D4 D5 D6 D7 {}^K D1_{\text{фраз/заст}} {}^K D2 D8_{\text{арх}} {}^K D3_{\text{арх}} {}^K D4_{\text{сленг}} D9_{\text{діал}}$.

Ядро семантичної структури вербатива становлять семми $D1$ з семантикою деструкції, напр.: *От як в майстерні щось виточуєш або **стружеєш** – усім тілом розумієш, що це останній пруг чи стружку здимаєш* (М.Стельмах); *Дістав [Гнат] нові замовлення столярки, і фуганок **не стружеє**, а горить в його руках* (У.Самчук) та $D2$ з семантикою конструкції, пов'язані відношеннями енантіосемії: *Присунув пень [дід], - це в нього за ослоник. Та й сів **стругати** ополоник* (Л.Костенко); *В могилі чорній – Чорний патичок: Хреста чи зірку нікому **стругати*** (П.Воронько); *Галерницькі рубцями биті руки **вистругують** нам човники з кори...* (Л.Костенко).

Мотивантом поширювальних значень – Д3 „нарізати тонкими вузькими пластинками” (*стругати м'ясо*), Д4 „робити гострим кінець чого-небудь” (*стругати олівець*), Д5 „знімаючи верхній шар з чого-небудь, робити його рівним” (*стругати припічок*), Д6 „зрізати що-небудь” (*стругати спорши*) та Д7 „розробляти вугільні пласти” (*стругати вугілля*) – виступає первинна семема „обробляти дерево, метал та ін. різальним інструментом”. Значення „робити гострим кінець чого-небудь”, за даними Словаря української мови, є первинним [211, т.4, 219]. Зміни, що відбулися у семантичній структурі вербатива, висувають на перше місце семему „знімати стружку з поверхні дерева, металу і т. ін. яким-небудь різальним інструментом” [215, т.9, 788]. Д3, Д5 утворилися метонімічно за моделлю „дії → спосіб виконання дії”. Семему Д6 лексема набула теж метонімічно через зміну акцентів з процесу на наслідок. Значення Д7 є спеціалізованим варіантом.

Метафора ^КД2 „віяти, дути з великою силою” є результатом уособлення явищ неживої природи на зразок: *Ще жодної краплини не впало на землю, бо поперед важкої низької хмари стругав неймовірної сили струмінь вітру, знявши до самої хмари жовту завісу пилуки* (Ю.Збанацький); *А вечір довгий, хуртовина струже* (Л.Костенко). При цьому семантично актуалізується не спосіб діяння, а потенційний елемент інтенсивності дії. Помічено також метафоризуючу дію іменників *вітер*, *хуртовина*, що займають позицію суб'єкта дії. Відсутність агентивного суб'єкта, активність якого безпосередньо пов'язується з пацієнсом, та наявність неагентивного суб'єкта, що виконує дію завдяки внутрішньому джерелу енергії [202, 111], зумовила нейтралізацію семи об'єктності у семному складі ^КД2. Внаслідок усунення об'єкта дії дієслово стає неперехідним.

СГ фіксує також застарілі значення цієї лексеми [211, т.4, 219]: Д8 „чистити що-небудь” (*дорожки стругати*), ^КД1_{фраз} „сваритися (перев. про жінку з чоловіком)” (*моркву стругати*), ^КД3 „танцювати” (*стругати гусаря*), поява яких, очевидно, зумовлена посиленням семи інтенсивності дії, яка виникає на основі діалектичного протиріччя між новим предметним значенням і старою словесною оболонкою, що сигналізує про вихідне значення [160, 67]. Значення Д8, ^КД3 зазнали повної архаїзації.

Слід зазначити, що в сучасному молодіжному сленгу дієслово вживається в значенні ^КД₄_{сленг} „میمовільно викидати з шлунка через рот спожитий продукт харчування” [214, 283]: „Скоро має попустити, - кажу йому [Декі], - а якщо ні, тоді треба промити шлунок, нічого страшного – трохи **постругаєш**, і все буде нормально” (А.Дністровий); *Раптом Рома починає блювати. ..На землю падає її струганина і мене мало не вивертає... Тільки **не стругати**, тільки **не стругати** – повторюю про себе (А.Дністровий).* ^КД₄_{сленг} – це зовнішня метафора, ознакою-мотивантом якої виступає компонент наслідку дії семемі Д1, – ‘відходи у вигляді тонких стрічок, що виробляються під час стругання деревини, різання металів тощо’.

Дієслово *стругати* в діалектному мовленні, сполучаючись з іменниками-назвами продуктів харчування, вживається в значенні „чистити що-небудь”: *стругати картоплю, моркву тощо* [126, 41].

Лексико-семантична парадигма вербатива **тесати** охоплює 4 значення: **Д1Д2К1**_{фраз}**Д3**. До ядра семантичної структури дієслова належать значення Д1 із семантикою деструкції „рубаючи вповодж дерева, знімати верхній шар деревини”: *П’ять день [днів] на тиждень ходили вони на панщину, возили цеглу й камінь, місили глину, пиляли дошки, **тесали** колоди (З.Тулуб); [Павлюк:] Ужє десь **тешуть** дошки для помосту і ставлять колесо, щоб нас четвертувати (Л.Костенко); ...Сам султан носив каміння для спорудження фортеці Румеліхісар, і сам **тесав** дошки для кораблів, які мали прийти через суходіл до столиці імператорів, сповнивши серця греків містичним жахом (П.Загребельний) та Д2 із протилежною значенню Д1 семантикою конструкції „рубаючи, обрубуючи, виготовляти що-небудь із дерева”: *Біля школи дзвенять сокири, то майстри **тешуть** нові парти, лавки, столи (В.Кучер); - Чудно, Тимофію, буває на світі: сьогодні чоловік кроковку теше, а завтра йому домовину витесують (М.Стельмах); Дуби мають по десять тисяч років – з одного такого дерева можна **витесати** цілий корабель або палац (Ю.Андрухович).**

ФО *хоч кіл (кілок, коляку, кілка, кілля) на голові теши* дорівнює семемі „нерозумно вперта людина, яку не можливо переконати”: *Як упреться [Безбородько], наче стовпець у плоті, нічим не поворушиш, **хоч кіл на голові теши**... (М.Стельмах); ...Знаєте ви казку про „стрижене та голене”? Отак же і наш мужик: **кіл йому на***

голови теши́ть, а він таки свої́ гнутиме! (М.Кропивницький). Утворення фразеологічного значення, як переконливо доводить М.Ф. Алефіренко, відбувається за участю конотативних сем адгерентно-асоціативного характеру, які служать мотивами переосмислення прямих номінативних лексичних значень слів-компонентів [2, 37]. У смисловій структурі аналізованої фрази конотативними елементами адгерентно-асоціативного походження є семи ‘впертість’, ‘настирливість’, ‘відчай’, ‘безсилля’, ‘неможливість що-небудь зробити’.

Семема ДЗ „обробляти гострим знаряддям (цеглу, камінь і т. ін.), рівняючи, згладжуючи, надаючи потрібної форми” є поширювальним значенням, яке сформувалося від Д1 шляхом референтної специфікації семи семантичного об’єкта, що суміщає значення об’єкта і значення матеріалу дії. Напр.: *Чи встигну я цей камінь обтесати У дві руки, із молотом одним?* (А.Малишко); *Я успокоююсь, дивлячись, ... як муляри тешуть цегли, допасовуючи їх до належного місця* (І.Франко); *Я вчився будувать шляхи, Тесать каміння, деревину, Кріпити бруса до сохи...* (П.Воронько).

Значеннева структура дієслова **кувати** охоплює 9 значень: Д1Д2ДЗК1К2КЗ_{заст} КД1_{заст}Д4^КД2_{фраз}.

Перший ЛСВ „б’ючи молотом по металу або натискаючи пресом, надавати йому потрібної форми” – граматично і фразеологічно незв’язаний, обумовлений предметним рядом. Д1, крім архісеми ‘вплив на об’єкт для надання об’єктові певної форми’, містить диференційні компоненти: 1) способу дії ‘б’ючи або натискаючи’; 2) знаряддя дії ‘молотом чи пресом’; 3) матеріалу ‘по металу’; 4) мети дії ‘деформація об’єкта’. Дія, позначувана дієсловом *кувати*, відбувається за допомогою іншої дії, на що вказує етимологія слова. Дієслово *кувати* „формувати гарячий метал” (праслов’янське *kovati* „кувати, бити метал молотом”), як засвідчує ЕСУМ, утворилося від індоєвропейського кореня-основи *kou-* або *kāu/kəu-*, що означає „бити” (латинське *cūdo* „б’ю, колю”) [83, т.3, 120-121]. Напр.: *Там коваль сидів у кузні, вогонь біля нього в горні горить, а він залізо розпікає на вогні й молотом кує на ковадлі* (Є.Гуцало); *Муфти виточують, ресори зварюють, там щось кують, там розбирають мотор...* (О.Гончар); *Він кує та зварює турбіни для колгоспних електростанцій* (В.Кучер).

Другий ЛСВ „виготовляти що-небудь, обробляючи метал” метонімічно мотивований. У дієслів деформації об’єкта значення створення виникає тоді, коли деформація виступає необхідною умовою процесу створення чого-небудь. Напр.: [Кассандра:] ...І я сказала: „Гей, **куйте** шоломи, троянські мужі, утрое, вчетверо кладіть блискучу мідь!” (Л.Українка); „Зброї нема”. – „Ну, то як же?” – „**Куйте** шаблі”. Думаємо, жартує, а він серйозно: **куйте** (О.Гончар); За якийсь короткий час – і **викував** підкову, ловкий коваль, усі дивляться, як на цирк, а моєї жінки десь не стало (Є.Гуцало); Тож коли тесали дерево, плели канати, ткали полотно для вітрил, **кували** якорі ... то робили все те не тільки за кошти, видані з султанської скарбниці в Едікуле, а й за кошти Ібрагіма-паши (П.Загребельний). Похідний дериват – викувати.

Семема ДЗ „прибивати підкови” маніфестується у сполученні дієслова *кувати* з дуже обмеженим колом імен на позначення тварин, що вичерпується одним словом: Збоку при смолоскипі двоє бійців **кували** коня (О.Гончар); – Ремісники нам потрібні ще більше, ніж землероби, – сперечався Калиновський, – бо орати кожен вміє, а шевцювати або **кувати** коні треба вивчитися (З.Тулуб); Бенедетті був типовим італійцем, який уже у вісімнадцять років уміє все: закохуватися в дівчат, класти цеглу, шити чоботи, **кувати** коней, показувати фокуси... (П.Загребельний). Похідний дериват – підкувати.

ЛСВ 4 „створювати, досягати чогось наполегливою працею, зусиллям” актуалізується у випадку сполучення аналізованого дієслова з іменниками-назвами абстрактних понять, що виконують метафоризуючу роль у напрямку „конкретна дія → сфера суспільних явищ”, напр.: Усяк сам свою долю **кує** (Укр. прислів’я); Задумується журлива мати над колискою своєї дитини: яку долю **викує** собі той, що от-от вийде з тієї колиски в широкий світ? (Л.Українка); Дух свободи українського народу **викував**ся ще з давніх давен, у всі віки, – **викував**ся в боротьбі з ворогами (П.Тичина); Але є й інші вектори, що тягнуться до США з Азії: американські університети обсаджені десятками тисяч китайських і корейських студентів, по фізичних і хімічних лабораторіях **кує** свої докторати дуже-таки помітна індуська еліта... (О.Забужко).

Значення „виховувати людину”, за спостереженнями А.П. Чудинова, властиве насамперед дієсловам із семантикою „створювати яку-небудь потрібну річ” [265, 23-24]. Це, у свою чергу, пояснює тяжіння семантики лексеми *кувати* у зазначеній нижче контекстуальній дистрибуції до значення „формувати чийсь характер”: *Я там три місяці учбовою ротою командував. Кував кадри для фронту* (П.Загребельний); *А втім, відомо вже, що зазнають змін і зорі, і сонце, так само, як і люди. Та чи кожен піддається змінам, чи можна душі кувати, як метал ..?* (О.Гончар); *Країна... кує 3 брил людських міцну нову людину...* (М.Рильський); *У Лейпцігу є всі шрифти й машини, А шахраїв сам Гітлер накує* (П.Воронько). Значення такого типу характеризується тісним зв'язком з контекстом, поза яким воно існувати не може [265, 24]. Мотивантом К2 виступає родова сема ‘вплив на об’єкт для надання об’єктові потрібної форми’ та СО мети дії ‘створення’. Сема особи, яку набуває це значення у результаті метафоризації, переводить дієслово із виробничої сфери у сферу морального виховання. При цьому модифікується семний склад значення: нейтралізується СО знаряддя, матеріалу, предметності, змінюються семі способу та мети дії. Новий семний склад значення передбачає в потенційній структурі речення позиції суб’єкта-особи та об’єкта-особи.

Застарілі значення КЗ „підступно діяти проти когось” (*кувати лихо*) та ^КД1 „плести плітки” (*кувати речі недобрії*) мотивовані семою ‘створення’ семіми К1, яка метафорично приписується абстрактним іменникам з негативною семантикою.

ЛСВ 8, чи Д4 „замикати в кайдани, позбавляти волі когось чи щось” утворена метонімічним шляхом від вихідного значення у напрямку „дія (кувати кайдани) → наслідок дії (закувати у кайдани)”: *Ми не кували других кайданами, чужої не нищили волі* (М.Старицький); *Стали хлопців в кайдани кувати та повезли до прийому Битими шляхами* (Т.Шевченко).¹ Похідні деривати: закувати, скувати.

ФО *кувати вухналі зубами* дорівнює семі ^КД2_{фраз} „дуже, сильно тремтіти (від холоду, переляку)” [257, кн.1, 404], в утворенні якої брала участь сема мети дії

Примітка. На думку А.М. Шамоти, метонімічність – це спосіб економної передачі засобами мови явищ об’єктивної дійсності [267, 97].

‘створення’: *Тільки змерз чомусь, хоч і була ніч тепла, - аж вухналі кував зубами ковальсько* (О.Ільченко).

Лексико-семантична парадигма вербатива **клепати** охоплює 8 семем: Д1Д2Д3Д4_{розм}Д5^КД1_{розм}^КД2_{фраз}Д6_{рідко}. Від первинного значення „вирівнювати й загострювати лезо коси, ножа тощо, б’ючи по ньому молотком” шляхом специфікації сем способу і знаряддя дії сформувалися вторинні семеми: Д2 „з’єднувати металеві частини чого-небудь заклепками” (*В стельмашині він поставив її [тулуб гармати] на дерев’яний хід, а ковалі довго промарудились біля замка, в якому не було ролика... потім до замка уміло **приклепали** чималу залізяку* (М.Стельмах); *Хлопці і під той вітер **клепали**, рятуючи свою споруду, брали болтами, зв’язували міцніше* (О.Гончар.), Д3 „з’єднувати металеві частини чого-небудь, загинаючи краї та сплющуючи їх” (*Хлопці по майстернях: кують, столярують, відра **клепають*** (Ю.Збанацький.).

Семема Д4 „б’ючи молотом по металу або натискаючи пресом, надавати йому потрібної форми; кувати” виникла в розмовній мові у результаті МП за схожістю двох дій. Мотивантами перенесення виступають семи способу і знаряддя дії, що містяться в інформаційному потенціалі Д1. Напр.: *А в тій кузні коваль **клепле*** (І.Франко); *Підкови **клепле** у дворі Старий коваль Охрім* (А.Малишко). Похідною від Д4 є метонімічна семема Д5 „виготовляти або лагодити що-небудь, вдаряючи молотком”: *Артем послухав це мовчки й знов став **клепати** – рогача Орисі справляв* (А.Головка).

Семеми ^КД1_{розм} „зводити наклеп на кого-небудь” (*клепати на когось*) і ^КД2_{фраз} „говорити дурниці” (*клепати язиком*) виникли внаслідок перенесення архісеми значення Д5 ‘створення чого-небудь’ на абстрактні явища, напр.: [Принцеса:] *Ні, ні, неправда, ти на себе **клепеш*** (Л.Українка); *Вернеться Чіпка додому, стане йому Явдоха викладати, на Мотрю **клепати*** (П.Мирний); [Сестра Марфа:] *Ми своїми очима бачили, самі чули, як вони змовлялися сії ночі утікати. Чого ж нам **клепати** дурно?* (П.Мирний); - *А мені, здається, Олексо, як вже **клепати язиком** на голову, то лучче [краще] б **нарікати** на свою голову* (І.Нечуй-Левицький). Поява ФО *клепати язиком* є також результатом усіченням, редукції деяких компонентів прислів’я *Язиком що хоч **клепай**, а руки при собі **тримай*** (М.Номис). У численних випадках функціонує

тільки компонент фразеологічної єдності, який розвинув значення, властиве цілому афоризмові [119, 27]. *Клепати язиком* – це своєрідний дериват, який, пройшовши стадію системної ізоляції, втратив власні лексико-семантичні ознаки і заміщає прислів'я, повністю передаючи його зміст.

Словарь української мови фіксує у дієслова також значення Дб „бити” [211, т.2, 250], напр.: *Як почав він мужика то в той висок, то в сей – клепа, клепа – йому, сердешному, аж очі помутились, а той клепа* (СГ). Комунікативно спрямоване посилення семи ‘биття’, перехід з диференційної семи в Д1 в архісему в Дб та згасання інших сем зумовило появу семими Дб із семантикою пошкодження істоти биттям.

Розвиток багатозначності дієслів з первинною семантикою „обробляти поверхню об’єкта” представлено в **табл. 3.3**.

3.5. Підгрупа лексем з первинною семантикою „розбивати, роздрібнювати об’єкт”

Об’єднання дієслів у підгрупу, крім категорійно-лексичної семи ‘пошкодження, розділення об’єкта’, ґрунтується на специфічному наборі диференційних сем: характер дієслівної дії ‘роздрібнювати на невеликі частини’ і характеристика об’єкта ‘щось тверде’. У змісті дієслівної дії є вказівка на спрямованість її на певний результат: семантична ознака результату дії ‘перетворення об’єкта на дрібні частинки, шматки’ є спільною для всіх членів підгрупи. Названі ознаки і дозволяють виділити лексеми в парадигматичне угруповання у межах ЛСГ дієслів деформації об’єкта.

Інвентарний склад підгрупи становлять лексеми *гризти, дробити, кришити*. Семантичною домінантою підгрупи є дієслово *гризти*. Воно має найбільшу кількість семантичних компонентів, спільних для всіх членів парадигматичного ряду. Вербатив *гризти* характеризується широкою сполучувальною здатністю та найбільшою кількістю значень, порівняно з лексемами *дробити, кришити*.

Крім спільних сем, дієсловам властиві специфічні семантичні ознаки: вербатив *гризти* у семному складі первинного значення містить семи знаряддя дії ‘зубами’ та

способу дії ‘здавлюючи’; лексеми *дробити*, *кришити* мають словникові конкретизатори на позначення інших способів виконання дії: *дробити* – ‘розбивати, ламати, кришити’, *кришити* – ‘розколювати, розбивати’.

Лексико-семантична парадигма дієслова *гризти* охоплює 12 семем (4 денотативних, 6 конотативно-денотативних і 2 конотативних): Д1Д2Д3^{розм}КД1^{розм}КД2^{фраз}К1К2^{фраз}КД3^{фраз}КД4^{фраз}КД5КД6^{оказ}Д4^{арх}.

Первинне значення Д1 „роздрібнювати що-небудь тверде, міцно здавлюючи зубами” [215, т.2, 166] містить архісеми ‘пошкоджувати що-небудь’ та диференційні експліцитні семантичні ознаки: 1) сему характеру об’єкта дії ‘щось тверде, сухе’; 2) сему способу дії ‘(роздрібнювати), здавлюючи’; 3) сему знаряддя дії ‘зубами’; 4) сему характеру дії ‘міцно (здавлюючи)’; 5) сему мети дії ‘(щоб) з’їсти’; 6) сему результату (наслідку) дії ‘перетворення об’єкта на дрібні частинки, шматки’ та 7) потенційну сему образу дії ‘докладаючи зусиль’. Остання сема, що імпліцитно міститься у семному складі Д1, є градуальною, тому що вказує на інтенсивність вияву дії, та належить до імплікаціоналу (периферії) значення Д1. Усі інші семи, що обов’язково представлені у лексичному значенні, утворюють ядро значення Д1, тобто його інтенсіонал. Наприклад: *Митро лупив бараболю, мачав у сіль і гриз хліб* (В.Стефаник); *Маруся взяла яблуко й так химерно гризла його трьома зубами в роті, що дитина аж у голос зареготалась* (І.Нечуй-Левицький); *Ярами йшов [Гриць]. Схищався десь у кручі. Їв ягоди і гриз гірку кору* (Л.Костенко); *Підростаючи, вони [доньки] не знали, що таке виноград, вони не вміли їсти яблуко, зате змалечку вже вміли гризти сиру картоплю, що давала їм вітаміни* (О.Гончар). Похідні деривати: згризти, відгризти, гризіння.

Номінативно-похідне значення Д2 „кусати, здавлювати зубами” сформувалося в результаті комунікативно спрямованого посилення однієї з сем первинного значення і тимчасового згасання інших. Так, на перший план виходить диференційна сема способу дії ‘деформація об’єкта кусанням’, що міститься в семній структурі Д1 і стає архісемою значення Д2. Наприклад: *Дон Хозе спечені уста, Блідий, гризе несамовито* (О.Ольжич); *Не помічаючи нічого, Суліман і далі цілував і гриз її [Нелю], поки відчув, що її тіло холодне* (В.Агеєва); *[Федір] гриз кулаки, бив чолом до стіни, аби вогонь з*

очей випав (В.Стефанік); *Враг на врага скакав, мов блохи, кусався, гриз, щипав, душив* (І.Котляревський); *Вудила не згризли коні, ми прощались на пероні, я вузькі твої долоні все до серця притуляв* (В.Сосюра); *Гризуть* вудила коні з нетерплячки (Л.Костенко); *Шаблі там не ржавіють у коморах, і кінську зброю миші не гризуть* (Л.Костенко). Похідні деривати: згризти, прогризти, гризіння.

І.В. Сентенберг небезпідставно зауважує, що кількість можливих реалізацій (функцій) об'єктивного змісту основного значення в семантично похідних ЛСВ, по суті, безмежна, бо соціально і комунікативно актуальною може стати будь-яка сема (асоціативна ознака, за І.В. Сентенберг) як окремо, так і в різноманітних комбінаціях з іншими семами [205, 28].

Поява семема ДЗ_{розм} „сильно жалити, кусати” зумовлена субкатегорійним варіюванням семи суб'єкта у напрямку від персонального до імперсонального, а саме: суб'єктну позицію при дієслові займають іменники-назви неосіб, зокрема комах-паразитів, у результаті чого в інтенціоналі значення дієслова *гризти* з'являється нова денотативна сема ‘викликати больові відчуття’, що утворює значення ДЗ_{розм}. Наприклад: *Чорні м'якенькі її кучері довго не милися і збилися у твердий ковтун. У них завелися пасожери, які гризли й мучили Марію* (У.Самчук); *Яка у тебе сорочка? Коли вона прана? Воші тебе загризуть* (У.Самчук); *Не дуже йому [Івану] хочеться покидати оце привілля і сидіти в кам'яній тюрмі. Треба ж було тоді впертися? Завіз би зерно – і не гризли б казенні блощиці* (М.Стельмах). Похідний дериват – загризти.

Семема ^КД1_{розм} „постійно надокучати причіпками, докорами, лайкою” – результат метафоричного перенесення архісеми первинного значення з матеріальної, фізіологічної сфери у нематеріальну, соціальну. Можна погодитися, що такі випадки змішування сфер у мові є результатом дії найпростішою психофізичної техніки абстрагування [286, 367]. Наприклад: *Сама проскурниця була добра жєницина [жінка], не лаяла, не гризла Мєлашки з ранку до вечора, як гризла свєкруха* (І.Нечуй-Левицький); [Акіла:] *Думаю подать десерт, єсть гуляці дами, нехай гризуть і їдять, - ніколи буде гризти ближніх!* (І.Карпенко-Карий); *Стара лютувала... і, повернувшись додому, гризла Килину за те, що не вміє вона причарувати козака, примусити його одружитися* (З.Тулуб); *Він [Хвильовий] побачив, як визначні діячі і діячки комуни на*

збори, для людей – вбирали бідний, пролетарський одяг і оберталися в „товаришів”, а дома перебиралися в довгі шлафроки, **гризли** служницю, плиткували... (О.Теліга); *То готові [інтелігенція] закопати в землю або спалити живцем свого товариша, ще й дровець до вогнища підкидатимуть, то зненацька всі враз, мов скажені, починають тебе **гризти** за яку-небудь дурницю...* (П.Загребельний).

Похідною від ^{КД1}розм є семема ^{КД2}фраз, інформаційний потенціал якої дорівнює семемі ^{КД1}розм, але її реалізація можлива лише у синтаксико-фразеологічному контексті *голову гризти* на зразок: *Жінка було **гризе** йому **голову** і уранці і увечері* (Г.Квітка-Основ'яненко); *Палажка ж своє діло робила: за вгород Михайлові **голову** **гризла** та **гризла*** (А.Тесленко); – *Гетьте, не лізьте!* – *скрикне Марина. – Он мені всю **голову** **прогризли** вами* (П.Мирний); *Мотря часто **гризла** **голову** Карпові, але він не любив говорити і більше мовчав* (І.Нечуй-Левицький); *Як з роботи поверта, Перед тим, як спати, Квач газету розгорта Й почина читати: – Так... Діла... Ну, що ж – усе На своєму місці... Це ж хтось **голову** **гризе**, Щоб збирать ці вісті* (М.Карпенко). Похідні деривати ^{КД1}розм, ^{КД2}фраз: гризтися, прогризти голову, гризня, гризотня.

За словами О.М. Вольф, дескриптивні дієслова, які зумовлюють живий суб'єкт та містять сему способу виконання дії (наприклад, *їсти, гризти, пиляти* та ін.), в прямому значенні оцінки не містять. У метафоричному значенні дієслова вербалізують предикати психічного стану людини, міжособистісних стосунків та набувають оцінних конотацій [56, 57]. Значення ^{КД1}розм, ^{КД2}фраз включають у семний склад конотативну сему 'негативна дія', тобто виражають негативну суб'єктивну модальність.

Конотативна семема К1 „мучити, непокоїти, хвилювати (про думки, почуття)” виникла на основі метафоричного перенесення дії, позначуваної дієсловом *гризти*, з фізичної сфери у психічну та субкатегорійного варіювання семи семантичного суб'єкта, в результаті якого конкретний аргумент у ролі суб'єкта віддає свою позицію абстрактному аргументу, що суміщає в собі значення виконавця та каузатора дії, наприклад: *Журба мене **гризе** нині, Журба **гризла** вчора; Ой, хто не був у чужині, Той не знає горя!* (Я.Головацький); *Я не спав три ночі... мене **гризе** горе, я втрачаю єдину й кохану дитину...* (М.Коцюбинський); *Вона лиш придивлялась до чоловіка. Щось було*

важке у ньому, якась жура його **гризла** та ослабляла тіло, щось старе, водянисте світилось в його стомлених очах (М.Коцюбинський); **Гризе** його [Уралова] думка, тривога, що, можливо, є частка і його провини в тому, що сталося (О.Гончар); – Як він [Горленко] постарішав!.. Та й не дивно: день і ніч **гриз** його борг лихвареві (З.Тулуб). Механізм перенесення полягає в актуалізації у складі дієслова елемента спричинення дії [39, 96-102] та нейтралізації сем способу і знаряддя дії. Дієслово *гризти* в значенні „безперервно і сильно мучити, викликаючи неприємні, хворобливі відчуття; непокоїти” позначає процес емоційного хвилювання, чим зближується з ЛСГ дієслів емоційного переживання [39, 96] або з дієсловами, що позначають розумову діяльність, інтелектуальний стан людини [74, 132].

Суттєво, що при предикатних суб'єктах, що стосуються внутрішнього світу людини, спостерігається семантичне узгодження за знаком оцінки з дієсловом: *Біль (-) його гризе (-)*, але *білка гризе горішки* [56, 58].

Для значення К1 характерне також метонімічне позначення людини через назву атрибутів її особистості: *душа*, *серце*. Суттєвим є зауваження О.І. Голубовської, що у російсько-українському культурному ареалі *душа* та *серце* виступають символом внутрішнього психічного світу людини, місцем локалізації її емоцій і „високих” бажань, пов'язаних із задоволенням духовних потреб [70, 41]. Семантична сполучуваність лексеми *гризти* з іменниками *серце*, *душа*, очевидно, пояснюється екзистенційними виявами цих понять: – *Та невже ти не помічаєш, що щось гризе мені душу?* (З.Тулуб); *Нехай **гризуть** дніпрові гострі кручі моє зболіле серце* (В.Стус); *Чи я помстився б за таку кривду, а чи простив, як наш закон велить, то кривда не змінилася б від того, вона б усе гнітила, мов той камінь, і **гризла** б серце – праведне чи грішне, однаково* (Л.Українка).

За словами Н.Д. Арутюнової, людині властива здатність екстеріоризувати складові психіки – почуття, бажання, розум, досвід, віру, надії, думки, совість, душу, серце, сором, страждання та ін., уявляючи їх як щось окреме, автономне, незалежне, що взаємодіє з людським „я”. Компоненти психічного життя уособлюються, персоніфікуються людиною, уявляються у різних образах: ворога, мучителя, переслідувача або співбесідника, порадирика. Уособлення негативних емоцій, що

спричиняють душевний біль, пояснює їх лексичну сполучуваність з дієсловами *гризти, ссати, кусати, їсти, колоти, точити, пекти, різати по серцю* тощо [16, 94-95]. Уявлення совісті в образі кігтистої та гострозубої істоти забезпечує слову *совість* сполучуваність з дієсловами *гризти, кусати, дряпати* тощо [16, 95]. Наприклад: *Серце і совість гризуть* душу (Укр. прислів'я); *Совість гризе* без зубів (Укр. прислів'я); *...Всім єством сьогоднішня випускниця прагне досягнути ще одну науку, може, найглибшу, - науку про те, як жити людині, як жити так, щоб ніколи не гризло тебе сумління, щоб не було соромно за тебе твоїм дітям...* (О.Гончар). Загалом, за твердженням Н.Д. Арутюнової, чим багатша образна структура поняття, тим ширший і гетерогенніший набір предикатів, що його обслуговують [16, 97].

Фразема *гризти, як іржа залізо* постала під впливом ФО *їсти/точити, як іржа залізо* та дорівнює семемам ${}^{\text{KD3}}_{\text{фраз}}$ „дуже, сильно, жорстоко чіплятися до кого-небудь, прискіпуватися” і ${}^{\text{K2}}_{\text{фраз}}$ „дуже, сильно, жорстоко мучити, не давати спокою, невідступно переслідувати” [257, кн.1, 351]: – *Кавун чоловік добрий, та зате Кавуниха дуже лиха; гризе мене, як іржа залізо* (І.Нечуй-Левицький); *А честолюбство та гординя гризли йому серце, як іржа залізо* (І.Нечуй-Левицький); *Ця думка мучила його серце, йшла за ним усюди, як тінь, гризла його, як іржа залізо* (М.Коцюбинський). Похідний дериват ${}^{\text{K1}}, {}^{\text{K2}}_{\text{фраз}}$ – гризота.

Семеми ${}^{\text{KD3}}_{\text{фраз}}, {}^{\text{K2}}_{\text{фраз}}$, по суті, еквівалентні семемам ${}^{\text{KD1}}_{\text{розм}}, {}^{\text{KD2}}_{\text{фраз}}, {}^{\text{K1}}$, але перші ускладнені додатковим відтінком – конотативною семою інтенсивності вияву дії, що експлікується у словниковому тлумаченні ФО за допомогою інтенсивів *дуже, сильно* [257, кн.1, 351]. Зіставлення значень засвідчує факт незбігу семантичного обсягу ФО з семантичним обсягом дієслова.

Значення ${}^{\text{KD4}}_{\text{фраз}}$ „наполегливо оволодівати знаннями, старанно навчатися” з'явилося у контекстному оточенні *гризти граніт науки*. Родова сема ‘пошкодження’ нейтралізується у відповідному синтагматичному контексті, архісемою значення ${}^{\text{KD4}}_{\text{фраз}}$ стає СО ‘вчитися’. Крім контекстного оточення, мотивантом появи цього семантичного варіанта виступає потенційна сема образу дії, що міститься в інформаційному потенціалі значення ${}^{\text{D1}}$: прихована, периферійна у семному складі ${}^{\text{D1}}$, семантична ознака образу дії (‘докладаючи зусиль’) стає експліцитною, ядерною в

^{КД4}_{фраз}, тобто переходить з імплікаціоналу семеми Д1 в інтенціонал значення ^{КД4}_{фраз}. Наприклад: *Мені кортить розповісти, як Валерія вмовила мене **гризти граніт науки*** (П.Загребельний); *А він [Шульга] жив далі, **гриз граніт науки**, чогось прагнув, про щось мріяв* (П.Загребельний).

Широкий аналіз художнього матеріалу засвідчив, що дієслово *гризти* реалізує значення ^{КД5} „завдавати шкоди комусь; пошкоджувати, псувати щось чим-небудь”, яке не зафіксоване у СУМ [215, т.2, 166-167]. Вербатив у цьому значенні може сполучатися з іменниками як з конкретною, так і з абстрактною семантикою у функції суб’єкта дії; об’єктом дії є особа чи конкретні предмети, напр.: *Море било і **гризло** його [старого], як прибережну скелю, він став шорсткий, як губка, просолився, наче канат, але душа голубіє у нього, як море в годину, і очі ховають проміння сонця* (М.Коцюбинський); *Цілу ніч гуляв тут вітер, скиглив по щербатих скелях, вило море й кам’яні стіни **гризло** і товкло* (І.Франко); *Дніпр клекоче, стогне, плаче Й гриву сивую трясє; Він реве й на камінь скаче, Камінь реве, **гризе**, несе...* (А.Метлинський); *Де був музей – задимлені руїни. Вогонь і тол їх більше **не гризе**: Святих реліквій там немає – міни* (П.Воронько); *А тут кого заткало павутиною? Кому це час так амфору **надгриз**?* (Л.Костенко). Похідний дериват – надгризти.

Нерідко поява метафори є результатом індивідуального образного мислення письменника. Творчий потенціал індивіда, можливості виникнення нових асоціативних зв’язків у мовленні практично нічим не обмежені і є одним із чинників варіативності значення в процесі спілкування [205, 32]. У мовній практиці О. Ольжича лексема *гризти* набула оказіонального значення ^{КД6}_{оказ} „розмивати (про берег)”: *Чорно-синяву ринь **гризучи**, Нарікає і стогне ріка* (О.Ольжич). ^{КД6}_{оказ} зберігає родову сему ‘пошкодження’, суб’єктом-каузатором дії стають стихійні сили природи.

Словарь української мови фіксує у аналізованого дієслова значення ^{Д4}_{арх} „терти, тиснути (про взуття)” [211, т.1, 326], виникнення якого зумовлене перенесенням архісеми ‘пошкодження об’єкта’ на характеристику предмета, зокрема взуття, напр.: *Коли б мі **гриз** чобіт, то б і не жаль, а то ходак та й ще не так* (М.Номис). Таким чином дієслово *гризти* стає синонімом дієслова *тиснути*. У зв’язку з цим слід зважити на думку О.О. Тараненка, що утворення експресивної синоніміки шляхом

суцільного перенесення найменувань різних референтів однієї предметної сфери на референти іншої сфери відбувається завдяки аналогії [240, 24]. Широкий аналіз художнього матеріалу засвідчив факт архаїзації семема Д_{4арх}.

Дослідження семантичної структури лексеми *гризти* засвідчило, що, крім номінативних значень, лексема має велику кількість конотативно-денотативних та конотативних семем. Формування конотативно-денотативних семем здійснюється у результаті розширення таксономічного класу актантів у ролі об'єктів дії, збереження семи 'фізична дія' та виникнення аксіологічної асоціації 'негативна дія'. Поява конотативних семем у структурі лексеми зумовлена втратою дієсловом семи 'фізична дія' і набуттям семи 'психічний вплив', а також актуалізацією прагматичної семи 'негативна дія', яка не міститься в інтенціоналі первинного значення, а виникає внаслідок асоціативних уявлень, що підказуються сутністю первинного значення. Лексема *гризти* обирається для передачі конотативної і конотативно-дескриптивної інформації тому, що її денотативно-сигніфікативний зміст, взаємодіючи з предметно-понятійною семантикою інших слів, актуалізує емоційно-оцінну асоціацію негативності, породжуючи нові смисли та виявляючи нові образні можливості.

Щодо семи 'пошкодження об'єкта (фізичне або моральне)', яка є визначальною та експлікується в багатьох ЛСВ цього дієслова, є підстави твердити, що імпульсом для актуалізації цієї семантики в різних ЛСВ є звукова форма дієслова *гризти*, зокрема фонема [г], [р], [з], що символізують поняття пошкодження.¹ Неприємні приголосні та звукосполука з вібрантом [р], що наявні у фонетичному оформленні дієслова *гризти*, асоціативно пов'язані з пейоративним змістом лексичної одиниці [25,

Примітка. Ідею звуко символізму у мовознавстві розглядають як взаємне тяжіння звучання і значення до відповідності [92, 142]. Звуко символізм – своєрідна імітація акустичного образу окремих фрагментів картини світу звуками людської мови, закріплення за конкретними звукосполуками певних явищ дійсності, і, як наслідок, - сприймання окремих звуків чи їх сполучень як мовних символів [25, 105]. Коли мовець обирає якесь слово для позначення певного предмета, явища, ознаки чи дії, ним несвідомо керують суб'єктивні відповідності між звуками і предметами. Склад фонем вербатиwa *гризти*, очевидно, сприяє формуванню похідних значень із семантикою пошкодження об'єкта, що органічно входять у його семантичну структуру.

107]. Отже, крім метафоризації та синтаксико-фразеологічного оточення, на семантичні зміни дієслова може впливати і його фонетичне оформлення.

Значеннєва структура дієслова **дробити** охоплює 4 ЛСВ (1 денотативний, 1 конотативний та 2 конотативно-денотативних): Д1К1^КД1_{рідко}^КД2_{арх.}

Номінативне значення Д1 „розбивати, ламати, кришити що-небудь на невеликі частини” є первинним для цього дієслова, наприклад: *Крім... дробить землю зубами* (О.Копиленко); *А мій милий тісто дробить, а я рада, що й то робить* (СГ). Інші значення дієслово набуло протягом останніх десятиліть, що засвідчують Словарь української мови та Українсько-російський словник, які не фіксують у дієслова *дробити* вторинних значень К1 „поділяти на окремі частини” та ^КД1_{рідко} „падати дрібними краплями” [211, т.1, 446; 249, т.1, 464]. Поява конотативної семми **К1** зумовлена метафоричним перенесенням фізичної дії „розділяти, розбивати” у нематеріальну площину та зміною всього оточення дієслова з конкретних актантів на абстрактні: *Чернишевський підкреслював, що українська літературна мова вже вироблена і що створювати якісь „ламані мови” – це значить дробити, підривати загальнонародну українську літературну мову* (З підручника).

Імпульсом появи ^КД1_{рідко} була актуалізація денотативної семми результату дії ‘перетворення об’єкта на невеликі, дрібні частинки’: диференційна для Д1, ознака стає архісемою значення ^КД1_{рідко}, розширюючи смисловий обсяг дієслова. Наприклад: – *Може б ми взагалі рушили звідси, – сказав Нестор, – доц лиш дробить* (О.Кобилянська). Ця ж сема була мотивантом появи значення ^КД2_{арх.} „дріботіти, йти дрібними частими кроками” [211, т.1, 446], яке у сучасній літературній мові зазнало архаїзації. Як відомо, полісемія, чи варіативність значення, може супроводжуватися синтаксичними змінами [297, 159]. У вербатива *дробити*, вжитого в значенні ^КД1_{рідко}, відсутня сема об’єкта, внаслідок чого дієслово стає неперехідним.

Семантична структура семантими **кришити** містить 7 семем (3 денотативних та 4 конотативно-денотативних): Д1Д2Д3^КД1_{фраз}^КД2_{розм}^КД3_{фраз}^КД4. Від первинного значення Д1 „розколювати, розбивати, подрібнювати щось на дрібні шматочки, крихти” [215, т.4, 354] (*І хто живий, той прийде на гробки. І пом’яне, і пасочку розкришить, щоб на могилі птиці розклювали* (Л.Костенко) метонімічним шляхом за

моделлю „дія → наслідок” сформувалося значення Д2 „смітити крихтами чого-небудь”: *Докійка... хліба вкусить обережно, щоб не кришити* (А.Головко); *(Лизя взялася кряти хліб.) [Гиря:] Багато не ріж! Та не криши, чуєш?.. Дай-но сюди крихти!* (М.Куліш).

Семема ДЗ „різати на дрібні частинки” є похідною від Д1 та виникла на основі референтної специфікації, уточнення семи способу виконання дії – ‘подрібнювати, ріжучи що-небудь’: *Ой сип сирівець Та криши петрушку* (Т.Шевченко); *Кошовий отаман... кришив тютюн на низенькому пеньку* (О.Довженко); *Чого не люблю, того і у борщ не кришу* (М.Номис); [Старша (так і пирснула):] *Все я, та я! І по хрещеного, і по басів, і цибулю криши* (М.Куліш).

Дієслово *кришити* входить до складу фразеологізму *вигадувати таке, що і в борщ не кришать*, який дорівнює семемі ^КД1_{фраз} „плести нісенітниця, дурниці”, наприклад: – *От химерна Шумиха! Се вона вигадує про мене таке, що і в борщ не кришать* (Д.Мордовець). Експресивного характеру ця фразема набула через метонімічний зсув значення. Така перебудова акцентує увагу не на предметі, а на процесі та його характеристиці.

Значення ^КД2_{розм} „нешадно бити, рубати, вбивати” є похідним від ДЗ. Спостереження над семантичним паралелізмом дають підставу говорити про те, що у дієслів з семантикою „розділяти об’єкт на частини” та архісемою ‘деструктивний вплив на об’єкт’ (дієслова *різати, сікти, рубати* та ін.) сема об’єкта ‘предметність’ зазнає субкатегорійного варіювання та зміни на сему ‘особа’ (напр., *різати галушки, рубати дерево, тяти траву* → *різати німця, рубати ворогів, тяти голови*), внаслідок чого актуалізується СО ‘викликати больові відчуття’, яка породжує нове значення „бити, вдаряти кого-небудь”: *Пішли латинці потрошити, Рутульців шпиговать, кришити* (І.Котляревський); *Дід і почне кришить татар... так голови і валяться, як груші увосени* (О.Стороженко); *Коня б сідлати і, здійнявши руку, Кришить панів, як сказано, до пня* (А.Малишко); – *Так їх, каторжних! Бий, криши дияволів на шматки* (М.Старицький). Семема ^КД3_{фраз} „сікти, рубати на дрібні частини, шматки” виникла під впливом ізоморфізму-адекватності, внаслідок чого дієслово змінило синтаксичну валентність за аналогією до валентності синонімічних дієслів, чим збільшило свій

значеннєвий обсяг: *сікти, рубати на локишину* → *кришити на локишину*. Наприклад: *Не признався б, хоч би мене на капусту сікли, на локишину кришили* (М.Вовчок).

Розширення сфери співвіднесеності дієслова з предметами зовнішнього світу зумовило появу семемі ^{КД4} „знищувати, ламаючи, розбиваючи”, при цьому на мовному рівні відбувається зміна таксономічного класу іменників у ролі суб’єкта та об’єкта дії: від подрібнювання на шматки продуктів харчування до предметів значно більшого розміру. Суб’єктом дії виступають стихійні сили природи або неживі предмети, що суміщають значення виконавця зі значенням спричинення дії: *Він знав, що той танк, якщо його не знищити, згодом вдереться в інший квартал і кришитиме все на своєму шляху* (О.Гончар); *Тільки перешийок з’єднався, ніби дві велетенські лапи схоплювали кігтями в міцному потискові, як течія душою силою ламала ту загату, кришила, зносила уламки вниз, і знову починалось нервове, сердите будівництво* (А.Дрофань). Зміна актантів веде до модифікації семі способу дії: для семемі ^{КД4} прийнятним стає пошкодження об’єкта ламанням або биттям.

Розвиток полісемії дієслів з первинною семантикою „розбивати, роздрібнювати об’єкт” представлений в **табл. 3.4**.

3.6. Підгрупа лексем з первинною семантикою „встромлювати, натискати, проколювати об’єкт”

При об’єднанні дієслів у підгрупу на перший план, крім інваріантного значення „встромлювати, натискати”, виступає специфічний набір диференційних сем: мета дії ‘пошкодження об’єкта’ і знаряддя дії ‘чим-небудь гострим, колючим’. У змісті дієслівної дії є вказівка на спрямованість її на певний результат: семантична ознака результату дії ‘спричиняти біль’ є спільною для всіх членів підгрупи, але може бути як експліцитною (*колоти*), так і потенційною, прихованою (*тикати, шпигати, шпиняти, штрикати*). Ці ознаки і дозволяють виділити лексеми в парадигматичне угруповання в межах ЛСГ дієслів деформації, пошкодження об’єкта.

До підгрупи належать такі лексеми: *колоти, тикати, шпигати, шпиняти, штрикати*. Вербатив *колоти* виступає семантичною домінантою підгрупи, бо

характеризується найбільшою кількістю семантичних компонентів, спільних для всіх членів ряду. За допомогою слова-ідентифікатора *колоти* можна з'ясувати значення будь-якого дієслова відповідної підгрупи.

Лексико-семантична парадигма вербатива **колоти** містить 17 значень (5 денотативних, 10 конотативно-денотативних і 2 конотативних): Д1^КД1^КД2Д2ДЗ Д4^{рідко} Д5^КДЗ^КД4^{фраз} КД5^{фраз}К1^{фраз} КД6^{фраз/рідко} КД7^{фраз} КД8 К2^КД9^КД10.

Первинне значення Д1 „натискати або проколювати чим-небудь гострим, спричиняючи біль” включає такі експліцитні семантичні компоненти: 1) архісема ‘S проколне O’; 2) семи суб’єкта та об’єкта дії ‘конкретний предмет чи особа впливає на особу або частину її тіла’; 3) СО способу дії ‘натискати’; 4) сема знаряддя ‘діяти чим-небудь гострим, колючим’; 5) сема мети ‘деформація біологічної субстанції об’єкта’; 6) сема результату дії ‘спричинити, викликати почуття фізичного болю’: *Йду купатися, дрібні мушлі боляче колють у стопи, я насилу добираюся до води...* (А.Дністровий); – *Оце завітчалась сіном, як віця реп’яхами: каторжне сіно коле в спину, хоч спідницю скидай* (І.Нечуй-Левицький); *А зараз пір’їна колола, мов шило, І руки жалила, пекла, мов кропива...* (І.Драч). Похідні: вколоти, поколотити, проколоти.

Семими КД1 „викликати почуття болю (про вітер, мороз)” та КД2 „боліти (про відчуття гострого, різкого болю, кольки)” розвинулися метафорично шляхом порівняння дії з больовими відчуттями, які виникають раптово і нагадують укол. Дієслово в значенні КД1 у лівобічній позиції вимагає іменників-назв природних погодних явищ (вітер, мороз, сльози, сніжинки): *Вітер бив в обличчя, колов щоки Свенціцького сніжинками і морозом* (З.Тулуб); *Мороз вколлов пальці, і довелося сховати руки в кишені* (О.Копиленко); *Ні, тут не розмерзається ніколи: мороз колимський коле колуном* (В.Стус). У значенні КД2 дієслово вживається безособово. Адвербіально-локативний поширювач уточнює семантику дієслова-предиката та передає значення „локалізація болю”: *Хапаю її за талію, звалюю на килим (пронизливо коле в бок – клята нирка!)* (А.Дністровий); *Піде вогонь од ноги по тілу, – кольне аж у голові* (СГ); – *Коли ж я недуж!.. І у груди коле, і в бік штрика* (Г.Квітка-Основ’яненко); – *Ото як полола колись на вгороді, щось у мене у попереці тріснуло, а*

тепер **коле** та *й коле*, так і *штрика* (О.Вишня). Похідні префіксальні деривати: **вколоти**, **заколоти**, **колька**.

Поява значень Д2 „уражати кого-небудь, встромлюючи в тіло вістря зброї” та ДЗ „забивати ударами ножа (про свиней)” зумовлена референтною специфікацією семи способу дії: значення позначають різні ситуації, різні способи позбавлення істот життя. Напр.: *Хто рачки ліз, а хто простягся, Хто був шкереберть, хто качався, Хто бив, хто різав, хто **колов*** (І.Котляревський); *Грають музики, і різник веде її [Фатьму] звідти над морем, як овечку, щоб **заколоти*** (М.Коцюбинський); *У Кведлінбурзі **кололи** свиней, наготовляли ковбас і копченостей...* (П.Загребельний); ***Закололи** веприка, половину Марії, другу забрав Корній* (У.Самчук). Похідні деривати: **заколоти**, **поколоти**.

Значення Д4 „колоти рогами” [211, т.2, 272] виникло через специфікацію семи знаряддя дії та є рідковживаним. Напр.: *Коли б свині роги, то б усіх **поколола*** (Нар. прислів'я); *Рогата скотина вдасться, то всіх **коле*** (М.Номис). Похідний дериват – **поколоти**.

Семема Д5 „розсікати, роздрібнювати що-небудь тверде на частини” виникла метонімічно шляхом перенесення дії з об'єкта на результат, наприклад: – *На дривітні колоддя **кололи**, у дрова рубали* (Г.Квітка-Основ'яненко); ***Коле** дрова карел Іванович – Професійно і весело **коле*** (М.Карпенко). Похідні деривати: **розколоти**, **колоття**.

Семема ^КДЗ „ображати кого-небудь неприємними зауваженнями, дорікати” з'явилася метафоричним шляхом. Семантичною основою подібного вживання служить зіставлення психічного впливу на людину з безпосередньо фізичним, що дозволяє підкреслити силу такого впливу [265, 42], при цьому нейтралізується компонент ‘фізична дія’ та актуалізується СО ‘ображати’. Знаряддям дії виступають слова, вчинки, зауваження, що каузують цю дію. Семний склад значення ^КДЗ можна представити у такий спосіб: ‘деструктивний вплив на об'єкт’ + ‘дорікання’: *П'є [Максим], гуляє; з шинкарями насміхається; з кріпаками панібратається, жалкими докорами їх **коле*** (П.Мирний); – *Ти ніяк не можеш забути ангела, який пролетів над тобою? – **кольнула** його Людмила* (П.Загребельний); *Нагадування про старий борг **вкололо** брата* (А.Шиян). Похідний дериват – **вколоти**.

Очевидно, можна погодитися з О.М. Соколовим, який стверджує, що характер тривання дії у часі, відношення дії до її внутрішньої часової межі, тобто видове значення дієслова, яке здатне змінюватися, може бути основним змістом лексико-семантичного варіювання дієслівної лексеми [220, 8]. Наприклад, у фразі *колоти свиню* дієслово містить інформацію про якісну межу дії, спрямованість дії на певний результат; у фразі *колоти докорами* дієслово не містить такої інформації. „Немає сумніву в тому, що інформація про спрямованість дії на досягнення результату черпається з лексичного змісту самого дієслова, який всотує також і значення, що йдуть „ззовні”, тобто від контексту” [220, 8-9]. Заслуговує на увагу також думка Т.Д. Сергєєвої, що суб’єктно-об’єктні зв’язки дієслова тісно пов’язані з його видовою характеристикою, тому зміна дієслівної семантики при лексико-семантичному варіюванні у межах одного слова пов’язана з мінливістю категорійних ознак дієслова: з наявністю/відсутністю об’єкта, повнотою/неповнотою префіксальних парадигм, різними типами граничності дії [206, 6].

Семемі ^КД₄фраз „в’їдливо дорікати кому-небудь чимсь” та ^КД₅фраз „викликати роздратування, осуд” сформувалися у синтаксико-фразеологічному оточенні шляхом метафоричного переосмислення буквального значення словосполучення *колоти очі*, напр.: – *То це ти мені **колеши очі** через свою жінку?* – крикнула *Кайдашиха...* (І.Нечуй-Левицький); *Срібло **очі** всякому **коле*** (Укр. прислів’я); – *Ти мені не рівня. Я не хочу, щоб тобі мною хтось **колов очі*** (М.Стельмах); *Янка мала б зненавидіти свою зведену сестру від першої появи на світ, бо оте „Євпраксія”, тобто по-грецьки – „Щаслива”, **кололо їй очі**, натякаючи на власну долю, несправедливу й тяжку* (П.Загребельний); *Хоч наші дукачі були в добрих синіх жупанах, а все-таки така незвичайна сміливість **колола панські очі*** (П.Мирний).

У фразеологічному оточенні *правда очі коле* дієслово набуло значення ^{К1}фраз „неприємно слухати, визнавати правду”.

ФО *аж кольки колють* дорівнює семемі ^КД₆фраз/рідко „хто-небудь заздрить комусь” [257, кн.1, 387], напр.: *Та я тебе поцілую із правого боку. Най ворогів **кольки колють** хоть півтора року!* (Коломийки).

Значення ^{КД7}_{фраз} „уважно розглядати, проникливо дивитися на що-, кого-небудь” [257, кн.1, 387] дієслово набуло під впливом ФО *їсти очима*. Це так звана граматична аналогія, у результаті дії якої стає можливим сполучення дієслова з іменниками *очі, погляд* в орудному відмінку. Напр.: *Настя де-не-де та й гримне на Горпину або вколе її гострим, зневажливим поглядом...* (З.Тулуб); *Одні стояли з виглядом покірливих тварин, інші, ті, що не змирилися з долею, мали печать шаленства на лицьях; одні плакали, інші сухими очима гостро кололи своїх мучителів – мали б силу, то вбивали б поглядами* (П.Загребельний); *Врешті Лазар з’явився. Його обступили, питали, кололи очима* (М.Коцюбинський); *На цареві був важкий коштовний одяг... його кололи очима явні і приховані змовники* (Л.Дмитерко); *Дівочі очі... проколювали гнівним поглядом небалого тракториста* (Ю.Яновський). Похідний дериват – проколоти очима (поглядом). Переконливим є твердження А.М. Шамоти, що різні дієслова з семантикою конкретної фізичної дії певною мірою втрачають свою конкретність, значення фізичності при вживанні з словами *погляд, очі* [267, 106]. Це спостерігається і в наведених вище контекстах. Імпульсом актуалізації семми ^{КД7}_{фраз}, отже, є поява непрямого об’єкта із зоровою семантикою, який відсутній у синтагмах інших ЛСВ (*колоти дрова, свиню, ворога, але колоти очима*). Нерідко абстрактні іменники виконують роль знаряддя дії, і тоді сема ‘предметність’ надається і їм. Набуваючи ознаки предметності, іменник у ролі знаряддя дії, нарівні з об’єктами дії, зумовлює метафоричне перенесення дієслова, але якість перенесення при цьому не змінюється [162, 102].

Метафора ^{КД8} „прорізувати, проникати, проходити крізь що-небудь” сформувалася в результаті метафоричного перенесення денотативних сем первинного значення з конкретних актантів на абстрактні (небо, простір, хмари, мряка та ін.), напр.: *Вже синіми хмарами підпирали крайнебо буковинські верхи, оповились блакиттю близькі Синиці, Дземброня і Біла Кобила, курився Ігрець, колола небо гострим шпилем Говерла, і Чорногора важким своїм тілом давила землю* (М.Коцюбинський); *Вниз відстрибне кошлате льотне поле... І веретенце злого літака Мигтливу товщу сизих хмар проколе* (М.Бажан); *Пасмуги світання кололи небо колуном* (В.Стус). Похідний дериват – проколоти.

Значення ^{КД9} „порушувати цілісність чого-небудь” дієслово розвинуло шляхом перенесення архісеми ‘пошкодження’ з істот на природні явища. Суб’єктом при дієслові-предикаті, вжитому в цьому значенні, виступають іменники на позначення звуків, напр.: *Безумний зойк поймав безконечну Людську ріку, і небо **розкололи** Прокльони, голосіння, зойки, лемент...* (Н.Тихий); *І грім **розколе** небо грозове, І вибух раптом пролунає справа* (М.Карпенко). В утворенні цього ЛСВ, властивого дієслову *розколоти*, головну роль відіграє семантична сумісність префікса *роз-* з одним із ЛСВ дієслова *колоти*.

Приєднуючи іменники-назви соціальних груп, вербатив розвинув значення ^{КД10} „розділяти суспільство, колектив, організацію і т. ін. та їх членів на групи, вносячи розбіжність у думки, погляди”. Семантичним формантом цього значення є семема ^{КД9}, тому архісемою значення ^{КД10} виступає СО ‘порушувати цілісність об’єкта’, яка переноситься на іменники, що позначають певну сукупність істот: *Гострі суперечки **розколювали** громаду* (І.Ле); *Підрозділи Желізнякова клином врізалися в позиції противника і **розкололи** їх* (І.Ле, О.Левада); *Папа римський Лев не знав, як покінчити з єрессю, що **розколола** його церкву* (П.Загребельний).

Значення ^{К2} „прикро вражати, непокоїти” сформувалося на основі метафоричного порівняння фізичного впливу на кого-небудь з моральним пригнобленням, якого зазнає об’єкт. МП відбулося у такий спосіб: „спричинити, завдавати фізичного болю” → „завдавати душевного болю”. Наприклад: *Гостре словечко **коле** сердечко* (Укр. прислів’я); *Увіходячи в царину, силкувалась вона приподобити своє обличчя так, щоб не видно було, яка досада наче ножем **проколола** їй серце* (Г.Барвінок); *Скажи мені правду, мій добрий козаче, Що діяти серцю, коли заболить... Як горе, мов терен, всю душу **поколе**, Коли одцуралось тебе вже усе..?* (О.Афанасьєв-Чужбинський); *Нимидорине ймення наче ножем **укололо** Миколу в саме серце, і гаряча сльоза скотилась з його очей* (І.Нечуй-Левицький); *Навіки віями мені ти серце **проколола**. І серце плаче...* (В.Сосюра). Похідні деривати: *поколоти*, *проколоти*, *уколоти*.

Семантика негативного психічного стану суб’єкта – засмученості, депресії, смутку, жалю, яка реалізується предикатними метафорами *колоти серце, душу/мов*

ножем **вколоти** в серце, має своїм прототипом онтологію фізичного стану (**колоти** в серці, у боці) та породжується передусім тим, що *душа* і *серце* уявляються живими істотами та асоціативно пов'язуються з деструктивно-каузативними діями. На перший план в семемі К2, крім родової семи 'пошкодження', виходять такі ознаки: 'ураження', 'нанесення душевного болю', 'раптовість дії'.

Семантична структура вербатива **тикати** охоплює 22 семемі (15 денотативних, 4 конотативно-денотативних і 3 конотативних): Д1Д2Д3Д4Д5К1_{фраз}К2_{фраз}Д7Д8Д9_{фраз}Д10_{фраз}^КД1_{розм}^КД2_{розм}Д11_{розм}Д12_{розм}Д13_{розм/фраз}Д14_{розм}Д15 Д16_{діал} К3^КД3_{фраз/симв}^КД4_{фраз}. Крім спільним з дієсловом *колоти* значень, лексемі *тикати* властива низка індивідуальних значень. Семема „штовхати кого-небудь короткими, різкими ударами” є похідною від Д1 та утворена на основі специфікації семи способу дії при збереженні прихованої семи результату дії 'спричиняти біль', напр.: *Товсті засмагли купці.. раз у раз грубо тикали рабів ціпком або чоботом* (З.Тулуб).

Значення „робити різкий жест, показуючи на кого-, що-небудь” реалізується за наявності семи живого суб'єкта, але відсутності прямого додатка. Обов'язковим для цього значення є сема знаряддя, що на поверхневому рівні заміщується іменниками *рука*, *палець* в орудному відмінку, та сема місця дії. Напр.: *Мокрієвська тикнула рукою на шинк і одразу заплакала* (П.Мирний); – *В цих далеко не зайдеш. – Мирон ткнув пальцем на полатані заробітчанські чоботи брата* (М.Стельмах). Похідним від Д8 є такі значення: Д9_{фраз} „показувати дулю на знак зневажливого ставлення до кого-небудь” (*тикати дулі*): *Старий рудий бабу кличе, А та йому дулі тиче...* (Т.Шевченко); *Палажка вийшла з волості з Кайданами, скрутила дві дулі, тикнула їм у вічі й пішла додому* (І.Нечуй-Левицький); Д10_{фраз} „показувати що-небудь, звичайно різким рухом, жестом наближаючи його до обличчя співбесідника” (*пальцем тикати, тикати носом (під самий ніс, перед очі, у вічі)*): – *Глянь! Що це таке! – сказала Кайдашиха, тикаючи під самий ніс Кайдашеві горня з кашею* (І.Нечуй-Левицький).

Денотативне значення Д11_{розм} „давати комусь що-небудь” є похідним від Д1 та виникло на основі нейтралізації семи результату 'спричиняти біль' при збереженні всіх інших семантичних ознак: – *Кого ж будемо обирати? – Мірошниченко*

одвертається від Полікарпа, і в того відразу жалісніє обличчя: розсердився, гляди, ще й поміняє завтра землю, **ткне** тобі десь таке невдоб'я, яке можна всунути якомусь багатішому біднякові (М.Стельмах); За хвилину вертає [панна Анеля] і **тиче** щось в руки (М.Коцюбинський). Похідні семема Д12_{розм} „крадькома давати що-небудь” і Д13_{розм/фраз} „давати хабара” уточнюють значення Д11_{розм} за семою образу дії ‘давати що-небудь крадькома, похапцем’: – Він один ніколи і **не ткне** мені карбованця в руки за послугу (І.Нечуй-Левицький); Та не без того, щоб там кому **не ткнути**, - почав вилічувати Дзюба (П.Мирний).

Семема Д14_{розм} „нашвидку заховати, засунути щось кудись” виникла як результат експлікації з інформаційного потенціалу Д12_{розм} семи образу дії – ‘нашвидку (розмістити щось)’: - Певно, ти, Грунько, **прибираючи** в кабінеті, зняла її книжку з столу й **ткнула** куди між другі (П.Мирний).

Значення Д15 „бити, вдаряти” зберігає сему мети дії вихідного деривата, але конкретизується за способом її виконання – ‘пошкодження об’єкта биттям’: В пані Федори вже борються два почуття: чи притулити до себе цю важку голову, чи **ткнути** між очі кулаком (М.Стельмах).

Семема Д16 „займати, чіпати” є діалектною: – **Не тикай**, боярине, наших земель і наших людей, а тоді, може, ми прийемо тебе до своєї громади (І.Франко).

Значення ^КД1_{розм} „дуже часто вживати (про слово, вираз)” та похідне від нього ^КД2_{розм} „нав’язувати комусь що-небудь” утворені метафорично шляхом порівняння фізичної діяльності з соціальною: [Милевський:] *Перевтома – се тепер модне слово і скрізь його **тичуть**...* (Л.Українка).

Значення ^КД2_{фраз} „сварити кого-небудь за щось” актуалізується в контексті *тикати (в ніс) кислиці* [257, кн.2, 882]. Мотивацією появи семема ^КД2_{фраз} є, по-перше, первинне значення іменника *кислиці* – „продукт з кислим присмаком” і, по-друге, образно-символічна асоціація, що виникла на базі цього слова, – „щось неприємне”, „уїдливе”, „негативне”. Напр.: *Прийду було додому й сестрі принесу пучок ожини. А мати знов мені **тиче кислиці**: „Навіщо ти, Васильку, замазав білу сорочку ожиною?”* (І.Нечуй-Левицький). Важливою є думка В.І. Кононенка, що у зв’язку з недостатньо чітко окресленим характером символічного значення в умовах

фразеологізації воно може бути частково прихованим, менш помітним, але вивчення внутрішньої форми, мотивації фраземи виявляє ті семні ознаки, що йдуть від слова-символу [123, 223].

ФО *голкою (шилом) ніде ткнути* передає значення „дуже багато, у великій кількості; дуже тісно”: – *Привезли нас новобранців у Полтаву, а там народу, як ото в покрову на ярмарку: шилом нікуди ткнути* (Г.Тютюнник). За переконанням Л.М. Васильєва, можливість утворення стійких граматично-семантичних моделей (типу *голкою ніде ткнути*) закладена у смисловій структурі слів, у їх семантичних валентностях [40, 50].

Значеннєва структура вербатива **шпигати** містить 12 семем: Д1Д2Д3^КД1^КД2^КД3^{фраз} КД4^{фраз} К1^{розм}К2К3^{фраз} К4^КД5^{заст.}. Як і лексемі *колоти*, вербативу *шпигати* властиві значення „викликати відчуття уколу (про вітер, холод)” (*вітер шпигав обличчя*), „про відчуття болю як від уколу” (*шпигає у боці*), „недоброзичливо, зло поглядати на кого-небудь” (*шпигати поглядом*), „зачіпати, дошкуляти кому-небудь неприємними зауваженнями” (*шпигати словами*), „дратувати, викликати неприємне почуття” (*докір шпигонує у серце*). Однак вербатив має низку специфічних семем. Значення Д2 „жалити, кусати (про комах)” виникло на основі субкатегорійного варіювання семи семантичного суб’єкта за категорією персональності/імперсональності, у результаті чого правобічну позицію при предикаті заповнюють іменники-фауноніми: *Голова Жерделі кумедно, по-конячому смикнула догори, ніби у ніс його шпигонує тедзь* (І.Волошин); *Шершінь як не шпигне Лиса в саме болюче місце!* (І.Франко); *Раптом щось його шпигає в потилицю боляче... Він мовчки бацає рукою „овода кінського”* (П.Козланюк).

Конотативно-денотативні значення ^КД2 „викликати відчуття печіння, щипання у носі (перев. перед плачем)” та ^КД3^{фраз} „викликати відчуття різкого болю (перев. у черевній порожнині, грудях)” виникли на основі денотативної специфікації семантичних компонентів значення-домінанти, зокрема сем характеру і місця дії, та перенесення фізичного процесу на фізіологічний. Спільним для цих значень є семантичний елемент ‘почуття болю’, диференціюються значення за семами характеру гостроти болю та локалізації болю. Значення ^КД1, ^КД2, ^КД3^{фраз}, що

позначають різноманітні відчуття болю, уточнюють і конкретизують основне, вони близькі одне до одного, і побудова семантичної структури дієслова нагадує синонімічний ряд, напр., ^{КД1}: *А підійть же, як мене за мінуту в попереці зачело ножами шпикати* [шпигати] – *гадав-сми, що минуси!* (В.Стефанік); ^{КД2}: *У Піхтіра починає шпигати в носі* (С.Васильченко); ^{КД3}_{фраз}: *Він намагався щось сказати, але в грудях, чи від випитого, чи від хвороби, шпигала колька* (С.Чорнобривець).

Значення К4 „штовхати, спонукати зробити що-небудь” виникло метафорично шляхом порівняння фізичної дії з внутрішнім станом людини: *Що за цвяшок шпигає зсередины Василя, спонукає кожному сказати щось прикре, ехидне?* (Ю.Мушкетик); - *Тебе так і шпигає щось зайняти, розгнівати матір, напустити її розгнівану на мене* (П.Мирний).

Значення „говорити в’їдливо про когось” є похідним від семми К1_{розм} та реалізується у фразеологічному контексті *шпигати язиками*, напр.: *Тоді не було моди пащекувати про людей і шпигати їх язиками* (Г.Квітка-Основ’яненко). Широкий аналіз художнього матеріалу засвідчив факт архаїзації цієї семми.

СГ фіксує у дієслова *шпигати* такі значення: 1) „колоти”, 2) „говорити колкості” [211, т.4, 510]. Це говорить на користь того, що одним із чинників розвитку смислової структури цього вербатива була аналогія.

Семантична структура вербатива *штрикати* містить 11 значень: Д1Д2Д3 ^{КД1}Д4_{акц} ^{К1}фраз ^{К1}^{К2}фраз ^{КД2}_{розм} ^{КД3}_{фраз} Д5_{діал.}. Словарь української мови фіксує лише 2 значення цієї лексеми: 1) „колоти, тикати” (*Штрика в усі* (СГ), 2) діал. „стрибати” (*Почерез ті колоди він штрикав* (СГ) [211, т.4, 515]. Очевидно, дієслово *штрикати* розширило сполучуваність під впливом синонімічних дієслів. Цим пояснюється паралелізм семантичних структур дієслів *колоти* і *штрикати*. Семантична аналогія, що є важливим засобом розвитку лексико-семантичних систем [240, 103], зумовлюється, як правило, парадигматичними відношеннями лексем, проте певну роль відіграють і синтагматичні чинники, тобто сполучуваність дієслів [126, 125].

Крім схожих з дієсловом *колоти* значень, лексема характеризується низкою диференційних семем. Фразеологічно зв’язане значення „відверто, неприховано вказувати на чийсь вади, робити комусь зауваження в гострій, неделікатній формі”

(*штрикати пальцем, штрикати в очі*) [257, кн.2, 882] виникло під впливом синонімічного дієслова *тикати*, напр.: [Олексій:] ...*Усі на них [дітей] пальцями штрикатимуть, усі зашиплять: „Мати їх з мужичого роду, нищі, сякі, такі, уся рідня і діти їх такі будуть”* (Г.Квітка-Основ'яненко); - *Обридло на фронті на сочевиці, але й дома не всидиш – солдатки у вічі штрикають* (А.Головко).

ФО *колька штрикає* виникла як метафоричне позначення болю, що нагадує укол: *Я вже ледве дышу, ледве хожу: штрикає мене колька день і ніч* (І.Нечуй-Левицький).

Зазначимо, що багатозначність вербатива *штрикати* зумовлена також варіюванням акціональних характеристик лексеми, зокрема багатократності й однократності дії. Однократне дієслово *штрикнути* реалізує денотативне значення „зробити різкий рух, жест у напрямку кого-небудь”: *Пан, не привітавшись, штрикнув пальцем у Коржа і з пихою спитав: – Де ваш солтис, або як там його?* (З.Тулуб); *Показуючи великість „арихметики” як науки, пан... підняв угору проти лоба пальця і штрикнув їм у повітрі* (Б.Грінченко). Крім ознаки однократності, на основний зміст дієслова *штрикнути* нашаровується додаткова ознака раптовості дії.

У фразеологічному оточенні *ніде й голкою штрикнути* дієслово разом із компонентами ФО передає значення „дуже тісно”, якого набуло під впливом лексеми *тикати*, тобто за аналогією до його значення: - *Ну, та й напакували ж нас у сей вагон, нема де й голкою штрикнути* (Л.Українка).

Семантична структура дієслова *шпиняти* характеризується низьким ступенем полісемантичності та охоплює 3 ЛСВ: Д1 ^КД1 ^КД2_{фраз.}. Аналіз словникової статті дієслова *шпиняти* у СГ засвідчив, що вербатив майже не зазнав семантичного розвитку [211, т.4, 510]. Від вихідного значення „колоти, тикаючи чим-небудь гострим” метафоричним шляхом утворилася семема ^КД1 „дошкуляти доріканнями, ущипливими словами”, напр.: *Чорти як напустяться на його: „що це ти наробив? Іди, сякий-такий, зараз одслужи йому той шматочок!” Так його нашпиняли, що треба йому йти* (СГ); *Данько... теж не забарився ув'язатися в загальну катавасію, доймаючи стражників зі своєї труднодоступної позиції хоч в'їдливими словами, шпиняючи їх звідти глумливими насмішками* (О.Гончар); *Чи думав він* [Андерсен]

про таку славу серед усіх людей, коли був бідним сиротою... і всі його, як те „гідке каченя”, **шпиняли**, глузували з нього (О.Іваненко). Похідною від ^{КД1} є семема ^{КД2}_{фраз} „глузувати з когось”, яка реалізується у синтаксико-фразеологічному контексті *шпиняти жартами*. Напр.: *Бійці, враз загомонівши, стали шпиняти жартами своїх артилеристів* (О.Гончар).

Отже, дієслова з семантикою „встромлювати, натискати, проколювати об’єкт” як засіб вторинної номінації служать для позначення негативних явищ у сфері соціальної діяльності людини чи її міжособистісних стосунків, відбиваючи тим самим процес пізнання від конкретного до абстрактного у трьох напрямках: 1) від фізичних процесів до фізіологічних станів людини (*колоти дрова – коле в голові, колька штрикає, шпигає в попереці* тощо), 2) від фізичного впливу до морального впливу (*колоти свиню – колоти докорами, шпиняти насмішками*), 3) від фізичної дії до зорового сприймання дійсності (*колоти штиками – колоти очима, шпигати поглядом*). ФО, утворені на базі дієслів аналізованої підгрупи, здебільшого є розмовними та характеризуються яскравою негативною конотацією, напр.: *колоти очі, аж кольки колють, тикати кисліці, шпиняти жартами, шпигати язиками* тощо. По суті, це закономірно: оскільки людина схильна найчастіше висловлювати емоції у спонтанному повсякденному мовленні, то переважну більшість у сфері розмовного мовлення становлять марковані вирази – діеавалютивні (стилістично знижені) або зневажливі [288, 117].

Розвиток багатозначності дієслів з первинною семантикою „встромлювати, натискати, проколювати об’єкт” представлено в **табл. 3.5**.

3.7. Підгрупа лексем з первинною семантикою „змінювати структуру поверхні об’єкта”

У межах угруповання об’єкт, що створюється в результаті цілеспрямованої діяльності людини, являє собою різноманітні види заглиблень, отворів, дір. Відповідний спосіб дії, позначуваний дієсловами, зумовлює використання при створенні того чи іншого знаряддя, тому диференційна сема способу дії

безпосередньо пов'язана з диференційною семою інструмента. Дієслова аналізованої підгрупи мають максимальні обмеження на заміщення будь-якої валентності, тобто можуть сполучатися тільки з обмеженою кількістю актантів на позначення об'єкта та знаряддя дії, напр., *свердлити* „робити свердлом заглибини, отвори”.

Інвентарний склад підгрупи становлять дві лексеми: *свердлити*, *буравити*. Семантичною домінантою групи є дієслово *свердлити*, бо воно містить найбільшу кількість семантичних компонентів, спільних для всіх членів ряду.

Лексико-семантична парадигма вербатива **свердлити** містить 7 значень (3 денотативних, 3 конотативно-денотативних, 1 конотативне): Д1Д2^КД1^{фраз}Д3^КД2^КД3 К1.

Первинне значення Д1 „обертаючи свердло, робити в чому-небудь отвори, заглибини” містить такі семи: 1) роду сему ‘створення об'єкта’; 2) спосіб дії ‘обертаючи’, 3) знаряддя дії ‘свердло’, 4) характер об'єкта: об'єкт, що створюється в результаті цілеспрямованої діяльності, являє собою дірки, отвори, заглибини; 5) потенційна сема мети дії ‘деформація об'єкта’; 6) наслідок ‘порушення цілісності (структури) об'єкта’. Напр.: *Семен Радіонович цікавився кожною дрібницею, випитував, як Микола брав підбій, як вигортав сажу, скільки шпурів **просвердлив*** (В.Гжицький); *Стасик-переселенець теж тут, сидить осторонь, мовчки **свердлить** свердлом метал і лише зрідка позиркує на Лукію...* (О.Гончар).

Друге значення „робити свердлом глибокі отвори в гірській породі, ґрунті, закладати свердловини” виникло в результаті денотативної специфікації семи місця дії: *свердлити* в землі, ґрунті. Поява Д2, отже, зумовлена звуженням значення Д1, напр.: *Її цікавило, для чого дід Тиміш з колгоспниками **свердлять** ґрунт* (В.Минко); *Займалася ця [геологічна] група тим, що шукала в пустельних місцевостях підземні джерела й **свердлила** артезіанські колодязі* (Л.Дмитерко).

Конотативно-денотативне значення „пильно, пронизливо дивитися, розглядати когось, щось” реалізується при вживанні дієслова *свердлити* з іменниками *очі, погляд*, у результаті чого дієслово втрачає свою конкретність, значення фізичності. Наслідком взаємодії дієслівної семантики з семантикою іменників *очі, погляд* в орудному відмінку є не тільки зміна первинного значення дієслова, але і зміна граматичних характеристик дієслова, зокрема фразеологізація значення. У результаті

метафоричного перенесення погляду людини надаються ознаки активності дії. Напр.: *Мокій, ввесь час свердливши батька очима, зірвався з місця. Заходив* (М.Куліш); *Всі стали обережними, як на влогах, тільки Мемет кипів і рвався наперед, просвердлюючи жадним оком скелю* (М.Коцюбинський); – *Що ви хотіли цим сказати? – зірвався на рівні дель Кампо і наскрізь просвердлив Юрка потойбічним поглядом* (Ю.Андрухович). Необхідно звернути увагу на семантику іменників в орудному відмінку при дієслові в прямому і в переносному значенні: дієслово, вжите у прямому значенні, поєднується з іменниками з предметним значенням на позначення знаряддя дії, у переносному значенні знаряддям дії стають не матеріальні предмети, а зорові органи людини (*свердлити свердлом* → *свердлити поглядом*). Орудний відмінок при дієслові і в прямому і в переносному значенні вживається для конкретизації його семантики, але різниться за функцією: при дієслові в прямому значенні – це орудний інструментальний; при дієслові в переносному значенні – це орудний засобу дії. На думку А.М. Шамоти, іменники в орудному відмінку можуть бути вирішальним засобом вияву переносності [267, 113].

Поява ДЗ „прочистити, проточувати отвори, ходи” зумовлена субкатегорійним варіюванням семи суб’єкта: позицію суб’єкта займають іменники на позначення тваринного чи рослинного світу (тварини, водорості тощо): *Крім свердлить землю*.

Конотативно-денотативне значення ^КД2 „пронизувати повітря, швидко рухаючись” мотивується потенційною семантичною ознакою ‘порушувати цілісність чого-небудь’, яка експлікується, отримує статус архісеми та поєднується з семою образу дії ‘швидко (рухатись)’ на взірць: *Щось наче свердлить там небо, наче струже метал, а вниз спадають тільки дрібні, просяні згуки* (М.Коцюбинський); *Свердлячи розпечене повітря, снаряди били, стогнали й співали на різні голоси* (П.Панч). У випадку, коли позицію об’єкта заміщує іменник з абстрактною семантикою, актуалізуються потенційні семи, чим зменшується значущість експліцитних сем, зокрема способу дії.

В основі формування каузативного значення ^КД3 „постійно і сильно тривожити (про біль)” лежить метафоричне порівняння фізичної дії з тими відчуттями, які виникають через поріз, садно, укол, стискання тощо. Напр.: *Біль пронизує до кісток*,

свердлить буравами тіло (М.Стельмах). Умовою виникнення каузативного значення від некаузативного є зміна аргумента з суб'єктного на несуб'єктний, який одночасно суміщає значення виконавця і знаряддя дії (*Він свердлив метал* → *Біль свердлив тіло*). Метафоричне перенесення у напрямку „фізичні дії людини → хворобливі стани людини” є продуктивною моделлю формування ЛСВ багатозначного слова, бо реалізується за певними закономірностями, представленими в регулярних взаємозв'язках між порівнюваними ознаками двох дій [74, 130-133; 280, 43]. Значення ^КДЗ мотивується експліцитними денотативними семами мети ‘пошкодження’, способу ‘деструктивний вплив на об'єкт’ та характеру дії ‘постійно і сильно’, що наявні у семному складі Д1. Значення ^КДЗ містить також інформацію про характер і тривалість болю: *свердлити* – про безперервний і пронизуючий біль, що постійно і сильно тривожить. Заслуговує на увагу той факт, що за первинним значенням лексема *свердлити* належить до акціональних дієслів, тобто таких, що позначають фізичні дії особи з властивою їм дистрибутивною формулою „агентивний суб'єкт – його дія – об'єкт”. У вторинному значенні дієслову властива неповнота граматичної парадигми, у зв'язку з чим воно переходить до розряду неакціональних, тобто таких дієслів, що позначають існування предметів, їх стани чи ознаки. За словами Т.А. Кильдибекової [110, 57], ступінь акціональності в окремих групах дієслів послаблюється через невідповідність між формальною і змістовою перехідністю. Оскільки іменник *біль* є неживим і не може виконувати активну, цілеспрямовану дію, то у реченні *Біль свердлить кістки* об'єктне значення іменника у формі знахідного відмінка є чисто синтаксичним. Послаблення граматичних ознак перехідності у дієслів веде до посилення значення стану [110, 56].

Значення К1 „непокоїти, гнітити” реалізується у вербатива при сполученні з іменниками абстрактної семантики у ролі об'єктів дії. Адвербіальна сема ‘постійно, невідступно (непокоїти)’ виникла на основі диференційної ознаки часової характеристики дії ‘тривалість’, що входить до інформаційного потенціалу Д1: *Серце кожному свердлила одна і та ж думка – Полоз ще не знає про смерть Віри Михайлівни* (В.Собко).

Дієслово *свердли́ти* на початку ХХ століття було однозначним, про що свідчить словникова стаття цієї лексеми в СГ [211, т.4, 105]. УРС фіксує у дієслова тільки 2 ЛСВ: „свердли́ти (грунт)” і „мучи́ти” [249, т.5, 267]. Вторинні значення лексеми виникли в кінці ХХ століття, основним джерелом їх появи є функціональне ускладнення вихідного значення (Д2 „робити свердлом глибокі отвори в гірській породі, ґрунті”), метафоричне перенесення ознак дії (^КД1_{фраз} „пильно, пронизливо дивитися на кого-небудь”, ^КД2 „пронизувати повітря, швидко рухаючись”, ^КД3 „постійно і сильно тривожити (про біль)”), варіювання семи семантичного суб’єкта за категоріями персональності/імперсональності (особа/істота) (Д3 „прочищати, проточувати отвори, ходи”), конкретності/абстрактності (К1 „непокоїти, гнітити”).

Семантична структура дієслова **буравити** містить 4 ЛСВ: Д1К1^КД1^КД2. Вторинні значення – „мучити, непокоїти”, „пронизливо дивитися на кого-небудь”, „викликати почуття фізичного болю” – з’явилися у вербатива під впливом синонімічного з ним дієслова *свердли́ти*. Напр.: *Важкі думи буравили мозок Храпчука* (С.Журахович); *Як пси, зовсібіч обступають сексоти і кожен очима буравить тебе* (В.Стус); *Біль буравить тіло, проймаючи до кісток*.

Розвиток семантичних дериватів дієслів з первинною семантикою „змінювати структуру поверхні об’єкта” представлено в **табл. 3.6**.

3.8. Підгрупа лексем з семантикою „температурно впливати на об’єкт”

До цієї підгрупи входять дієслова, що позначають температурне зруйнування твердих предметів та перетворення їх у рідину. Первинне значення дієслів містить семантичні ознаки доцільності, результату, способу виконання дії та характеру об’єкта. Семантику цих вербативів може уточнювати додаток із значенням знаряддя чи засобу дії S_{op} . Об’єкт при дієсловах із семантикою температурного зруйнування суміщає в собі значення пацієнса і матеріалу (*топити олово, плавити сталь*). Способом виконання дієслівної дії є нагрівання до високої температури чи кип’ятіння об’єкта. Спільною для лексем цього парадигматичного угруповання є також сема мети дії (результату) ‘зміна мікроструктури об’єкта’.

Склад підгрупи становлять дієслівні лексеми *топити, плавити, варити*.

Дієслова з семантикою температурного впливу на об'єкт мають обмежену лексичну сполучуваність, обумовлену референтними характеристиками дієслів: *топити, плавити, варити* можна тільки те, що піддається відповідним діям.

Семантичною домінантою групи є дієслово *топити*, бо воно містить найбільшу кількість семантичних компонентів, спільних для всіх членів ряду.

Лексико-семантична парадигма вербатива **ТОПИТИ** містить 8 значень (3 денотативних, 1 конотативно-денотативне, 3 конотативних): Д1Д2_{спец} ДЗ_{техн} ^КД1_{фраз} **К1 К2 К3_{фраз}К4_{фраз}**. Первинне значення „нагріваючи, робити м'яким, рідким” містить такі семантичні ознаки: 1) архісему ‘S впливає на O’, 2) спосіб дії ‘нагріваючи’, 3) характер об'єкта ‘щось тверде’, 4) результат дії ‘робити м'яким, рідким’. Напр.: *Олію, дьоготь кип'ятили, Живицю, оливо топили, Хто лізтиме, щоб лить на твар* (І.Котляревський); *Армія майбутніх орденоносців топить сталь, водить поїзди, рубає вугілля* (Ю.Яновський); *На деяких вулицях міста топили у великих казанах смолу і заливали нею вибоїни в тротуарах* (М.Томчанин); *І сонце, сонце, сонесамовите топило сланцю перегірклий мед* (В.Стус). *Сонце розтоплює скелі, а само на крайнебі задивилось в дзеркало моря і підпалило воду* (М.Коцюбинський).

Вторинне значення Д2_{спец} „добувати плавленням; виплавляти, витоплювати” позначає виробничий процес у металургійній галузі та виникло метонімічним шляхом (якщо Д1 позначає дію підготовки чого-небудь до використання, то Д2_{спец} – дію виготовлення чого-небудь): *топити руду* → *топити метал* (з розжареної руди), тобто „одержувати метал з руди способом плавлення”; *топити сало, вощину* → *топити жир, віск* (з сала, вощини) – „одержувати жир, віск з сала, вощини плавленням”. По суті, лексична варіація дієслова зумовлена метонімією іменників, яких об'єднує ситуація „х для у” [68, 140]. Метонімічне вживання не виконує стилістичної функції образної характеристики, а служить цілям номінації дій та процесів: – *На завод піду, алюміній буду топити* (Г.Коцюба); *Порались біля горнил і чорношкірі гамарники, витоплюючи залізо* (О.Ільченко); *Проминули салотопний завод, де витоплюють... жир* (М.Трублаїні).

Значення ДЗ_{техн} „виготовляти скло” (*топити скло*) [211, т.4, 273] є похідним від Д1. В основі дії лежить деструктивний вплив на об’єкт, але кінцева мета дії – конструктивна. Міна об’єкта за принципом „матеріал – готовий об’єкт з цього матеріалу” є імпульсом модифікації видового диференційного компонента мети дії, що і зумовлює утворення нового значення.

ФО *лій топити* дорівнює семемі КД1_{фраз} „мордувати кого-небудь, знущатися над чимсь”. Оскільки образ *сала*, за твердженням В.І. Кононенка, нерідко пов’язується (особливо з метою глузування) із самим уявленням про українця, його спосіб життя [123, 189], стає очевидним те, що певні дії з цим продуктом харчування метафорично уособлюють знущання над людиною, рідше – над чим-небудь іншим. Напр.: *Не чваньтесь, з вас деруть ремінь. А з їх [батьків], бувало, й лій топили* (Т.Шевченко); *Ми знов традиції волієм поховати, вони такі гладкі, що хоч топи з них лій* (В.Стус). Основні компоненти символічного значення КДЗ_{фраз} такі: ‘глузування, знущання’ і негативна оцінна характеристика.

Конотативне значення К1 „робити м’якшим, лагіднішим; розчулювати” виникло у дієслова *розтопити* на основі метафоричного переосмислення денотативної семи результату дії ‘робити м’яким’ та перенесення її з предмета на абстрактні явища: *Данько дивився на неї, і безмірна ніжність, безмірне любовне чуття до неї розтоплювали йому серце* (О.Гончар); *А сама [Марія] аж руками прогонить од себе погані думки: господи, так і пропадає жіноче серце, жалість розтоплює його* (М.Стельмах). Похідною від К1 є семема К2 „сприяти зникненню чого-небудь”, яка утворилася також шляхом опредметнення нематеріальних понять, зокрема різних почуттів і настроїв. Напр.: - *Якась розумна голова додумалась тепер, саме перед оранкою наділяти землю, - з новою силою шумують надії і розтоплюють останні сумніви* (М.Стельмах); „*Залиш мене, милий*”. „*Повік не залишу! Це ж ти розтопила могильну тишу. Це ж ти воскресила мене, моя люба*” (П.Воронько). Зауважимо, що механізм опредметнення позапредметних сутностей характерний для багатьох мов [47, 8].

У фразеологічному оточенні *розтопити лід (кригу)* дієслово набуло значення КЗ_{фраз} „ліквідувати холодність, недовір’я, ін.” і К4_{фраз} „позбутися загрози чого-небудь”

[257, кн.2, 759]. Напр.: *Звідки взялася ця прірва між мною й ним? Невже нічим не повернути його, **не розтопити лід**?* (О.Гончар); *Марта лежала. Вона чекала. Може, він гляне на неї, заговорить, **розтопить лід*** (М.Коцюбинський); *Зробимо все, щоб назавжди **розтопити лід** холодної війни* (З газети). Можна простежити, що метафоричність цієї фраземи поєднується з символічністю, створюючи єдиний ускладнений словесний образ – фраземне значення. Оскільки метафора тяжіє до предикатної позиції, а символ виділяє референтний аспект, то це створює передумови їх контекстного зближення у межах фраземи [123, 221]. Семемі $K3_{\text{фраз}}$ та $K4_{\text{фраз}}$ об'єднує спільна родова сема 'ліквідація чого-небудь', різняться значення СО характеру об'єкта.

Розвиток у дієслова *топити* абстрактних ЛСВ, які не були безпосередньо пов'язані з фізичними діями і можуть бути віднесені до моральних або раціональних, був спричинений абстрактним сприйняттям людиною навколишнього світу та відображенням нових реалій та їх ознак у мовній картині світу. Префікси, приєднуючись до дієслова, зумовлюють нейтралізацію певних ядерних компонентів його семантики і актуалізацію периферійних елементів інформаційного потенціалу вихідного значення.

Лексико-семантична парадигма вербатива **плавити** містить 2 денотативних значення: Д1Д2. Семний склад його первинного значення „перетворювати тверді тіла (метал, скло) в рідкі, нагріваючи їх до високої температури” повністю збігається із складом дієслова *топити*. Напр.: *А мій тато **плавить** у печі сталь!* (О.Донченко); *Наддніпрянські слов'яни вміли з бурого залізняка отримувати залізо і **виплавляти** сталь, виробляти різноманітні предмети з бронзи (наконечники стріл, прикраси, котли, предмети культу, металеві частини кінської уздечки і т. ін.), кувати, зварювати й клепати метали* (Г.Півторак); *Пливуть пароплави, Спішать поїзди, І **плавиться** в домнах Метал із руди* (І.Муратов).

Друге значення „нагріваючи що-небудь, робити його рідким або м'яким; розтоплювати” сформувалося метонімічним шляхом за способом перенесення дії з об'єкта на результат: **Плавити віск** (СГ).

Лексико-семантична парадигма вербатива **варити** містить 11 значень (4 денотативних, 2 конотативно-денотативних та 5 конотативних): Д1Д2Д3Д4_{спец} К1_{фраз} К2_{фраз} К3_{фраз} К4_{фраз}^{фам} К5_{сленг} КД1 КД2_{арх.}

Від первинного значення „кип’ятити у воді або в іншій рідині якісь харчові продукти, готуючи страву, напій” утворилася низка денотативних семем: Д2 „готувати за допомогою вогню” (*варити вечерю*), Д3 „готувати горілку, пиво та ін., застосовуючи ряд процесів, одним з яких є кип’ятіння або випаровування” (*варити горілку*), Д4_{спец} „виготовляти, розтоплюючи або піддаючи кип’ятінню (смолу, сталь, скло, мило, клей)” (*варити сталь*). Значення Д2, Д3, Д4_{спец} характеризуються спільними семами способу та мети дії, але диференціюються за семою характеру створюваного об’єкта.

Конотативне значення „постійно, без причини виявляти незадоволення кимсь” реалізується дієсловом у фразеологічному оточенні *варити воду*. У зв’язку з цим слушною є думка В.І. Кононенка, що образно-узагальнене значення таких архетипних символів, як *світло, вогонь, кров, вода, коло* тощо виступає активним чинником мотивації багатьох стійких зворотів [123, 221]. Вихідним можна вважати розуміння образу *води* як символу чистоти, досконалості, доброти, здоров’я [123, 230], тому певні дії, що відбуваються з водою, асоціюються з впливом на людину чи її характеристики, напр.: *Веревливе, тільки воду варить* (Укр. прислів’я); *Я зосталась при панії як і була. Ще гірш надо мною коверзує вона, ще гірш варить з мене воду* (М.Вовчок); *...В нудних затрапезних особнячках розташувалися і потрібні йому штаби з військовими чинодралами, які ховаються тут від фронту і варять воду з таких відважних патріотів, як лейтенант танкових військ Роман Шульга...* (П.Загребельний).

Значення К2_{фраз} „робити що-небудь, мати яку-небудь справу з кимсь” (*Сіверяни впевнилися, що пан Бжезвський людина розумна й хазяйновита і що з ним можна варити кашу* (З.Тулуб) і К3_{фраз} „будувати свої міркування, ґрунтуючись на хибних, ненадійних відомостях” (*Ти... на токарних працював і варив кашу з неіснуючої нової технології* (П.Автомонав) [257, кн.1, 67] виникли на основі перенесення архісеми Д1 ‘створення чого-небудь’ із фізичного у соціальний план. У ФО *варити воду, варити*

кашу перехідність дієслова є чисто синтаксичною, а не лексичною ознакою, внаслідок чого дієслово у цьому значенні не може мати форми dokonаного виду.

ФО *казанок* (*баняк, макітра, голова*) *варить* дорівнює семемі $K4_{\text{фраз}}^{\text{фам}}$ „хто-небудь розумний, кмітливий, дуже добре орієнтується в чомусь”. Образне значення слова *казанок* поза контекстом виявляється слабко, проте в умовах фраземи цей компонент стає опорним, визначальним, підіймається до рівня символізованих: *казанок* за формою нагадує голову людини, тобто символізує розум, напр.: – *Пробач, Коляда, а в тебе варить казанок?* (М.Зарудний); – *Казанок твій варить, інших критикувати вже вмієш, а ось як ти сам житимеш?* (О.Гончар); „*Од покійного ще діда Я почув оті слова: - Той смачніше пообіда, В кого варить голова!.. А що дідова варила – Дуже легко доказать. Брав малого він Гаврила В поле сіять і орать* (М.Карпенко). Похідною від $K4_{\text{фраз}}$ є семема $K5_{\text{сленг}}$ „розуміти”, що виникла у результаті усічення (дериваційної редукції) одного з членів стійкого словосполучення. Це так званий процес лексикалізації, у результаті якого залежний елемент словосполучення поглинається дієсловом, що призводить до появи нового значення, яке дорівнює одній лексичній одиниці [205, 80]. Напр.: – *Правильно вариш, – киває він головою* (А.Дністровий). Дематеріалізація лексичного значення дієслова, що пов’язана з набуттям ним ментальної семантики, супроводжується втратою сем активності і доцільності, що у свою чергу призводить до граматичної неповноцінності дієслова у похідних конотативних значеннях $K4_{\text{фраз/фам}}$ та $K5$ (дієслово стає неперехідним).

Значення K_{D1} „робити гаряче, душно, парко” є похідним від $D1$. Його поява зумовлена зміною семи суб’єкта з істоти на предмет, а також семи об’єкта з неістоти на особу та активізацією потенційної семи наслідку дії, що міститься в семній структурі $D1$: *Він упрів. Товста чумарка варить його* (І.Микитенко).

Словарь української мови фіксує у дієслова архаїчне значення „безперестанку умовляти, читати науку” [211, т.1, 127]: *Я в хаті челядку варила, варила, щоб йшла служить* (СГ).

Розвиток багатозначності дієслів з первинною семантикою „температурно впливати на об’єкт” представлено в **табл. 3.7**.

ВИСНОВКИ ДО III РОЗДІЛУ

Аналіз семантичної структури полісемічних дієслів конкретної фізичної дії з семантикою зруйнування і пошкодження об'єкта виявив такі особливості розвитку багатозначності:

Для дієслів з семантикою „руйнувати, обертати на руїни, знищувати об'єкт” характерна як функціональна (*руйнувати*), так і поняттєва полісемія (*нищити, троцити* та ін.). У семантичних структурах лексем аналізованої підгрупи метафоричні значення домінують над метонімічними. Метафоричні перенесення зумовлені субкатегорійним варіюванням семи об'єкта у напрямку від конкретного до абстрактного. Похідні метонімічні значення розвинулися шляхом варіювання семи суб'єкта за категорією істота/неістота: від осіб до стихійних каузаторів.

Дієсловом з семантикою „розділяти об'єкт на частини” властива поняттєва багатозначність. Метафоричні значення превалюють над метонімічними. Метонімічні значення виникають на основі результативно-наслідкових та асоціативно-поняттєвих відношень. Поява метафоричних семем пов'язана з варіюванням сем семантичного суб'єкта та об'єкта за категоріями конкретність/абстрактність, істота/неістота, персональність/імперсональність, а також зумовлена синтаксичним контекстом, актуалізацією різних сем, аналогією, варіюванням акціональних характеристик дієслів.

Дієсловом з семантикою „обробляти поверхню об'єкта” притаманна поняттєва багатозначність. У семантичних структурах досліджуваних лексем метафоричні значення домінують над метонімічними. Метонімічні деривати з'являються на основі асоціативно-поняттєвих відношень. Поява метафоричних семем зумовлена субкатегорійним варіюванням семи семантичного об'єкта за категоріями неістота/істота, персональність/імперсональність, конкретність/абстрактність, зовнішньою подібністю дій, актуалізацією різних сем, уособленням.

Дієсловом з семантикою „розбивати, роздрібнювати об'єкт” властива поняттєва полісемія. У семантичних структурах досліджуваних лексем метафоричні значення превалюють над метонімічними. Метонімічні значення виникають на основі

результативно-наслідкових відношень. Метафоричні перенесення зумовлені варіюванням сем суб'єкта та об'єкта за категоріями неістота/істота, конкретність/абстрактність, персональність/імперсональність, актуалізацією різних сем, звуковою формою дієслова (*гризти*), розширенням сфери співвіднесеності з предметами зовнішнього світу (*кришити*).

Дієсловам з семантикою „встромлювати, натискати, проколювати об'єкт” властива поняттєва полісемія. У семантичних структурах аналізованих лексем метафоричні значення превалюють над метонімічними. Метонімічні значення виникають на основі результативно-наслідкових відношень. Поява метафоричних семем зумовлена субкатегорійним варіюванням сем суб'єкта та об'єкта у напрямках неістота/істота, конкретність/абстрактність, персональність/імперсональність, аналогією, актуалізацією різних сем, варіюванням акціональних характеристик дієслів, виникненням образно-символічних асоціацій.

Для дієслів з семантикою „змінювати структуру поверхні об'єкта” характерна поняттєва полісемія. У семантичних структурах досліджуваних лексем метафоричні значення превалюють над метонімічними. Поява метафоричних семем зумовлена субкатегорійним варіюванням сем семантичного суб'єкта та об'єкта за категоріями неістота/істота, конкретність/абстрактність, аналогією (*буравити*), актуалізацією різних сем. Метонімічні денотативні семемі формуються шляхом звуження, специфікації сем первинного значення, а також через субкатегорійне варіювання семи семантичного суб'єкта у напрямку від особи до тварини.

Для дієслів з семантикою „температурно впливати на об'єкт” характерна як функціональна, так і поняттєва багатозначність. У семантичних структурах цих лексем кількість метонімічних семем дорівнює кількості метафоричних. Метонімічні деривати формуються на основі результативно-наслідкових та асоціативно-поняттєвих відношень. Поява метафоричних семем зумовлена субкатегорійним варіюванням семи семантичного об'єкта у напрямку від конкретного до абстрактного, виникненням образно-символічних асоціацій (*тонити, варити*), фразеологізацією контексту (*варити*).

ВИСНОВКИ

Всебічний, комплексний аналіз багатозначних дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення, зруйнування і пошкодження об'єкта дозволяє зробити ряд висновків, що мають значення для вирішення актуальних питань лексикології сучасної української мови:

Багатозначність лексеми як знака мови означає наявність у слова кілька пов'язаних між собою значень з різними сигніфікативними програмами.

Процес розвитку лексичних значень є багатовекторним, зумовленим низкою чинників гносеологічного, психологічного, прагматичного і власне лінгвального характеру. Виникнення нових переносних значень у слів можна пояснити також екстралінгвальними чинниками. Крім згаданих, на семантичні зміни слова може впливати його контекстуальне оточення, звукове оформлення, граматична структура та лексична система, в якій існує слово. Закон семантичної аналогії, згідно з яким синоніми розвивають однакові переносні значення, є підтвердженням впливу на розвиток багатозначності системних зв'язків.

Семантична структура багатозначного слова – це сукупність всіх лексико-семантичних варіантів слова, що перебувають між собою в парадигматичних відношеннях, та залежно від ступеня семантичної близькості до первинного значення характеризуються або слабким ступенем семантичної пов'язаності (поняттєва полісемія), або сильним ступенем пов'язаності та збереженням семантичної тотожності (функціональна полісемія).

Дієслова конкретної дії характеризуються ізоморфізмом граматичної і семантичної структур: семантичний зміст „діяч – дія – об'єкт”, що маніфестується значенням активного дієслова і його лівовалентним і правовалентним оточенням, відповідає узагальненому граматичному значенню, що передається структурою формальної валентності дієслова $A_{ім} - V - A_{знах}$. У семантиці перехідної дієслівної лексеми зафіксовані її суб'єктні та об'єктні зв'язки, суб'єктна та об'єктна спрямованість дії, тому семантичні варіанти дієслова формуються зазвичай у

результаті складних взаємовідношень між дієсловом і тими розрядами слів, які можуть виступати у сполученні з ним.

Дієслівна полісемія ґрунтується на засадах логічної і семантичної валентності. Лексико-семантичні варіанти багатозначного дієслова можна ідентифікувати у відповідних контекстах, бо план змісту дієслівної лексичної одиниці реалізується не ізольовано, а в безпосередніх зв'язках з іншими лексемами у межах висловлення. Семантична валентність уточнює семантику логічних актантів на рівні таксономічних класів. Логічна та семантична валентності пов'язані між собою і визначають семантичну модель ситуації.

Проаналізований матеріал переконливо засвідчує, що між значеннями полісемантичної дієслівної лексеми і її сполучуваністю існує чітка кореляція. Значення дієслова опосередковане значенням поєднаних з ним іменників. Денотатом дії у позамовній дійсності є ситуація, а суб'єкт і об'єкт, на які поширюється дія і з якими вона має зв'язок, є обов'язковими учасниками ситуації, тому аналіз семантики дієслова передбачає врахування семантики іменників, що заповнюють лівобічну і правобічну позицію та граматично пов'язані в реченні з дієсловом-предикатом. У формуванні нових значень дієслів конкретної фізичної дії беруть участь семантичні ознаки первинного значення, а також семантичні категорії суб'єкта та об'єкта дії, що уточнюють семантику дієслова. Визначальними для формування переносної семантики дієслів конкретної дії виступають семантичні категорії *конкретності/абстрактності, істоти/неістоти, персональності/імперсональності*. Значення дієслова варіюється відповідно до семантики іменників, що виступають у ролі суб'єкта та об'єкта дієслівної дії: *білка гризе горіхи – совість гризе, дівчина поколола палець – горе покололо душу, мати ріже хліб – сурма ріже простір, вітер троцив чагарник – мати троцила дітей, дід пиляв деревину – дружина пиляла чоловіка* тощо.

Для розмежування значень дієслова релевантними виступають такі ознаки: 1) певний відтінок у змісті; 2) поява нових контекстів сполучуваності; 3) зміна таксономічної (тематичної) сфери; 4) наявність емоційно-експресивного чи стилістичного забарвлення; 5) здатність сполучатися з прямим додатком

(перехідність/неперехідність дієслова); 6) нова синтаксична поведінка; 7) втрата певних граматичних категорій, зокрема перехідності чи зміна форми виду; 8) зміна семантичної валентності, тобто сполучуваності зі словами в позиції суб'єкта та об'єкта; 9) форма числа іменників-заповнювачів лівобічної та правобічної позиції при дієслові-предикаті дії; 10) конкретизація прийменника в прийменниково-відмінкових конструкціях. Різні значення полісемантичного дієслова вступають у різні парадигматичні ряди. Віднесення різних ЛСВ до тієї чи іншої таксономічної сфери є ефективним засобом усунення неоднозначності.

Дієслова конкретної дії у первинному значенні сполучаються з іменниками з предметною семантикою у ролі об'єкта: *різати рибу, рубати дрова, пиляти дошки, тесати колоди, кувати метал* тощо. Поява іменників з абстрактною (пропозитивною) семантикою у ролі об'єктів при дієслові КФД веде до його узагальненості, дематеріалізує дієслово на взірець: *різати душу, будувати гіпотези, зруйнувати стосунки, кремсати життя* тощо; при цьому абстрактні іменники зазнають опредметнення, конкретизації. У сполученні з аналізованими підгрупами дієслів дії виступають різні тематичні групи абстрактних іменників, які представлені в **табл. 3.8**.

Дослідження семантичної структури та функціонування багатозначних дієслів КФД виявило, що для більшості дієслів з семантикою *створення, зруйнування і пошкодження* об'єкта характерна поняттєва полісемія. У семантичних структурах лексем аналізованих підгруп метафоричні значення домінують над метонімічними. Метафоричні перенесення зумовлені субкатегорійним варіюванням семи суб'єкта та об'єкта за категоріями конкретність/абстрактність, істота/неістота, персональність/імперсональність, а також актуалізацією експліцитних та імпліцитних сем вихідного значення, розщепленням сем, аналогією, варіюванням акціональних характеристик дієслів, рідше зовнішньою подібністю дій, фонетичним оформленням дієслова, виникненням образно-символічних асоціацій, фразеологізацією контексту, семантичною конденсацією.

Семантичну деривацію завжди супроводжує зміна семантичної сполучуваності. За дієслівної метафоричної семантичної деривації відбувається зміна таксономічного класу актантів. Можна констатувати активне зрушення таксономічного класу суб'єкта

та об'єкта у напрямку від людини, природних явищ, фізичних артефактів, техніки до інтелектуальних артефактів, соціальних та психічних явищ (*зарубати ворога – зарубати статтю, розтопити олово – розтопити сумніви, ін*).

Результатом метафоризації нерідко стає набуття дієсловом оцінної (найчастіше негативної) конотації. Перетворюючись у художньому творі з чисто лінгвістичної (первісно-поняттєвої) сутності в сутність художньо-образну, дієслово набуває нового емоційно-оцінного забарвлення. Так, дієслова фізичної дії, що зумовлюють живий суб'єкт та вказують на спосіб виконання дії, в прямому значенні оцінки не містять. У випадку метафоризації ці предикати переходять у сферу психічних станів людини, міжособистісних відношень та легко набувають оцінних конотацій: *гризти невістку, пилити сина, кувати лихо, копати яму комусь, колоти очі, свердлили поглядом, шпуняти жартами, шпигати язиками, варити воду, топити лій з когось* тощо.

Нові значення дістають своєрідну граматичну спеціалізацію. Всю повноту граматичних ознак дієслова мають в основному значенні (Д1) та значеннях, що поширюють первинне (Д2, Д_x), коли дієслово сполучається з найменуванням особи – активного діяча. В усіх інших вторинних значеннях граматичні категорії дієслова, зокрема виду, перехідності/неперехідності, особи, є неповними.

Аналіз семантичних структур дієслівних лексем показав, що у семантиці дієслів відбуваються два типи змістових зсувів: 1) перший пов'язаний зі зміною денотативних реалій та актантного оточення дієслова, тобто розширенням сфери співвіднесеності з предметами зовнішнього світу; 2) другий семантичний зсув пов'язаний із включенням до семантично-асоціативного поля слів на позначення абстрактних понять, у результаті чого відбувається переузгодження категорійної та денотативної сем за умови перенесення конкретних актантів на абстрактні актанти.

На семантичному рівні метафоризація зумовлює втрату частини сем вихідної семіми і появу нових сем у семантичній структурі похідної семіми. Метафоричні зрушення в семному складі семіми супроводжуються зрушеннями в характері суб'єктів і об'єктів, що сполучаються з метафоризованим дієсловом. Поява нових контекстів сполучуваності перенесеної назви пов'язана з метафоричним переходом зі сфери конкретної, фізичної – до абстрактної: інтелектуальної, емоційної чи психічної.

Дієслівна метафора ґрунтується на зближенні та порівнянні двох дій за внутрішніми семантичними ознаками. Внутрішньослівними мотивантами похідних семем можуть виступати будь-які семи: сема *мети* дії, сема *способу* дії, сема *характеру* дієслівної дії, сема *причини* дії, сема *кількісної характеристики матеріалу*, сема *перебігу дії* у часі, сема *характеру об'єкта* дії, сема *інтенсивності* тощо.

Виникнення переносних значень не завжди зумовлюється появою асоціацій, а залежить також від тих системних відношень, синонімічних зв'язків, в які вступає дієслово. Цим, насамперед, пояснюється паралелізм лексико-семантичних парадигм дієслів *свердли*, *буравити*; *різати*, *сікти*, *рубати*; *колоти*, *штрикати*, *тикати*. Семантична аналогія виступає важливим чинником формування переносних значень.

У процесі розвитку метонімічно мотивованої семми дієслівна не відбувається втрати чи набування яких-небудь сем, здійснюється внутрішня перебудова семної структури: у результаті зміщення акцентів у семмі актуалізується і підкреслюється одна її частина, інша стає другорядною. З мовного погляду ця внутрішня перебудова семми зумовлена зміною суб'єктної та об'єктної валентності дієслова.

Лексична метонімія як своєрідна модель формування семантичних дериватів багатозначного дієслова реалізуються за певними закономірностями, представленими в регулярних взаємозв'язках між порівнюваними предметами, явищами, ознаками чи діями, та здійснюються у певних напрямках від однієї семантичної сфери до іншої. Продуктивним щодо утворення вторинних семем у дієслів конкретної фізичної дії стало метонімічне перенесення на основі результативно-наслідкових зв'язків (суб'єктно-об'єктна метонімія) за моделями „дія → спосіб виконання дії”, „дія → результат цієї дії”, „дія → наслідок дії” та асоціативно-поняттєвих зв'язків (об'єктна метонімія) за моделями „матеріал → готовий об'єкт з цього матеріалу”, „дія – видобування об'єкта тим способом, який позначає дія”.

Цивілізаційні процеси, технічний прогрес, зміни в суспільстві викликали необхідність називати нові явища. Виникнення сленгізмів пов'язане з технократичним типом сучасної деривації, з таксономічним зсувом актантів з класу „Технічні артефакти” до класів „Людина”, „Інтелектуальні артефакти”, „Соціальні явища, події, ситуації”. Сленгові деривати *гатити (ціну)*, *мовчанка задовбала*, *різати диски*,

вирубатися від втоми, рубати в математиці, сікти в комп'ютерах та ін. є зразком мовної тенденції до технократизму та антропоцентризму, їх виникнення пов'язане із загальною тенденцією демократизації суспільства та мови.

Архаїчні семми, що належать до маргінальних явищ мови, і застарілі значення, що використовуються в сучасному літературному мовленні для стилізації мовлення, відбивають живі процеси розвитку семантичної структури слова (ускладнення, спрощення, переінтеграція ЛСВ) та словникового складу мови загалом, а також взаємодію різних компонентів вихідного значення дієслова. Архаїзація значення зумовлюється архаїзацією контекстного оточення лексеми, а також зникненням відповідних мовних фактів: *гризти* „терти, тиснути (про взуття)”, *кувати речі недобрії* „плести плітки”, *мостити* „робити постолі”, *варити* „повчати, читати науку”.

Індивідуально-авторські (оказіональні) значення характеризуються невисокою частотністю вживання, новизною, стилістичним та емоційно-оцінним забарвленням: *копирснути кудись* „полетіти”, *руйнувати увагу* „заважати”, *копати очима* „дивитися”, *гризти* „розмивати”, *мостити* „недбало будувати що-небудь” тощо.

Стилістична диференціація та частота вживання має вплив на розвиток дієсловом вторинних значень, бо накладає обмеження на валентнісні зв'язки дієслова, ослаблює поєднувальну (дистрибутивну) спроможність лексем. Найбільш частотні дієслова мають широкий діапазон моделей сполучуваності, а отже, і більшу кількість значень; менш частотні дієслова характеризуються обмеженою кількістю моделей і низьким ступенем багатозначності. Так, низьким ступенем полісемічності характеризуються лексеми *кремсати* (4 ЛСВ), *шпортати* (4 ЛСВ), *шпиняти* (3 ЛСВ), *крушити* (5 ЛСВ), що функціонують як уснорозмовні або є рідковживаними.

У результаті вторинної номінації, що зумовлена логіко-поняттєвими, семантико-валентнісними або й словотвірними чи позамовними чинниками, розширюються значення дієслівних лексем не лише в системі мови, у мовленні, а й у стилістичних можливостях використання як синонімічних засобів, насамперед у художніх текстах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агеєва В. Жіночий простір: Феміністичний дискурс українського модернізму: Монографія. – К.: Факт, 2003. – 320 с.
2. Андрухович Ю. Дванадцять обручів: Роман. – 3-тє вид. – К.: Критика, 2005. – 275 с.
3. Андрухович Ю. Перверзія: Роман. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2004. – 304 с.
4. Андрухович Ю. Рекреації: Роман. – Львів: ЛА „ПРАМІДА”, 2005. – 144 с.
5. Багрянний І. Сад Гетсиманський. – К.: Наук. думка, 2005. – 548 с.
6. Бандровський О.Г. Історія стародавнього світу: Підруч. для 6-го класу середньої школи. – К.: Генеза, 1998. – 320 с.
7. Воронько П.М. Твори: В 4-х томах. Т. 3: Поєми. – К.: Дніпро, 1983. – 375 с.
8. Гончар О.Т. Людина і зброя: Роман. – К.: Український письменник, 1994. – 287 с.
9. Гончар О.Т. Тронка: Роман у новелах // Гончар О.Т. Твори: В 2-х т. – Т. 2.: Тронка; Твоя зоря: Романи. – К.: Дніпро, 1983. – С. 5 – 272.
10. Гуцало Є.П. Блуд: Україна: розпуста і виродження. – К.: Укр. письменник, 1993. – 173 с.
11. Дністровий А. Місто уповільненої дії: Роман. – К.: Факт, 2003. – 320 с.
12. Дністровий А. Патетичний блуд. – Харків: Фоліо, 2005. – 287 с.
13. Драч І.Ф. Крила: Поезії. - Харків: Фоліо, 2001. – 75 с.
14. Драч І. Корінь і крона: Поезії. – К.: Рад. письменник, 1974. – 111 с.
15. Дрофань А. Останній рукопис // Про Остапа Вишню: Спогади / Упоряд. В.О. Губенко-Маслюченко, А.Ф. Журавський. – К.: Рад. письм., 1989. – С. 302-313.
16. Забужко О. Польові дослідження з українського сексу: Роман. – 8-е вид. – К.: Факт, 2006. – 176 с.
17. Забужко О. Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика. – 3-є вид., доповн. – К.: Факт, 2006. – 352 с.
18. Загребельний П.А. Гола душа: Повість. – Харків: Фоліо, 2003. – 253 с.

19. Загребельний П.А. Євпраксія: Роман. – Харків: Фоліо, 2003. – 351 с.
20. Загребельний П.А. Європа 45: Роман. – К.: Дніпро, 1985. – 543 с.
21. Загребельний П.А. Роксолана: Роман у 2-х кн. Кн. 1: Вознесіння. – Харків: Фоліо, 2003. – 382 с.
22. Загребельний П.А. Юлія, або Запрошення до самовбивства: Роман / Худож.-оформлювач І.В. Осипов. – Харків: Фоліо, 2003. – 351 с.
23. І прадіди в струнах бандури живуть: Укр. романтична поезія: Зб. для серед. та ст. шк. віку / Упоряд., передм. та біограф. довідки П.П. Хропка. – К.: Веселка, 1991. – 239 с.
24. Карпа І. Перламутрове порно (Супермаркет самотності). Серія „text-драйв”. Роман. – К.: ПП Дуліби, 2005. – 216 с.
25. Карпенко-Карий І. (Тобілевич І.К.) Твори: В 3-х т.: Т. 3. Драматичні твори, листи, статті / Упоряд. П.М. Киричка та Л.Ф. Стеценка; прим. П.М. Киричка. – К.: Дніпро, 1985. – 373 с.
26. Карпенко М.І. Дієслово: Вибрані поезії. – К.: Дніпро, 1980. – 255 с.
27. Костенко Л. Берестечко: Історичний роман. – К.: Укр. письмен., 1999. – 157 с.
28. Костенко Л. Маруся Чурай // Поезія: Ліна Костенко. Олександр Олесь. Василь Симоненко. Василь Стус. – 2-ге вид., доп. – К.: Наук. думка, 2005. – С. 5 – 146.
29. Костенко Л. Поезії // Поезія: Ліна Костенко. Олександр Олесь. Василь Симоненко. Василь Стус. – 2-ге вид., доп. – К.: Наук. думка, 2005. – С. 171 – 184.
30. Котляревський І.П. Енеїда: Поема / Приміт. Б. Деркача/ – К.: Дніпро, 1988. – 277 с.
31. Коцюбинський М. З глибини: Повість, новели. – К.: Факт, 2005. – 208 с.
32. Кривуцький І. Наша Іванка: Твір-спогади. – Л.: Духовна вісь, 2003. – 124 с.
33. Куліш М. Мина Мазайло // Куліш М. П'єси. – К.: Наук. думка, 2001. – С. 7 – 98.
34. Куліш М. Народний Малахій // Куліш М. П'єси. – К.: Наук. думка, 2001. – С. 101 – 186.

35. Куліш М. Маклена Граса // Куліш М. П'єси. – К.: Наук. думка, 2001. – С. 189 – 238.
36. Ле І. Хмельницький: Роман. – К.: Рад. письм., 1957. – 448 с.
37. Малишко А. Прометей: Вибрані твори. – К.: Вид-во дитячої літератури „Веселка”, 1976. – 198 с.
38. Мирний П. Твори в двох томах: Т. 2: Повість та оповідання. Роман. – К.: Наук. думка, 1989. – 640 с.
39. Нечуй-Левицький І.С. Вибрані твори. – К.: Художня літ-ра, 1960. – 553 с.
40. Олесь О. Поезія // Поезія: Ліна Костенко. Олександр Олесь. Василь Симоненко. Василь Стус. – 2-ге вид., доп. – К.: Наук. думка, 2005. – С. 185 – 214.
41. Ольжич О. Цитаделя Духа. – Братислава: СПВ, 1991. – 246 с.
42. Павличко С. Листи з Києва. – К.: Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2001. – 159 с.
43. Рильський М. Твори. – К.: ЦК ЛКСМУ „Молодь”, 1966. – 208 с.
44. Руданський С. Мазепа, гетьман український: Поема // П. Киричок. Степан Руданський і Крим. Твори. – Сімферополь: Всеукраїнський інформ.-культ. центр, 2004. – С. 28 – 46.
45. Самчук У.О. Марія. Хроніка одного життя: Роман / Підгот. тексту та післямова С.П. Пінчука. – К.: Рад. письменник, 1991. – 190 с.
46. Симоненко В. Поезія // Поезія: Ліна Костенко. Олександр Олесь. Василь Симоненко. Василь Стус. – 2-ге вид., доп. – К.: Наук. думка, 2005. – С. 215 – 256.
47. Сосюра В. Вибране: Поезії та проза. – К.: Рад. письменник, 1989. – 237 с.
48. Стефаник В. Новели / Вступ. ст. та приміт. В.М. Лесина. – 2-е вид. – Ужгород: Карпати, 1984. – 152 с.
49. Стельмах М. Кров людська – не водиця. – К.: Веселка, 1978. – 254 с.
50. Стус В. Палімпсест: Вибране. – К.: Факт, 2003. – 432 с.

51. Стус В. Поезія // Поезія: Ліна Костенко. Олександр Олесь. Василь Симоненко. Василь Стус. – 2-ге вид., доп. – К.: Наук. думка, 2005. – С. 257 – 267.
52. Танюк Л.С. Монологи (театр, культура, політика). – Харків: Фоліо, 1994. – 383 с.
53. Тихий Н.М. Седмиця: Сім драматичних поем / Передм. Л.М. Новиченка. – К.: Довіра, 1995. – 383 с.
54. Тулуб З. Людолови: Історичний роман: В 2-х т. – Сімфероп.: Таврія, 1980. – Т. 2. – 608 с.
55. Українка Л. Драматичні поеми / Упоряд. А. Полотай. – К.: Дніпро, 1983. – 495 с.
56. Українка Л. Осіння казка // Л. Українка. Твори в чотирьох томах: Т. 2. – Упоряд. Н. Вишневська. – К.: Дніпро, 1981. – С. 3 – 36.
57. Українка Л. Кассандра // Л. Українка. Твори в чотирьох томах: Т. 2. – Упоряд. Н. Вишневська. – К.: Дніпро, 1981. – С. 85 – 175.
58. Українка Л. У пущі // Л. Українка. Твори в чотирьох томах: Т. 2. – Упоряд. Н. Вишневська. – К.: Дніпро, 1981. – С. 401 – 523.
59. Українські народні прислів'я та приказки (Серія „Морально-етичні скарби людства”) / Упоряд., передмова Д. Томашевський. – 2-ге вид., доповн. і перероб. – К.: МП “Тендер”, 2005. – 87 с.
60. Франко І. Вибрані твори. – К.: Дніпро, 1966. – 792 с.
61. Хвильовий М. Твори в п'ятьох томах. – Н.-Й. – Балтімор – Торонто: Смолоскип, 1984. – Т. I. – 2-е вид. – 438 с.
62. Чугуєнко М. Україна, яка шокує: Лабіринти історії. – Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2004. – 351 с.
63. Шевченко Т.Г. Кобзар. – К.: Дніпро, 1974. – 623 с.
64. Яновський Ю. Твори в п'яти томах. – К.: Дніпро, 1982. – 1 – 3 т.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авилова Н.С. Вид глагола и семантика глагольного слова. – М.: Наука, 1976. – 328 с.
2. Алефіренко М.Ф. Лінгвокреативні процеси формування фразеологічної семантики // Мовознавство. – 1988. – № 5. – С. 35 – 41.
3. Аллендорф К.А. Значение и изменение значений слов // Учен. зап. 1-го Моск. гос. пед. ин-та иностр. яз. – 1965. – Т. 32. – С. 3 – 171.
4. Алтицева Л.Ю. Функціонально-семантичні параметри іменників з неповною числовою парадигмою: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2003. – 20 с.
5. Амосова Н.Н. К вопросу о лексическом значении слова // Вестник ЛГУ. – Сер. история яз. и лит. – Вып. 1. – 1957. – № 2. – С. 160 – 163.
6. Амосова Н.Н. О синтаксическом контексте // Лексикографический сборник / Редкол. О.С. Ахманова и др. – Вып. 5. – М.: Изд-во иностр. и национ. словарей, 1962. – С. 36 – 45.
7. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. – Л.: ЛГУ, 1963. – 208 с.
8. Апресян Ю.Д. Дистрибутивный анализ значений и структурные семантические поля // Лексикографический сборник / Редкол. О.С. Ахманова и др. – Вып. 5. – М.: Изд-во иностр. и национ. словарей, 1962. – С. 52 – 72.
9. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка. – М.: Наука, 1974. – 368 с.
10. Апресян Ю.Д. Экспериментальные исследования семантики русского глагола. – М.: Наука, 1967. – 251 с.
11. Арібжанова І.М. Семантико-синтаксична структура полівалентних дієслів-предикаторів у сучасній українській мові: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02. – К., 1994. – 188 с.
12. Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок: В 2 т. – Л.: Вежа, 2000. – I – II т.

13. Арнольд И.В. Полисемия существительного и лексико-грамматические разряды // Арнольд И.В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность: Сб. статей. – С.-П.: Изд. С.-П. ун-та, 1999. – С. 5 – 24.
14. Арнольд И.В. Потенциальные и скрытые семы и их актуализация в английском художественном тексте // Арнольд И.В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность: Сб. ст. – С.-П.: Изд-во С.-П. ун-та, 1999. – С. 54 – 66.
15. Арнольд И.В. Семантическая структура слова в современном английском языке и методика ее исследования. – Л.: Просвещение, 1966. – 202 с.
16. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл (Логико-семантические проблемы). – М.: Наука, 1976. – 383 с.
17. Арутюнова Н.Д., Ширяев Е.Н. Русское предложение. Бытийный тип: структура и значение. – М.: Русский язык, 1983. – 198 с.
18. Ахманова О.С. Основы компонентного анализа: Уч. пос. / Под ред. С.М. Медниковой. – М.: Изд. Моск. ун-та, 1969. – 98 с.
19. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М.: Учпедгиз, 1957. – 295 с.
20. Ашиток Н.І. Дери́вація багатозначного слова в говорах східнослов'янських мов. – К.: Вид-во Півд.-Західн. залізниці, 2001. – 203 с.
21. Багмут І.В. Семна структура іменникових звуколексем в українській мові // Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб. наук. пр. / Відп. ред. А.П. Грищенко. – Серія 10. – Випуск 1. – К.: НПУ, 2005. – С. 107 – 115.
22. Басилая Н.А. Семасиологический анализ бинарных метафорических словосочетаний. – Тбилиси: Изд-во Тбилиск. ун-та, 1971. – 78 с.
23. Беляева Т.М., Хомяков В.А. Нестандартная лексика английского языка. – Л.: ЛГУ, 1985. – 136 с.
24. Бессонова Л.Е. О некоторых условиях возникновения энантиосемии // Проблемы лексической и категориальной семантики: Сб. ст. / Редкол. О.М. Соколов. – Вып. 1. – Симферополь: СГУ, 1980. – С. 18 – 23.

25. Бойко Н.І. Українська експресивна лексика в словнику, мові та мовленні: Навч. посіб. для студентів філол. спец-й. – Ніжин: РВВ НДПУ ім. М. Гоголя, 2002. – 217 с.
26. Болотова В.А. Лексико-семантическая группа глаголов со значением деструкции в современном французском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.05 / МГИИЯ им. М. Тореза. – М, 1990. – 26 с.
27. Бондаренко М.В. Типы метонимического переноса и проблемы их системного описания (на материале английского языка): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / ЛГУ им. А.А. Жданова. – Л., 1980. – 17 с.
28. Боровикова Н.А. Особенности семантической структуры лексико-семантической группы глаголов разделения // Семантические классы русских глаголов: Сб. науч. ст. – Свердловск, 1982. – С. 69 – 78.
29. Брагина А.А. Нейтрализация на лексическом уровне // ВЯ. – 1977. – №4. – С. 61 – 71.
30. Брагина А.А. Неологизмы в русском языке: Пособ. для студентов и учителей. – М.: Просвещение, 1973. – 224 с.
31. Брагина А.А. „Цветовые” определения и формирование новых значений слов и словосочетаний // Лексикология и лексикография: Сб. науч. тр. / Редкол. С.Г. Бархударов, А.А. Брагина и др. – М.: Наука, 1972. – С. 73 – 104.
32. Браїлко І. Функціональний аспект дослідження лексичних okazіоналізмів української мови // Граматика української мови у функціональному висвітленні: Зб. наук. пр. / За ред. М.І. Степаненка. – Полтава: ПДПУ, 2000. – С. 47 – 56.
33. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. – М.: Просвещение, 1965. 492 с.
34. Будагов Р.А. Многозначность слова // НДВШ,ФН. – 1958. – № 1. – С. 5-18.
35. Будагов Р.А. Человек и его язык. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 429 с.
36. Булаховський Л.А. Вибрані праці в п'яти томах. – К.: Наук. думка, 1975. – Т. I: Загальне мовознавство. – 496 с.

37. Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства. – К.: Рад. школа, 1955. – 247 с.
38. Бхану П.П. Полисемия и омонимия аспектуального типа в русских глаголах: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 12.02.01 / Университет Дружбы народов им. П. Лумумбы. – М., 1990. – 13 с.
39. Васильев Л.М. Семантика русского глагола: Учеб. пособ. для слушателей фак-та. повыш. квалификации. – М.: Высш. шк., 1981. – 184 с.
40. Васильев Л.М. Современная лингвистическая семантика: Учеб. пособ. для вузов. – М.: Высш. шк., 1990. – 176 с.
41. Вахек Й. (При участии Й. Дубского). Лингвистический словарь пражской школы. – М.: Прогресс, 1964. – 351 с.
42. Ващенко В.С. Слово та його значення: Посібник з лексикології. – Дніпропетр.: ДДУ, 1976. – 39 с.
43. Ващенко В.С. Українська лексикологія: Посібник для студентів-філологів: Семантико-стилістична типологія слів. – Дніпропетр.: ДДУ, 1979. – 127 с.
44. Ващенко В.С. Українська семасіологія: Типологія лексичних значень: Посібник для студентів-філологів. – Дніпропетр.: ДДУ, 1981. – 68 с.
45. Вежбицкая А. Семантика грамматики. – М.: ИНИО, 1992. – 31 с.
46. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / Пер. с англ. А.Д. Шмелева под ред. Т.В. Бульгиной. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 780 с.
47. Векуа Н.В. Антонімія якісних прикметників у сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К., 2006. – 22 с.
48. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.- Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2003. – 1440 с.
49. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова // ВЯ. – 1953. – № 5. – С. 3 – 29.

50. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове): Учеб. пособ. для вузов / Отв. ред. Г.А. Золотова. – 3-е изд., испр. – М.: Высш. шк., 1986. – 640 с.
51. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Грищенко А.П. Граматика української мови. – К.: Рад. шк., 1982. – 208 с.
52. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / За ред. І.Р. Вихованця. – К.: Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. – 400 с.
53. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
54. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
55. Вовк В.Н. Языковая метафора в художественной речи: Природа вторичной номинации. – К.: Наук. думка, 1986. – 142 с.
56. Вольф Е.М. Метафора и оценка // Метафора в языке и тексте / Отв. ред. В.Н. Телия. – М.: Наука, 1988. – С. 52 – 65.
57. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки / Отв. ред. Г.В. Степанов. – М.: Наука, 1985. – 228 с.
58. Габинская О.А. Некоторые особенности семантики окказиональных глаголов // Проблемы глагольной семантики: Сб. науч. тр. / Редкол. Л.Г. Бабенко и др. – Свердловск: УрГУ, 1984. – С. 128 – 138.
59. Гаврилюк Н. Семантична характеристика та функціонування окказиональних дієслів у поетичному доробку неокласиків // Проблеми граматики та лексикології української мови: Зб. наук. пр. / Відп. ред. А.П. Грищенко. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2002. – С. 195 – 201.
60. Гайсина Р.М. Лексико-семантическое поле глаголов отношения в современном русском языке. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1981. – 195 с.
61. Гак В.Г. Метафора: универсальное и специфическое // Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. – С. 11 – 26.

62. Гак В.Г. Семантическая структура слова как компонент семантической структуры высказывания // Семантическая структура слова. Психолингвистические исследования / Отв. ред. А.А. Леонтьев. – М.: Наука, 1971. – С. 78 – 96.
63. Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков: Уч. пособ. для студентов пед. инст-в по спец. „Иностр. яз.”, 3-е изд. – М.: Просвещение, 1989. – 288 с.
64. Гак В.Г. Языковые преобразования. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 768 с.
65. Гальона Н.П. Вияв валентних властивостей предиката у сполуках з префіксально-прийменниковою кореляцією // Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб. наук. пр. / Відп. ред. А.П. Грищенко. – Серія 10. – Випуск 2. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2006. – С. 43 – 54.
66. Гарипова Н.Д. К характеристике семантической структуры многозначных глаголов // Очерки по семантике русского глагола: Сб. тр. – Уфа: БГУ, 1971. – С. 3 – 11.
67. Гигаури Н.Б. Особенности глагольной номинации (На материале английских непроеизводных глагольных наименований): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Тбилиск. гос. ун-т. – Тбилиси, 1979. – 21 с.
68. Гинзбург Е.Л. Конструкции полисемии в русском языке. Таксономия и метонимия. – М.: Наука, 1985. – 224 с.
69. Гінка Б.І. До питання про об'єктивне розмежування значень багатозначного слова (на матеріалі німецької мови) // Мовознавство. – 1982. – № 4. – С. 68 – 72.
70. Голубовська І.О. Душа і серце в національно-мовних картинах світу (на матеріалі української, російської, англійської та китайської мов) // Мовознавство. – 2002. – № 4 – 5. – С. 40 – 47.
71. Голубовська І.О. Спроба формалізованого дослідження дієслівної полісемії // Мовознавство. – 1989. – № 6. – С. 60 – 64.

72. Гопштейн М.А. Полисемия в разных частях речи (в современном английском языке): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / МГПИИЯ им. М. Горького. – М., 1977. – 26 с.
73. Грищенко А.П. Дієслово // Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Грищенко А.П. Граматика української мови. – К.: Рад. шк., 1982. – С. 98 – 114.
74. Грищенко А.П. Слово в лексико-семантичній системі мови // Сучасна українська літературна мова: Підручник / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; За ред. А.П. Грищенка. – 3-тє вид., допов. – К.: Вища шк., 2002. – С. 96 – 158.
75. Гурычева М.С. О типах лексической полисемии в современном французском языке // Сборник статей по языкознанию. Проф. Моск. ун-та, акад. В.В. Виноградову [в день его 60-летия] / Под общ. ред. проф. А.И. Ефимова. – М., 1958. – С. 140 – 152.
76. Данилюк А. Українська хата. – К.: Наук. думка, 1991. – 112 с.
77. Джочка І.Ф. Дери́ваційний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – І.- Ф., 2003. – 194 с.
78. Дмитриева Н.С., Новикова Л.М. Компоненты семантики отглагольного существительного // Исследования по семантике: Межвуз. науч. сб. / Отв. ред. Л.М. Васильев. – Уфа: БГУ, 1981. – С. 28 – 36.
79. Долинина И.Б. Маркировка субъектных отношений у валентностных категорий английского глагола // Категория субъекта и объекта в языках различных типов: Сб. ст. / Редкол. С.Д. Кацнельсон (отв. ред.). – Л.: Наука, 1982. – С. 65 – 100.
80. Дудик П.С., Савчук Л.М. Художній потенціал метафори (у поезії О. Олесья) // Студії з лексикології, граматики і лінгводидактики: Зб. ст. / Відп. ред. П.С. Дудик. – Вінниця: ВДП, 1996. – С. 54 – 59.
81. Дудко І.В. Семантика граматичної категорії виду дієслова: основні підходи до вивчення // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 10.

- Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб. наук. пр. / Відп. ред. М.Я. Плющ. – Випуск 3. – К.: НПУ, 2007. – С. 67 – 78.
82. Ермакова О.П. Лексические значения производных слов в русском языке. – М.: Рус. яз., 1984. – 152 с.
83. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / За заг. ред. О.С. Мельничука. – К.: Наук. думка, 1982 – 1989. – I – IV т.
84. Ефремов А.Ф. Многозначность слова // Русский язык в школе. – М. – 1957. – №3. – С. 6 – 12.
85. Єрмоленко С.С., Харитоновна Т.А., Ткаченко О.Б., Яворська Г.М., Ткаченко В.А., Шамота А.М. Мова в культурі народу (план-проспект) // Мовознавство. – 1998. – № 4 – 5. – С. 3 – 17.
86. Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.
87. Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності: (Стилістика та культура мови). – К.: Довіра, 1999. – 431 с.
88. Єрмоленко С.Я. Синтаксис і стилістична семантика. – К.: Наук. думка, 1982. – 209 с.
89. Жирмунский В.М. Метафора в поэтике русских символистов // Жирмунский В.М. Поэтика русской поэзии. – С-П.: Азбука-классика, 2001. – С. 162 – 197.
90. Жовтобрюх М.А. Деякі явища усного літературного мовлення // Про культуру мови: Матеріали республ. наук. конференції з питань культури укр. м. – К.: Наук. думка, 1964. – С. 45 – 62.
91. Жуков В.П. Русская фразеология: Учеб. пособ. для студ. филол. спец. вузов. – М.: Высш. шк., 1986. – 310 с.
92. Журавлев А.П. Фонетическое значение. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1974. – 160 с.
93. Загнітко А.О. Центр і периферія функціональної морфології // Мовознавство. – 1991. – № 2. – С. 54 – 60.

94. Задорожный М.И. О границах полисемии и омонимии. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1971. – 71 с.
95. Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення / Від. ред. І.К. Білодід. – К.: Наук. думка, 1965. – 312 с.
96. Зализняк А.А., Шмелев А.Д. Введение в русскую аспектологию: Уч. пос. – М.: Языки русской культуры, 2000. – 222 с.
97. Звегинцев В.А. Общие и внутренние законы развития языка // Вопросы языкознания. – 1951. – №5-6. – С. 3 – 21.
98. Звегинцев В.А. Проблема знаковости языка: Материалы к спецкурсам языкознания. – М.: МГУ, 1965. – 34 с.
99. Звегинцев В.А. Семасиология. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1957. – 322 с.
100. Значение и его варьирование в тексте: Сб. науч. тр. – Волгоград: ВГПИ им. А.С. Серафимовича, 1987. – 190 с.
101. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982. – 368 с.
102. Исаченко А.В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким. Морфология. – Часть II. – Братислава: Изд-во Словацкой АН, 1960. – 577 с.
103. Іванченко М. Прикметники з семантикою „пошкодженості” в англійській мові // Семантика мови і тексту: Матеріали ІХ Міжнародної конференції. – Ів.- Фр.: ВДВ ЦТ, 2006. – С. 77 – 79.
104. Калько М.І. Аспектуальність і дієслівна полісемія. – Черкаси: Брама, 2002. – 144 с.
105. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. – 2-е вид. – К.: Укр. книга, 2004. – 448 с.
106. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М.: Наука, 1976. – 355 с.
107. Касарес Х. Введение в современную лексикографию / Пер. с исп. Н.Д. Арутюновой. – М.: Изд-во иност. лит-ры, 1958. – 354 с.
108. Кацнельсон С.Д. Содержание слова, значение и обозначение. – М.-Л.: Наука, 1965. – 110 с.

109. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1972. – 216 с.
110. Кильдибекова Т.А. Глаголы действия в современном русском языке (Опыт функционально-семантического анализа). – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1985. – 160 с.
111. Кильдибекова Т.А. Структура поля глаголов действия: Уч. пособ. – Уфа: Из-во Башкирск. ун-та, 1983. – 76 с.
112. Кійко С.В. Полісемія дієслів сучасної німецької мови: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. – Чернівці, 1999. – 208 с.
113. Климова Л.И. Антонимические значения полисемантических слов в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / ЛГПИ им. А.И. Герцена. – Л., 1975. – 22 с.
114. Клычков Г.С. Специфика семантических изменений в различных частях речи (существительное, прилагательное, глагол) // Вестник МГУ, Серия историко-филологическая. – 1958. – № 2. – С. 157 – 167.
115. Ковальов В.П., Бойко О.В. Фразеологізми в художньому мовленні // Українська мова і література в школі. – 1985. – № 10. – С. 32 – 36.
116. Кожевникова Л.А. Глагольная валентность и контекст // Лингвистика текста: Сб. науч. ст. / Редкол. А.И. Волокитина (отв. ред.). – Куйбышев: КГУ, 1976. – С. 59 – 67.
117. Кожевникова Н.А. Об одном типе глагольных метафор // Классы глаголов в функциональном аспекте: Сб. науч. тр. / Редкол. Э.В. Кузнецова (отв. ред.), Л.Г. Бабенко и др. – Свердловск: УрГУ, 1986. – С. 81 – 88.
118. Козачук Г.О. Обставина способу дії у семантико-граматичній структурі речення // Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб. наук. пр. / Відп. ред. А.П. Грищенко. – К.: НПУ, 2004. – С. 91 – 95.
119. Коломиец Л.И. Фразеология украинского языка второй половины XVI – первой половины XVII вв. (Генезис и стилистическое использование): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.02 / Институт языкознания им. А.А. Потебни. – К., 1978. – 48 с.

120. Колшанский Г.В. Контекстная семантика. – М.: Наука, 1980. – 152 с.
121. Комлев Н.Г. Компоненты содержательной структуры слова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1969. – 192 с.
122. Кондратюк Т.М. Сучасний український сленг і його місце в мовному і метамовному дискурсі // Словник українського сленгу / Упоряд. Т.М. Кондратюк. – Харків: Фоліо, 2006. – С. 4 – 32.
123. Кононенко В.І. Символи української мови. – Івано-Франківськ: Плай, 1996. – 272 с.
124. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история // Новое в лингвистике: Сборник. – Вып. 3. – М.: Изд-во иностр. лит., 1963. – С. 148 – 160.
125. Котелова Н.З. Значение слова и его сочетаемость. – Л.: Наука, 1975. – 164с.
126. Кочерган М.П. Слово і контекст (Лексична сполучуваність і значення слова). – Львів: Вища шк., 1980. – 184 с.
127. Кузнецова Э.В. Лексикология русского языка. – М.: Высш. школа, 1989. – 216 с.
128. Кузнецова Э.В. Русские глаголы „приобщения объекта” как функционально-семантический класс слов (К вопросу о природе лексико-семантических групп): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01 / АН СССР Ин-т рус. яз. – М., 1974. – 28 с.
129. Курилович Е.Р. Заметки о слове // Вопросы языкознания. – 1955. – №3. – С. 73 – 82.
130. Курилович Е.Р. Очерки по лингвистике: Сб. статей / Под общ. ред. В.А. Звегинцева. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1962. – 456 с.
131. Куц О.В. Семантико-синтаксична структура речень із чотиривалентними предикатами на позначення конкретної фізичної дії // Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб. наук. пр. / Відп. ред. А.П. Грищенко. – К.: НПУ, 2001. – С. 119 – 129.
132. Лаврентьева Н.Б. О некоторых семантических особенностях процесса глагольной метафоризации // Проблемы глагольной семантики: Сб. науч. тр. / Редкол. Л.Г. Бабенко и др. – Свердловск: УрГУ, 1984. – С. 32 – 43.

133. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику / Перевод с англ. яз. В.А. Звегинцева. – М.: Прогресс, 1978. – 543 с.
134. Левицкий В.В. О причинах семантических изменений. Классификация причин семантических изменений // Семантические процессы в системе языка: Межвуз. сб. науч. тр. / Редкол. З.Д. Попова и др. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – С. 3 – 9.
135. Левицький В.В. Сучасне розуміння структури лексичного значення // Мовознавство. – 1985. – № 5. – С. 12 – 19.
136. Лексика современного русского литературного языка: Русский язык и советское общество (Социолого-лингвистическое исследование) / Под ред. М.В. Панова. – М.: Наука, 1968. – 184 с.
137. Лексико-семантические группы русских глаголов / Под ред. Э.В. Кузнецовой. – Иркутск: Из-во Иркутск. ун-та, 1989. – 180 с.
138. Леута О.І. Валентність, дистрибуція, інтенція як лінгвістичні поняття // Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб. наук. пр. / Відп. ред. М.Я. Плющ. – К.: НПУ, 2001. – С. 8 – 18.
139. Леута О.І., Гончаров В.І. Магістерське мовознавче наукове дослідження: методика, методи, написання, оформлення, захист: Навч. посіб. для магістрів-філологів. – К.: НПУ, 2005. – 68 с.
140. Леута О.І. Проблема системного семасіологічного опису дієслівної лексики // Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб. наук. пр. / Відп. ред. А.П. Грищенко. – К.: НПУ, 2004. – С. 5 – 12.
141. Леута О.І. Референтні якості моделей дієслівних речень // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб. наук. пр. / Відп. ред. М.Я. Плющ. – Випуск 3. – К.: НПУ, 2007. – С. 34 – 39.
142. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Изд-во „Советская энциклопедия”, 1990. – 682 с.
143. Лисиченко Л.А. Лексикологія сучасної української мови (Семантична структура слова). – Х.: Вища шк., 1977. – 113 с.

144. Литвин Ф.А. Многозначность слова в языке и речи: Уч. пос. для пед. вузов по спец. „Иностр. яз.”. – М.: Высш. шк., 1984. – 119 с.
145. Марцинківська О.Є. Переносне значення та образне вживання // Мовознавство. – 1973. – № 3. – С. 24 – 33.
146. Марцинковская О.Е. К вопросу о процессе развития значения в слове (на материале русского и украинского языков) // НДВШ, ФН. – 1982. – № 6. – С. 21 – 29.
147. Маслова-Лашанская С.С. Лексикология шведского языка. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1973. – 208 с.
148. Медникова Э.М. Значение слова и методы его описания (На материале современного английского языка). – М.: Высш. школа, 1974. – 202 с.
149. Межжеріна Г.В. Семантична структура давньоруського слова *зълъи* та її розвиток // Мовознавство. – 1992. – № 1. – С. 45 – 51.
150. Мещанинов И.И. Глагол. – Л.: Наука, 1982. – 272 с.
151. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. – Л.: Наука, 1978. – 387с.
152. Михайлова О. Теоретичні аспекти вивчення архаїзмів // Наукова спадщина професора С.В. Семчинського і сучасна філологія: Зб. наук. пр.: У 2 ч. / Упоряд. В.Ф. Черес. – К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2001. – Ч. 2. – С. 130 – 134.
153. Мокієнко В.М. Лексичне і фразеологічне значення // Мовознавство. – 1988. – № 4. – С. 10 – 20.
154. Муқан Г.М. Багатозначність і омонімія // Українська мова і літ-ра в школі. – 1970. – № 8. – С. 30 – 37.
155. Муравицкая М.П. Некоторые вопросы полисемии. – К.: Изд-во Киевск. ун-та, 1964. – 32 с.
156. Муравицкая М.П. О соотношении дистрибутивного и трансформационного уровней в лексикологическом анализе // Структурно-математична лінгвістика: Респ. міжвід. зб. / Редкол. М.А. Жовтобрюх та ін. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 121 – 127.

157. Муравицька М.П. Полісемія і омонімія // Мовознавство. – 1983. – № 1. – С. 29 – 38.
158. Мурзин Л.Н. Компрессия и семантика языка // Семантика и производство лингвистических единиц (проблемы деривации): Межвуз. сб. науч. тр. / Редкол. С.Ю. Адливанкин. – Пермь: ПГУ, 1979. – С. 36 – 53.
159. Мурзин Л.Н. Образование метафор и метонимий как результат деривации предложения // Актуальные проблемы лексикологии и лексикографии: Материалы IX зон. конф. кафедр рус. яз. вузов Урала / Ред. кол. М.А. Генкель (отв. ред.). – Пермь: ПГУ, 1972. – С. 365.
160. Мусієнко В.П. Формування значення інтенсивності дії в процесі семантичного розвитку дієслова // Мовознавство. – 1984. – № 5. – С. 65-68.
161. Мусієнко В.П. Функціонально-семантична категорія міри в російській мові // Мовознавство. – 1991. – № 2. – С. 43 – 48.
162. Нечитайло І.М. Метафоричне вживання дієслів конкретної фізичної дії у пам'ятках давньоруської писемності (X – перша половина XIII ст.ст.): Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02. – К, 1997. – 232 с.
163. Никитин М.В. Знак – Значение – Язык: Учеб. пос. – С.-П.: РГПУ им. А.И. Герцена, 2001. – 226 с.
164. Никитин М.В. О семантике метафоры // ВЯ. – 1979. – № 1. – С. 91 – 102.
165. Новиков Л.А. Об одном из способов разграничения полисемии и омонимии // Русский язык в школе. – 1960. – № 3. – С. 10 – 14.
166. Новиков Л.А. Семантика русского языка. – М.: Высш. шк., 1982. – 272 с.
167. Обернений частотний словник сучасної української художньої прози / Укл.: Т.О. Грязнухіна, Н.П. Дарчук, Є.А. Карпіловська та ін. – К.: Спалах, 1998. – 958 с.
168. Общее языкознание. Внутренняя структура языка / Отв. ред. Б.А. Серебренников. – М.: Наука, 1972. – 565 с.
169. Общее языкознание: Формы существования, функции, история языка / АН СССР, Институт языкознан. / Отв. ред. Б.А. Серебренников. – М.: Наука, 1970. – 604 с.

170. Овчиннікова І.І. Лексико-семантична класифікація дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта в українській мові: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02. – К., 1993. – 182 с.
171. Овчиннікова І.І. Принципи та методика виділення ЛСГ дієслів конкретної фізичної дії // Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб. наук. пр. / Відп. ред. А.П. Грищенко. – К: НПУ, 2002. – С. 42 – 48.
172. Ожегов С.И. Лексикология. Лексикография. Культура речи: Уч. пос. для филол. фак-в пед. ин-в. – М.: Высш. школа, 1974. – 352 с.
173. Ольшанский И.Г., Скиба В.П. Лексическая полисемия в системе языка и в тексте (на материале немецкого языка). – Кишинев: ШТИИИИЦА, 1987. – 128 с.
174. Олянич А.В. Глагольная олигосемия в современном английском языке (лингвистический статус и семантические характеристики): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / МГПИ им. В.И. Ленина. – М, 1989. – 16 с.
175. Олянич А.В. Лексическое значение олигосемантического глагола (Языковой статус и варьирование в тексте) // Значение и его варьирование в тексте: Сб. науч. тр. – Волгоград: ВГПИ им. А.С. Серафимовича, 1987. – С. 55 – 63.
176. Омельченко С.Р. Функционально-семантическая характеристика русских ментальных глаголов // Известия Уральского гос. ун-та. – 2004. – № 31. – С. 217 – 229.
177. Паламарчук Л.С. Лексико-семантичний розвиток мови // Мовознавство. – 1982. – № 4. – С. 3 – 7.
178. Песина С.А. Функционирование лексико-семантических вариантов многозначного слова на уровне текста // Интертекст в художественном и публицистическом дискурсе: Сб. докл. междунар. науч. конф. / Ред.-сост. С.Г. Шулежкова. – Магнитогорск: Из-во МаГУ, 2003. – С. 656 – 659.
179. Петрущенкова Т.А. Семантические связи в структуре многозначного глагола // Лексико-семантические связи слов в русском языке: Межвуз. сб. – Л.: ЛГПИ, 1983. – С. 26 – 31.

180. Петрущенкова Т.А. Структура значения слова – механизм образования семантических новаций // Глагол в лексической системе современного русского языка: Межвуз. сб. науч. тр. / Редкол. В.В. Степанова (отв. ред.) и др. – Л.: ЛГПИ, 1981. – С. 58 – 63.
181. Пешак М.М., Клименко Н.Ф., Карпиловская Е.А. и др. Украинский семантический словарь: Проспект (Машинный формат базы данных и принципы его автоматизированного составления). – К.: Наук. думка, 1990. – 264 с.
182. Пешак М.М. Опыт формализованного анализа лексического значения слова // Сопоставительное исследование русского и украинского языков / Ред. кол. Г.П. Ижакевич (отв. ред.) и др. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 122 – 141.
183. Плотников Б.А. Дистрибутивно-статистический анализ лексических значений / Под ред. А.Е. Супруна. – Минск: Вышэйш. шк., 1979. – 136 с.
184. Плющ М.Я. Граматичний зміст категорії числа іменників // Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб. наук. пр. / Відп. ред. А.П. Грищенко. – К.: НПУ, 2002. – С. 3 – 9.
185. Плющ М.Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. – К.: Вища шк., 1986. – 175 с.
186. Покровская Э.Н. Фразеологические единицы со значением психического состояния человека в русском языке (в сопоставлении с украинским): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Инс-т языковедения им. А.А. Потебни АН УССР. – К., 1977. – 21 с.
187. Полюга Л.М. Словник синонімів української мови. – 2-е вид. – К.: Довіра, 2006. – 477 с.
188. Попова А.О. Когнітивна метафора та її типи: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02. – Бердянськ, 2001. – 211 с.
189. Попова З.Д., Стернин И.А. Лексическая система языка: Внутренняя организация, категориальный аппарат и приемы изучения. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – 148 с.

190. Пославська Н.М. Дієслова із семою руйнування об'єкта як база продукування похідних // Вісник Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. Філологія. – Випуск XV-XVIII. – Івано-Франківськ: Вид-во ЦТТ, 2007. – С. 265 – 270.
191. Потапенко Т.А. Лексико-семантическая группа глаголов разрушительного воздействия на объект в современном русском литературном языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / МГПИ им. В.И. Ленина. – М., 1978. – 16 с.
192. Потапенко Т.А. Лексико-семантическая характеристика глаголов с общим значением разрушительного воздействия на объект // НДВШ, ФН. – 1983. – № 2. – С. 50 – 56.
193. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: Т. 1-2, 4. – М.: Учпедгиз, 1958.
194. Почепцов Г.Г. (мл.). Коммуникативные аспекты семантики. – К.: Вышш. шк., 1987. – 132 с.
195. Рогачова Г.Г. Семантичне ускладнення інструментальних синтаксем // Мовознавство. – 1985. – № 6. – С. 66 – 69.
196. Розгон В.В. Синтаксичні функції фразеологічних одиниць у структурі речення: Дис. ... канд. філол. наук.: 10.02.01. – К., 1999. – 173 с.
197. Русанівський В.М. Поняття семантичного та стилістичного інваріанта // Мовознавство. – 1981. – № 3. – С. 9 – 20.
198. Русанівський В.М. Спроба визначення семантичних груп дієслів на основі формальних критеріїв // Структурно-математична лінгвістика: Респ. міжвід. зб. / Редкол. М.А. Жовтобрюх та ін. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 56 – 65.
199. Русский семантический словарь: Опыт автоматического построения тезауруса: от понятия к слову / Отв. ред. С.Г. Бархударов. – М.: Наука, 1982. – 567 с.

200. Самойлова І.А. Процеси семантичної деривації в лексиці сучасної української літературної мови (на матеріалі неологізмів 70 - 90-х років ХХ ст.): Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – К., 1999. – 165 с.
201. Селиверстова О.Н. Компонентный анализ многозначного слова: На материале некоторых русских глаголов. – М.: Наука, 1975. – 240 с.
202. Семантические типы предикатов / Отв. ред. О.Н. Селиверстова. – М.: Наука, 1982. – 365 с.
203. Семчинський С.В. Загальне мовознавство. – К.: Вища шк., 1988. – 328 с.
204. Семчинський С.В. Шляхи збагачення лексики (Матеріали до лекцій з курсу загального мовознавства). – Л.: Вид-во Львів. ун-ту, 1963. – 62 с.
205. Сентенберг І.В. Лексическая семантика английского глагола: Учеб. пособ. к спецкурсу. – М.: Изд-во МГПИ им. В.И. Ленина, 1984. – 96 с.
206. Сергеева Т.Д. Вопросы семантической типологии глагольной лексики: Учеб. пособ. – Барнаул: Изд-во АГУ, 1984. – 82 с.
207. Середницька А.Я. Ідеографічний поділ дієслівної лексики в сучасній українській літературній мові: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15. – К., 2001. – 209 с.
208. Сильницкий Г.Г. Семантические классы глаголов и их роль в типологической семасиологии // Структурно-типологическое описание современных германских языков / Отв. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Наука, 1966. – С. 244 – 260.
209. Складарская Г.Н. Языковая метафора в толковом словаре. Проблемы семантики (на материале русского языка): Часть 1. – М.: МГПИ им. В.И. Ленина, 1988. – 53 с.
210. Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.): В 10 т. / Гл. ред. Р.И. Аванесов. – М.: Рус. яз., 1988. – I – IV т.
211. Словарь української мови: В 4 т. / Упорядн. Б.Д. Грінченко. – К.: Довіра, 1997. – I – IV т.
212. Словник синонімів української мови: В 2 т. / А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, С.І. Головащук та ін. – К.: Наук. думка, 1999 – 2000. – I – II т.

213. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: В 2 т. / Редкол. Д.Г. Гринчишин, Л.Л. Гумецька. – К.: Наук. думка, 1977. – I – II т.
214. Словник сучасного українського сленгу / Упорядн. Т.М. Кондратюк. – Харків: Фоліо, 2006. – 350 с.
215. Словник української мови: В 11 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні / Ред. кол.: І.К. Білодід (голова). – К.: Наук. думка, 1970 – 1980. – I – XI т.
216. Слюсарева С.В. Синонимический ряд глаголов, объединенных значением Destroy – разрушать, в английском и русском языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / ЛГПИ им. А.И. Герцена. – Л., 1974. – 36с.
217. Смирницкий А.И. К вопросу о слове. Проблема „тождества слова” // Труды ин-та языкознания АН СССР. – М., 1954. – Т. IV. – С. 56 – 67.
218. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. – М.: МГУ, 1998. – 260 с.
219. Смирницкий А.И. Объективность существования языка: Материалы к курсам языкознания / Под ред. В.А. Звегинцева. – М.: МГУ, 1954. – 33 с.
220. Соколов О.М. Некоторые семантические свойства глаголов несовершенного вида // Вопросы словообразования в индоевропейских языках: Межвуз. сб. – Вып. 1. – Томск: Томск. ун-т, 1976. – С. 3 – 14.
221. Соколов О.М. Об акциональных типах многозначности глаголов совершенного вида в русском и болгарском языках // Проблемы лексической и категориальной семантики: Сб. ст. / Редкол. О.М. Соколов. – Вып. 1. – Симферополь: СГУ, 1980. – С. 3 – 11.
222. Соколовська Ж.П. Модель семантичних відношень у лексиці // Мовознавство. – 1986. – № 6. – С. 38 – 42.
223. Соколовська Ж.П. Чи заперечував О. Потебня багатозначність? // Мовознавство. – 1992. – № 1. – С. 17 – 21.
224. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / Пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. – К.: Основи, 1998. – 324 с.

225. Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг: Соціальна диференціяція української мови. – К.: Критика, 2005. – 464 с.
226. Степаненко М.І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у структурі словосполучення і речення. – К.: ІВМЦ „Освіта”, 1997. – 216 с.
227. Степаненко М.І. Просторові поширювачі у структурі простого речення: Монографія. – Полтава: АСМІ, 2004. – 463 с.
228. Степаненко М.І. Синтаксичні й семантичні засоби реалізації значення мети-присвяти в структурі двоскладного дієслівного речення // Граматика української мови у функціональному висвітленні: Зб. наук. пр. / За ред. М.І. Степаненка. – Полтава: ПДПУ ім. В.Г. Короленка, 2000. – С. 15 – 38.
229. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. – М: Просвещение, 1975. – 271 с.
230. Стернин И.А. Лексическое значение слова в речи (коммуникативный аспект). – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 172с.
231. Стернин И.А. О двух уровнях семантического варьирования слова // Лексическое значение в системе языка и в тексте: Сб. науч. тр. – Волгоград: ВГПИ им. А.С. Серафимовича, 1985. – С. 112 – 118.
232. Сулименко Н.Е. Многозначные слова // Слово как предмет изучения: Сб. науч. тр. / Отв. ред. В.В. Степанова. – Л., 1977. – С. 29 – 36.
233. Сусов И.П. Семантическая структура предложения (На материале простого предложения в современном немецком языке). – Тула: ТГПИ, 1973. – 141 с.
234. Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / За заг. ред. І.К. Білодіда, відп. ред. М.А. Жовтобрюх. – К.: Наук. думка, 1973. – 439 с.
235. Сучасна українська літературна мова: Підручник / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; За ред. А.П. Грищенка. – 3-тє вид., допов. – К.: Вища шк., 2002. – 439 с.
236. Сучасна українська літературна мова: Стилїстика / За заг. ред. І.К. Білодіда, відп. ред. Г.П. Їжакевич. – К.: Наук. думка, 1973. – 588 с.

237. Тараненко А.А. Языковая семантика в ее динамических аспектах (Основные семантические процессы). – К.: Наук. думка, 1989. – 256 с.
238. Тараненко О.О. Колоквіалізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови (з кінця 1980-х рр.) // Мовознавство. – 2002. – № 4 – 5. – С. 33 – 39.
239. Тараненко О.О. Новий словник української мови: Концепція і принципи укладання словника. – К.: Кам'ян.-Подільськ., 1996. – 172 с.
240. Тараненко О.О. Полісемантичний паралелізм і явище семантичної аналогії. – К.: Наук. думка, 1980. – 116 с.
241. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Пер. с фр. М.М. Богуславского и др. – М.: Прогресс, 1988. – 650 с.
242. Тищенко О.М. Метафора Євгена Маланюка (семантико-функціональний аспект). – К.: НАН України, Ін-т укр. мови, 2004. – 144 с.
243. Ткачук В.М. Категорія суб'єктивної модальності: Монографія / Наук. ред., передмова А.П. Загнітка. – Тернопіль: Підручники й посібники, 2003. – 240 с.
244. Тропина Н.П. Семантическая деривация: мультипарадигмальное исследование: Монография. – Херсон: Изд-во ХГУ, 2003. – 332 с.
245. Тропіна Н.П. Семантична деривація в сучасній російській мові: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.02 / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. – К., 2004. – 36 с.
246. Туркина Р.В. Семантическая структура слова: Лекции по спецкурсу. – Калинин: КГУ, 1973. – 22 с.
247. Тышлер И.С. О проблеме причинности лексической полисемии слова // Язык и общество: Сб. ст. – Вып. 2. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1970. – С. 156 – 162.
248. Удовиченко Г.М. Фразеологічний словник української мови: В 2 т. / Зав. ред. В.Г. Петік. – К.: Вища шк., 1984. – 1 – 2 т.
249. Українсько-російський словник: В 6 т. / Гол. ред. І.М. Кириченко. – К.: Вид-во АН Української РСР, 1953. – I – VI т.

250. Улуханов И.С. Изменение лексической сочетаемости как причина семантических изменений // Проблемы лексикологии: Сб. ст. / Науч. ред. проф. А.Е. Супрун. – Минск: Изд-во БГУ, 1973. – С. 174 – 180.
251. Усне побутове літературне мовлення: Монографія / Редкол. А.П. Грищенко (відп. секр.), М.А. Жовтобрюх (відп. ред.), А.П. Медушевський та ін. – К.: Наук. думка, 1970. – 204 с.
252. Уфимцева А.А. Лексика // Общее языкознание. Внутренняя структура языка / Отв. ред. Б.А. Серебрянников. – М.: Наука, 1972. – С. 394 – 455.
253. Уфимцева А.А. Лексическое значение. Принципы семасиологического описания лексики / Отв. ред. Ю.С. Степанов. – М.: Наука, 1986. – 240 с.
254. Уфимцева А.А. О типологическом изучении лексики // Структурно-типологическое описание современных германских языков / Отв. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Наука, 1966. – С. 218 – 234.
255. Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языка. – М.: Наука, 1968. – 272 с.
256. Уфимцева А.А. Типы словесных знаков. – М.: Наука, 1974. – 206 с.
257. Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. / Ред. кол. Л.С. Паламарчук (гол.) та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – 1 – 2 кн.
258. Харченко В.К. Переносные значения слова. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1989. – 143 с.
259. Хомяков В.А. Три лекции о слэнге: Пособ. для студ. англ. отдел. по спец. «Нелит. лексика и фразеология в совр. англ. яз.». – Вологда: ВГПИ, 1970. – 64 с.
260. Христенко О. Молодіжний дискурс та його ціннісні доміанти // Семантика мови і тексту: Матеріали ІХ Міжнародної наук.-практ. конференції. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2006. – С. 432 – 434.
261. Хромых Г.С. Переносные значения в лексических микросистемах (закономерности развития и организации): Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. – Воронеж, 1979. – 177 с.

262. Цибулина С.Н. Исследование структурно-семантических связей русского глагола в видовой цепи: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – Томск, 1978. – 277 с.
263. Черкун Л.І. Стилiстичнi функцiї полiсемiв у художньому мовленнi // Мовознавство. – 1991. – № 5. – С. 46 – 50.
264. Чеснокова Л.Д. Связи слов в современном русском языке: Пособ. для учителей. – М.: Просвещение, 1980. – 110 с.
265. Чудинов А.П. Регулярная многозначность в глагольной лексике: Уч. пособ. к спецкурсу „Рус. яз. и лит-ра”. – Свердловск: СГПИ, 1986. – 80 с.
266. Чудинов А.П. Речевое варьирование глагольной семантики и контекст // Классы слов в синтагматическом аспекте: Сб. науч. тр. / Под ред. Л.Г. Бабенко. – Свердловск: Издв-во Урал. ун-та, 1988. – С. 132 – 145.
267. Шамота А.М. Переносне значення слова в мові художньої літератури. – К.: Наук. думка, 1967. – 126 с.
268. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка: Пособ. для студентов пед. ин-тов. – 2-е изд., испр. – М.: Просвещение, 1972. – 327 с.
269. Шарикова Л.А. Деривация. Аспект. Семасиология: Учеб. пособие. – Кемерово: КГУ, 2000. – 112 с.
270. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л.: Изд-во АН СССР, 1927. – 268 с.
271. Шведова Н.Ю. Лексическая классификация русского глагола (на фоне чешской семантико-компонентной классификации) // Славянское языкознание: Междунар. съезд славистов: Докл. советск. делегации. – М.: Наука, 1983. – С. 306 – 323.
272. Шведова Н.Ю. Лексическая система и ее отражение в толковом словаре // Русистика сегодня. Язык: система и ее функционирование / Отв. ред. Ю.М. Караулов. – М.: Наука, 1988. – С. 152 – 166.
273. Шевченко Л.Ю. Роль метафори і метонімії у творенні фразеологічних одиниць // Українська мова і літ-ра в школі. – 1985. – № 10. – С. 26 – 31.

274. Шершакова Н.Е. Изменение семантики глагола в современном русском языке: Автореф. дис ... канд. филол. наук: 10.02.01 / МОПИ им. Н.К. Крупской. – М., 1989. – 15 с.
275. Шмелёв Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М.: Наука, 1973. – 280 с.
276. Шмелёв Д.Н. Современный русский язык. Лексика: Уч. пособ. для студентов пед. ин-в по спец. «Рус. яз. и лит.». – М, 1977. – 335 с.
277. Шрамм А.Н. Очерки по семантике качественных прилагательных (На материале современного русского языка). – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1979. – 134 с.
278. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник для фахівців з теоретичних гуманітарних дисциплін та гуманітарної інформатики. – К.: „АртЕК”, 1998. – 336 с.
279. Штонь О.П. Полісемія відносних прикметників (на матеріалі сучасної української прози 50 – 80 років ХХ століття): Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Тернопіль, 1999. – 233 с.
280. Шумейкіна А.В. Семантичні процеси розвитку переносних значень у дієслів конкретної фізичної дії: чинники, моделі та закономірності / Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. Серія 9: Актуальні проблеми сучасного мовознавства / Ред. рада В.П. Андрущенко (голова), В.І. Гончаров (відп. ред.). – К.: Знання України, 2007. – С. 43 – 45.
281. Щерба Л.В. Избранные работы по языкознанию и фонетике: В 2 т. – Л.: ЛГУ, 1958. – Т. I: Языкознание. – 182 с.
282. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, Ленингр. отд-е, 1974. – 428 с.
283. Явление регулярной многозначности в глаголах одной ЛСГ // Лексико-семантические группы русских глаголов / Под ред. Э.В. Кузнецовой. – Иркутск: Изд-во Иркутск. ун-та, 1989. – С. 120 – 126.

284. Яворська Г.М. Лексико-семантичні зміни у типологічному аспекті // Мовознавство. – 1985. – № 6. – С. 62 – 66.
285. Якобовская М.Д. Внутренние причины расщепления семантического тождества слова // НДВШ, ФН. – 1977. – № 3. – С. 54 – 63.
286. Bühler K. Metafora językowa // Bühler K. Teoria języka (O językowej funkcji przedstawiania). – Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych UNIVERSITAS, 2004. – S. 363 – 378.
287. Dobryńska T. Metafora w życiu publicznym (Metafory wartościujące w użyciach perwazyjnych w publicystyce i wypowiedziach polityków) // Мова тоталітарного суспільства: 3б. матеріал. міжнар. семінару / Відп. ред. Г.М. Яворська. – К.: ООО “POLI’S”, 1995. – С. 43 – 49.
288. Fleischer W., Mischel G., Starke G. Stilistik der deutschen Gedenwartssprache. – Frankfurt am Mein, Berlin: Lang. – 1993. – 341 s.
289. Janowska A., Pastuchowa M. Słowotwórstwo czasowników staropolskich: Stan i tendencje rozwojowe. – Kraków: UNIVERSITAS, 2005. – 260 s.
290. Kleszczowa K., Janowska A. Zmiany semantyczne wobec zmian systemu słowotwórczego // Opisać słowa: Materiały ogólnopolskiej sesji naukowej / Pod. red. A. Markowskiego. – Warszawa, 1992. – S. 62 – 71.
291. Korunets I.V. Contrastive Typology of the English and Ukrainian Languages. – Vinnytsa: Nova Knyha, 2004. – 464 p.
292. Milewski T. Językoznawstwo. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005. – 220 s.
293. Ullmann St. The Principles of Semantics. – Oxford: Blackwell, 1963. – 352 p.

ДОДАТОК А

Таблиця 1.1

Синонімічні ряди лексико-семантичних варіантів дієслова *копати*

ЛСВ	Синтагма	Синоніми
„Розпушувати землю заступом, лопатою”	Копати город	Обробляти, орати, розпушувати, скопати;
„Робити заглиблення, виймаючи, відкидаючи землю заступом, лопатою”	Копати колодязь	Рити, прорубувати (переважно траншею, тунель), вигрібати (яму, заглибину), довбати, колупати, робити, утворювати, прокладати (копати що-небудь уздовж чогось), викопувати, прокопувати;
„Добувати що- небудь, роблячи заглибини”	Копати моркву	Дерти, видирати, брати, вибирати, виривати (якщо руками), видобувати, викопувати, відкопувати;
„Підступно, таємно діяти на шкоду кому-небудь”	Копати яму/ копати проти/на когось	Шкодити, рити (проти когось), рити могилу комусь (ФО), підкопуватись, кувати лихо (лихе) (ФО), мати зуб (зуба) на/проти когось;
„Невідривно, пильно дивитися на кого- небудь”	Копати очима	Дивитися, розглядати, колоти очима (ФО), свердлити очима (ФО).

ДОДАТОК Б

Таблиця 1.2

Семний склад вихідного значення дієслова *гатити*

Ієрархія сем	Експліцитний чи імпліцитний вияв сем	Семи
	Інтенціонал значення (ядро)	
Категорійна сема (класема)	Експліцитна	<u>‘дія’</u>
Лексико-категорійна сема (архісема, родова сема, сема мети дії)	Експліцитна	<u>‘створення чого-небудь’</u>
Субкатегорійні (обов’язкові) семи суб’єкта та об’єкта дії	Експліцитна	<u>‘особа робить гатку, греблю’</u>
Сема результату (наслідку) дії, що уточнює лексико- категорійну сему	Експліцитна	<u>‘перегородити річку, відгороджуючи воду’</u>
Диференційна сема способу дії	Експліцитна	<u>‘робити гать, <u>настилаючи, насипаючи</u> щось’</u>
Диференційна сема місця дії	Експліцитна	<u>‘річка, канал і т. ін.’</u>
Диференційна сема матеріалу дії	Експліцитна	<u>‘дерево, каміння, пісок, хмиз тощо’</u>

Продовж. таблиці 1.2

Ієрархія сем	Експліцитний чи імпліцитний вияв сем	Семи
	Імплікаціонал значення (периферія)	
Сема умови дії	Імпліцитна	<u>‘робити гатку треба за тієї умови, коли великий потік води в річці чи каналі’</u>
Сема кількісної характеристики матеріалу дії	Імпліцитна	<u>‘настеляти щось у великій кількості (щоб греблю не прорвало)’</u>
Градуальна сема	Імпліцитна	<u>‘інтенсивність’</u>

ДОДАТОК В

Внутрішньослівна парадигма значень дієслова *будувати*

ЛСВ 1 „споруджувати”: агенс-антропонім – фізична дія – пацієнс-неістота: конкретний предмет;

ЛСВ 2 „виготовляти”: агенс-антропонім – фізична дія – пацієнс-неістота: конкретний предмет;

ЛСВ 3 „організувати”: агенс-антропонім – фізична дія – пацієнс-неістота: абстрактне явище;

ЛСВ 4 „грунтувати на якійсь основі”: агенс-антропонім – фізична дія – пацієнс-неістота: абстрактне явище;

ЛСВ 5 „грунтуватись на непевній основі”: агенс-антропонім – фізична дія – пацієнс-неістота: конкретний предмет + обставинний компонент, що містить сему „непевність”;

ЛСВ 6 „мріяти про щось нереальне”: агенс-антропонім – фізична дія – пацієнс-неістота: конкретний предмет + абстрактна характеристика цього предмета;

ЛСВ 7 „креслити”: агенс-антропонім – фізична дія – пацієнс-неістота: конкретний предмет;

ЛСВ 8 „засновувати”: агенс-антропонім – фізична дія – пацієнс-неістота: конкретний предмет (у множині);

ЛСВ 9 „розвивати”: агенс-антропонім – фізична дія – пацієнс-неістота: абстрактне явище;

ЛСВ 10 „робити зачіску”: агенс-антропонім – фізична дія – пацієнс-неістота: конкретний (спеціалізований) предмет.

ДОДАТОК Г

**РОЗВИТОК БАГАТОЗНАЧНОСТІ ДІЄСЛІВ КОНКРЕТНОЇ ФІЗИЧНОЇ ДІЇ З
СЕМАНТИКОЮ СТВОРЕННЯ ОБ'ЄКТА**

Таблиця 2.1

**Підгрупа лексем з первинною семантикою „створювати об'єкт
з параметричною характеристикою довжини”**

Дієслова Похідні ЛСВ	гатити	крити	мостити	городити
„прокладати гатку (через болото)”	+	-	-	-
„дуже багато, велика кількість чого-небудь”	+	-	-	-
„малопридатний чи зовсім непридатний для чого-небудь доброго”	+	-	-	-
„цінується; в ціні хто-, що-небудь, дорожать ким-, чим-небудь”	+	-	-	-
„витрачати що-небудь марно; викидати”	+	-	-	-
„ударяти, стукати по чому-небудь, у щось”	+	-	-	-
„сильно вдаряти, бити”	+	-	+	-
„стріляти, робити постріли з вогнепальної зброї”	+	-	-	-
„танцювати”	+	-	-	-

„заповнювати великою кількістю чого-небудь, запруджувати, з'являться у великій кількості”	+	+	-	-
„загороджувати, перетинати що-небудь, стаючи перешкодою для руху, пересування і т. ін.”	+	+	-	+
„накладати у великій кількості”	+	-	-	-
„просити високу ціну”	+	-	-	-
„суцільно вкривати камінням (дорогу, площу)”	-	-	+	-
„класти, розміщати де-небудь”	-	-	+	-
„садовити”	-	-	+	-
„влаштувати, звивати (гніздо)”	-	-	+	-
„будувати житлові приміщення”	-	-	+	-
„робити постолі, сандалії”	-	-	+	-
„намагатися владнати яку-небудь справу”	-	-	+	-
„твердити одне й те ж”	-	-	+	-
„робити покрівлю, дах, дашок над чим-небудь”	-	+	-	-
„обтягувати, обшивати що-небудь тканиною, шкірою”	-	+	-	-
„затуляти що-небудь, ховати від зору”	-	+	-	-

„затягувати, окутувати кого-, що-небудь димом, паром, роблячи невидимим (про туман, ніч, хмару)”	-	+	-	-
„приховувати що-небудь, тримати у таємниці, таїти в собі що-небудь”	-	+	-	-
„оберігати, захищати”	-	+	-	-
„сильно лаяти, картати”	-	+	-	-
„бити карту партнера старшою картою або козирем”	-	+	-	-
„немає чим заперечити”	-	+	-	-
„прикрашати”	-	+	-	-
„починати будь-яку справу”	-	-	-	+
„говорити нісенітниці, дурниці”	-	-	-	+
„не пропускати кого-небудь, заступивши дорогу”	-	-	-	+
„встромлювати, вганяти з силою що-небудь”	-	-	-	+

Таблиця 2.2

**Підгрупа лексем з первинною семантикою „створювати об’єкт
з параметричною характеристикою висоти”**

Дієслова Похідні ЛСВ	будувати	мурувати
„виготовляти, складати (механізм, машину тощо)”	+	-
„створювати, організовувати що-небудь”	+	+
„грунтувати на чому-небудь”	+	-
„грунтуватися на непевній основі”	+	-
„придумувати нездійснені, відірвані від життя плани, мріяти про щось недосяжне, нереальне”	+	-
„креслити на підставі зроблених розрахунків”	+	-
„започатковувати, засновувати що-небудь”	+	-
„розвивати що-небудь”	+	-
„робити зачіску”	+	-
„покривати тонкою льодовою кіркою, снігом (про мороз і т. ін.)”	-	+

Таблиця 2.3

**Підгрупа лексем з первинною семантикою „створювати об’єкт
з параметричною характеристикою глибини”**

Дієслова Похідні ЛСВ	копати	рити	колупати	копирсати	довбати	шпоргати
	„добувати що-небудь, роблячи заглибини, проникаючи всередину чого-небудь”	+	+	+	-	-
„підступно, таємно діяти на шкоду кому-небудь”	+	+	-	-	-	-
„невідривно, пильно дивитися на кого-небудь”	+	-	-	-	-	-
„падати сторч головою, обличчям у землю”	-	+	-	-	-	-
„дивитися вниз, під ноги”	-	+	-	-	-	-
„вкрити зморшками, шрамами, рубцями (обличчя, шию, ін.)”	-	+	+	-	-	-
„шукати”	-	+	-	-	-	+
„досліджувати”	-	+	-	+	-	-
„роблячи заглибини, відколювати шматки чого-небудь”	-	-	+	-	+	-
„мучити, викликати душевний біль, непокоїти”	-	-	+	+	+	-
„виконувати обрядову дію під час сватання”	-	-	+	-	-	-

„зашибати великі гроші”	-	-	+	-	-	-
„глибше пізнати кого-небудь”	-	-	+	-	-	-
„мати стосунки з ким-небудь”	-	-	+	-	-	-
„зацепити когось чим-небудь”	-	-	+	-	-	-
„шити”	-	-	-	+	-	+
„полетіти, впасти кудись”	-	-	-	+	-	-
„з силою ударяти, колоти чим-небудь гострим, штрикати”	-	-	-	-	-	+
„дзьобати щось (про птахів)”	-	-	-	-	+	-
„стріляти”	-	-	-	-	+	-
„безперечно і надокучливо повторювати одне й те саме”	-	-	-	-	+	-
„критикувати”	-	-	-	-	+	-
„вивчати, зубрити що-небудь”	-	-	-	-	+	-
„набридати”	-	-	-	-	+	-
„сильно вразити”	-	-	-	-	+	-

ДОДАТОК Д
РОЗВИТОК БАГАТОЗНАЧНОСТІ ДІЄСЛІВ КОНКРЕТНОЇ ФІЗИЧНОЇ ДІЇ З
СЕМАНТИКОЮ ЗРУЙНУВАННЯ ТА ПОШКОДЖЕННЯ ОБ'ЄКТА

Таблиця 3.1

**Підгрупа лексем з первинною семантикою „руйнувати, обертати на руїни,
знищувати об'єкт”**

Дієслово Похідні ЛСВ	руйнувати	нищити	трощити	громити	крушити
„знищувати (про дію стихійного лиха, про війну)”	+	+	-	-	-
„скасовувати (державу, імперію), стирати з лиця землі”	+	+	-	-	-
„ліквідувати що-небудь, розганяти (структури, владу, організацію)”	+	+	-	+	-
„примушувати що-небудь розпадатися, змінювати будову, склад (про дію води, вітру, мікроорганізмів)”	+	-	-	-	-
„спустошувати (гнізда)”	+	-	-	-	-
„порушувати нормальну діяльність, функціонування яких-небудь органів”	+	+	-	-	-
„розорювати, занапащати”	+	+	-	+	-
„примушувати зникати, позбавляти чого-небудь (вроди, гідності, ін.)”	+	+	-	-	+
„знищувати що-небудь (віру, надію, щастя ін.)”	+	+	-	-	-
„порушувати, припиняти (дію, вияв чого-небудь)”	+	+	+	-	+

„не давати здійснитися чому-небудь (мріям, планам)”	+	+	+	-	-
„розладнувати, порушувати цілісність чого-небудь (структури, будови)”	+	-	-	-	-
„заважати”	+	-	-	-	-
„нівечити духовно, калічити”	-	+	-	-	-
„знищити цілком, повністю, дощенту”	-	+	+	+	-
„грабувати”	-	+	-	-	-
„з’їдати або випивати все”	-	+	+	-	-
„критикувати”	-	+	-	+	-
„розбивати що-небудь крихке”	-	-	+	-	-
„бити, завдавати ударів кому-небудь”	-	-	+	-	-
„перемагати, завдавати поразки супротивникові у бою”	-	-	+	+	+
„рішуче обірвати з ким-, чим-небудь”	-	-	+	-	-
„Гризти, розгризати що-небудь”	-	-	+	-	+
„зруйнувати вибухом”	-	-	-	+	-
„журити, мучити”	-	-	-	-	+

Таблиця 3.2

Підгрупа лексем з первинною семантикою „розділяти об’єкт на частини”

Дієслова Похідні ЛСВ	різати	рубати	сікти	крягти	тяти	кременсати
„ранити (руки, обличчя, ін.), заподіяти рану”	+	+	+	+	+	-
„відокремлювати від основи, зрізати”	+	+	+	-	-	-
„розмежовувати земельний масив, ділити на частини що-небудь”	+	-	+	-	+	-
„приймати дитину”	+	-	-	-	-	-
„виготовляти, створювати що-небудь”	+	+	-	-	-	-
„убивати кого-небудь холодною зброєю”	+	+	+	+	+	+
„знищувати кого-небудь різнею”	+	+	+	-	-	-
„наїжджаючи на кого-небудь, убивати”	+	-	-	-	-	-
„забивати свійських тварин, птахів на м’ясо”	+	-	-	-	-	-
„загризати (про хижу тварину)”	+	-	-	-	-	-
„врізатися в тіло, спричиняючи біль”	+	-	-	-	-	-
„викликати різкий фізичний біль, болісні відчуття”	+	-	+	-	-	-
„неприємно діяти на органи чуттів”	+	-	-	-	-	-
„виділяти серед чогось чим-небудь”	+	-	-	-	-	-
„дратувати”	+	-	-	-	-	-
„завдавати душевного болю, мучити”	+	-	-	+	+	-

„жалити, кусати”	-	-	-	-	+	-
„твердити одне й те ж”	-	-	-	-	+	-

Таблиця 3. 3

Підгрупа лексем з первинною семантикою „обробляти поверхню об’єкта”

Дієслова Похідні ЛСВ	пиляти	стругати	тесати	кувати	кленати
„створювати, виготовляти що-небудь”	+	+	+	+	+
„безперервно дошкуляти кому-небудь причіпками, повчаннями, дорікати чимось”	+	-	-	-	-
„грати на музичному інструменті (перев. смичковому)”	+	-	-	-	-
„грати на музичному інструменті азартно, весело”	+	-	-	-	-
„видавати одноманітні різкі звуки (про комах)”	+	-	-	-	-
„терти, розтирати”	+	-	-	-	-
„нарізати тонкими вузькими пластинками”	-	+	-	-	-
„робити гострим кінець чого-небудь”	-	+	-	-	-
„знімаючи верхній шар з чого-небудь, робити його рівним”	-	+	-	-	-

„зрізати що-небудь”	-	+	-	-	-
„розробляти вугільні пласти”	-	+	-	-	-
„віяти, дути з великою силою”	-	+	-	-	-
„чистити (вулиці)”	-	+	-	-	-
„сваритися”	-	+	-	-	-
„танцювати”	-	+	-	-	-
„мимовільно викидати з шлунка через рот спожитий продукт харчування”	-	+	-	-	-
„чистити що-небудь (моркву, картоплю)”	-	+	-	-	-
„нерозумна, вперта людина, яку не можливо переконати”	-	-	+	-	-
„обробляти гострим знаряддям (цеглу, камінь), рівняючи, згладжуючи, надаючи потрібної форми”	-	-	+	-	-
„кувати”	-	-	-	+	+
„прибивати підкови”	-	-	-	+	+
„створювати що-небудь”	-	-	-	+	-
„формувати чийсь характер, виховувати людину”	-	-	-	+	-
„підступно діяти проти когось”	-	-	-	+	-

„шлести плітки; зводити наклеп на когонебудь; говорити дурниці”	-	-	-	+	+
„замикати в кайдани, позбавляти волі когось чи щось”	-	-	-	+	-
„дуже, сильно тремтіти (від холоду, переляку)”	-	-	-	+	-
„з’єднувати металеві частини чого-небудь заклепками”	-	-	-	-	+
„з’єднувати металеві частини чого-небудь, загинаючи краї та сплющуючи їх”	-	-	-	-	+
„бити”	+	-	-	-	+

Таблиця 3. 4

Підгрупа лексем з первинною семантикою „розбивати, роздрібнювати об’єкт”

Похідні ЛСВ	Дієслова		
	гризти	дробити	кришити
„кусати, здавлювати зубами”	+	-	-
„сильно жалити, кусати”	+	-	-
„постійно надокучати причіпками, докорами, лайкою”	+	-	-
„дуже, сильно чіплятися до когонебудь, прискіпуватися”	+	-	-
„мучити, непокоїти”	+	-	-
„дуже, сильно мучити, не давати спокою, невідступно переслідувати”	+	-	-

„наполегливо оволодівати знаннями”	+	-	-
„розмивати”	+	-	-
„завдавати шкоди комусь; пошкоджувати, псувати щось чим-небудь”	+	-	-
„терти, тиснути (про взуття)”	+	-	-
„поділяти на окремі частини (твір, літературу, ін.)”	-	+	-
„падати дрібними краплями”	-	+	-
„дріботіти, йти дрібними частими кроками”	-	+	-
„смітити крихтами чого-небудь”	-	-	+
„різати на дрібні частинки (перев. істівне)”	-	-	+
„плести нісенітниці, дурниці”	-	-	+
„нещадно бити, рубати, вбивати”	-	-	+
„сікти, рубати на дрібні частини, шматки”	-	-	+
„знищувати, ламаючи, розбиваючи”	-	-	+

Таблиця 3.5

**Підгрупа лексем з первинною семантикою „встромлювати, натискати,
проколювати об'єкт”**

Дієслова Похідні ЛСВ	КОЛОТИ	ТИКАТИ	ШПИГАТИ	ШПИНЯТИ	ШТРИКАТИ
„викликати почуття болю, що нагадує укол (про мороз, вітер, холод, ін.)”	+	-	+	-	+
„боліти (про відчуття гострого, різкого болю, кольки як від уколу)”	+	-	+	-	+
„уражати кого-небудь, наносячи удари чимось гострим”	+	+	-	-	-
„забивати ударами ножа (про свиней)”	+	-	-	-	-
„колоти рогами”	+	-	-	-	-
„розсікати що-небудь тверде на частини”	+	-	-	-	-
„дорікати кому-небудь в'їдливо, дошкульно, часто повторювати щось”	+	+	+	+	+
„викликати роздратування, осуд, не давати спокою”	+	-	-	-	-
„поглядати на кого-небудь зло, недобррозичливо”	+	-	+	-	-
„неприємно слухати правду”	+	-	-	-	-
„хто-небудь заздрить комусь”	+	-	-	-	-
„проникати, проходити крізь що-небудь, прорізувати простір”	+	-	-	-	-

„дратувати, мучити”	+	-	+	-	+
„порушувати цілісність чого-небудь”	+	-	-	-	-
„розділяти суспільство, колектив, організацію і т. ін. та їх членів на групи, вносячи розбіжність у думки, погляди”	+	-	-	-	-
„штовхати кого-небудь короткими, різкими ударами”	-	+	-	-	+
„робити різкий жест рукою”	-	+	-	-	+
„подавати комусь що-небудь”	-	+	-	-	-
„показувати дулю на знак зневажливого ставлення до кого-небудь”	-	+	-	-	-
„крадькома давати що-небудь”	-	+	-	-	-
„давати хабара”	-	+	-	-	-
„нашвидку заховати щось, засунути кудись”	-	+	-	-	-
„бити, вдаряти”	-	+	-	-	-
„займати, чіпати”	-	+	-	-	-
„дуже часто вживати (про слово, вираз)”	-	+	-	-	-
„нав’язувати комусь що-небудь”	-	+	-	-	-
„сварити кого-небудь за щось”	-	+	-	-	-
„втручатися куди не слід, в чужі справи”	-	+	-	-	-

„дуже багато, у великій кількості; дуже тісно”	-	+	-	-	+
„вказувати відверто, неприховано на чийсь вади”	-	+	-	-	+
„жалити, кусати (про комах)”	-	-	+	-	-
„мимовільно тягнути; штовхати зробити що-небудь”	-	-	+	-	-
„говорити в’їдливо про когось”	-	-	+	-	-
„глузувати з когось”	-	-	-	+	-
„стрибати”	-	-	-	-	+

Таблиця 3.6

Підгрупа лексем з первинною семантикою „змінювати структуру поверхні об’єкта”

Дієслова	свердлиги	буравиги
Похідні ЛСВ		
„робити свердлом глибокі отвори в гірській породі, ґрунті, закладати свердловини”	+	-
„дивитися, розглядати когось/щось пильно, пронизливо”	+	+
„прочищати, проточувати отвори, ходи”	+	-
„пронизувати повітря, швидко рухаючись”	+	-
„постійно і сильно тривожити (про біль)”	+	+
„непокоїти, гнітити, мучити”	+	+

Таблиця 3.7

Підгрупа лексем з первинною семантикою „температурно впливати на об’єкт”

Дієслова Похідні ЛСВ	ТОПИТИ	ВАРИТИ	ПЛАВИТИ
„добувати плавленням, виплавляти”	+	+	+
„виготовляти скло”	+	+	-
„готувати харчові продукти за допомогою вогню”	-	+	-
„робити гаряче, душно, парко”	-	+	-
„мордувати кого-небудь”	-	+	-
„робити м’якшим, лагіднішим, розчулювати”	+	-	-
„сприяти зникненню чого-небудь (якого-небудь почуття, настрою, сумніву та ін.)”	+	-	-
„постійно виявляти незадоволення кимсь”	-	+	-
„мати яку-небудь справу з кимсь”	-	+	-
„будувати свої міркування, ґрунтуючись на хибних, ненадійних відомостях”	-	+	-
„хто-небудь розумний”	-	+	-
„розуміти”	-	+	-
„безперестанку умовляти, читати науку”	-	+	-

ДОДАТОК Е

Таблиця 3.8

Тематичні групи іменників на позначення абстрактних понять, що сполучаються з дієсловами конкретної фізичної дії з семантикою створення, зруйнування і пошкодження об'єкта

Тематичні групи	
✚ суспільні явища	<i>життя, соціалізм, демократизм, комунізм, насильство, усталені традиції, тенденції, мораль, суспільний лад, політична організація</i>
✚ напрямок діяльності держави, галузі науки, виробництва	<i>економіка, політика, культура, сфера державного управління</i>
✚ наукові положення, припущення, здогади, система поглядів	<i>гіпотеза, логіка, погляд, міркування</i>
✚ літературний твір, художній прийом, репліка, образ	<i>драма, діалог, метафора, роль</i>
✚ складники внутрішнього життя людини	<i>душа, серце</i>
✚ міжособистісні відносини	<i>сім'я, стосунки, родинні зв'язки, подружнє життя</i>
✚ розумова діяльність	<i>думки, плани, мрії, надії, сподівання, досвід, спогад, сумніви</i>
✚ складові психіки	<i>почуття, бажання, розум</i>
✚ почуття, емоції	<i>жаль, горе, тривога, гнів, радість, біль, сум, журба, сором, страждання, жалість</i>
✚ морально-етичні властивості	<i>кривда, правда, добро, зло, сумління, совість, щастя, віра</i>
✚ людські риси, характеристики	<i>врода, гідність, працьовитість, сила, енергія, дух свободи, спокій</i>
✚ соціальна поведінка, суспільний клімат	<i>любов, дружба, доброта, ненависть, суперечки, зневага, погорда</i>
✚ вияви	

фізіологічного стану	<i>біль, хвороба, непритомність, колька</i>
+ суспільство, колектив, організація людей	<i>церква, громада, підрозділ, батальйон, загін, група, рота, полк, тил армії</i>
+ особливості поведінки людей, образливі дії	<i>докори, лайка, причіпки, повчання, глумливі насмішки, гостре словечко, образи, жарти, ересь, дорікання, сварки, речі недобрії, лихо, неприємність</i>
+ різноманітні звуки	<i>вибух, тиша, постріл з рушниці, голоси, сурма, шипіння, рев, гамір, крик</i>
+ природні погодні явища	<i>дощ, холод, мороз, хуртовина, морозяне повітря, вітер, спека, сніг</i>
+ назви явищ навколишнього середовища, астрономічні об'єкти	<i>повітря, простір, простори, небо, мряка</i>
+ назви якостей	<i>білість, яскраве світло, блискучість</i>
+ часові категорії	<i>час, життя, життєве море</i>
+ зобов'язання	<i>борг, обов'язок, повинність</i>